

YDÜ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ**İÇİNDEKİLER / CONTENTS**

Ali DAYIOĞLU	Muslim-Turkish Minority's Freedom of Religion and Conscience and the Problem of Head Muftiate in Bulgaria between 1989 and 2011 -----2
Elşen Resuloğlu BAĞIRZADE	İktisat Biliminde Kayıtdışı Ekonomi Araştırmaları Üzerine ----- 34
Direnç KANOL	Assessing the Cypriot Mep's Performance: 2009-2011 ----- 52
Ergun AYDINOĞLU	Düzenin Yabancılaşması ya da Bir Tezin Tarihsel Kaderi Üzerine Bir Deneme ----- 66
Mehmet Recep TAŞ	George Lamming and V. S. Naipaul in the Light of Politics of Postcolonialism ----- 99
Seyfettin ARTAN	Çekim Modeli Türkiye'nin Ticaret Akımlarının Belirleyicilerini ve Ticaret Potansiyelini Açıklayabilir mi? ----- 122
Hüseyin YILMAZ Atıla KARAHAN	Dönüştürücü Liderliğin Bilgi Yönetim Süreçleri ve Örgüt Performansı Üzerindeki Etkileri: Tekstil Sektöründe Bir Araştırma ----- 146
Zihni TURKAN	The Central Dome Space Composition in the Ottoman Classical Architecture ----- 179

MUSLIM-TURKISH MINORITY'S FREEDOM OF RELIGION AND CONSCIENCE AND THE PROBLEM OF HEAD MUFTIATE IN BULGARIA BETWEEN 1989 AND 2011

Ali DAYIOĞLU*

ABSTRACT

Along with human rights, the issue of minority rights today has become an important issue in international relations as well as in international law. Minority rights are considered to be a valid international concern outside the realm of national jurisdiction of states.

The issue of minority rights is of utmost importance for Bulgaria for a number of reasons. First, Bulgaria is home to a large number of minority groups including a sizeable Muslim-Turkish minority. Apart from certain exceptional periods, the problematic relations between the Bulgarian administration and the Muslim-Turkish minority in the past make this issue important. Second, unlike other former Eastern Block counties, the transition period from real socialist regime to pluralist parliamentary system witnessed no bloodshed or acts of violence among ethnic groups. Third, with the collapse of the Eastern Block, Bulgaria has aligned itself with the West striving to become a member of Western international organizations and part of the Western world. This is why Bulgaria has changed her minority policy radically along the lines of western democracies. Despite the progress made, there remain a number of problem areas.

The aim of this article is to discuss the progress made in Muslim-Turkish minority's rights of religion and conscience during the 1989-20011 period and the problems faced along the way relating in particular to the Head Muftiate.

Keywords: *Bulgaria, Minority Rights, Muslim-Turkish Minority, Freedom of Religion and Conscience, Head Muftiate.*

ÖZET

İnsan haklarının yanı sıra, azınlık hakları konusu günümüzde uluslararası ilişkilerde ve uluslararası hukukta rol oynayan en önemli faktörlerden biri durumuna gelmiştir. Azınlık hakları artık devletlerin milli yetki alanı dışında sayılmakta ve meşru uluslararası ilgi konusu olarak kabul edilmektedir.

* Yrd. Doç. Dr., Yakın Doğu Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü (adayioglu@neu.edu.tr)
YDÜ Sosyal Bilimler Dergisi, C. V, No. 1, (Nisan 2012)

Azınlık hakları konusu birkaç nedenden dolayı Bulgaristan bakımından hayati öneme sahiptir. Birincisi, Bulgaristan, başta Müslüman-Türk azınlık olmak üzere, geniş bir azınlık kitlesine ev sahipliği yapmaktadır. İstisnai bazı dönemler hariç, geçmişte Bulgaristan yönetimi ile Müslüman-Türk azınlık arasındaki ilişkilerin sorunlu olması konuyu önemli kılmaktadır. İkincisi, Bulgaristan'da reel sosyalist rejimin yıkılıp yerine Batı tipi çoğulcu parlamenter sistemin yerleştirilmesi sırasındaki geçiş süreci, diğer eski Doğu Bloku ülkelerinden farklı olarak kansız atlatılmış ve etnik gruplar arasında şiddet olaylarına rastlanmamıştır. Üçüncüsü, Doğu Bloku'nun çökmesiyle birlikte Bulgaristan, kendisini Batı ile özdeşleştirerek Batılı uluslararası örgütlerin üyesi ve Batı'nın bir parçası olmaya yönelmiştir. Bundan ötürüdür ki Bulgaristan, Batı demokrasilerinin ilkeleri çerçevesinde azınlıklarla ilgili politikasını köklü şekilde değiştirmiştir. Olumlu yöndeki değişikliklere rağmen bazı sorunlar da devam etmiştir.

Bu çalışmada Müslüman-Türk azınlık bakımından din ve vicdan özgürlüğü konusunda 1989-2011 döneminde yaşanan olumlu gelişmelerle, başta Başmüftülük olmak üzere karşılaşılan sorunların aktarılması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Bulgaristan, Azınlık Hakları, Müslüman-Türk Azınlığı, Din ve Vicdan Özgürlüğü, Başmüftülük.*

Introduction

Excluding the periods of 1919-1923 and 1944-1947, when the Bulgarian Agrarian Party and Fatherland Front were in power respectively, from 1878, when the Bulgarian Principality was founded, until 1989, when the “real socialist” regime collapsed, in an attempt to create a linguistically, culturally and racially homogenous nation-state, Bulgaria activated a systematic and repressive state policy against minorities and particularly against the Muslim-Turkish minority¹ which was (and is still) the largest one in the country. This policy was implemented either as practices of assimilation to dissolve the minorities within the majority or forcing them to leave the country. This policy, which was carried out against minorities in general, and against the Muslim-Turkish minority in particular, reached its peak during the 1947-1989 period when the Bulgarian Communist Party (BCP) was in power. During this period, a systematic campaign,

¹ In this article, the term “Muslim-Turkish minority” has been used instead of “Turkish minority” or “Muslim minority”. The reason for not using the term “Turkish minority” is that, the Muslim minority in Bulgaria, in addition to the Turks, includes the Pomaks and the Muslim Roma. The reason for not using the term “Muslim minority” simply is that, because the Turks form the majority and are effective within the minority, some Pomaks and Muslim Roma consider themselves as Turks. Therefore, the difficulty in distinguishing between minorities defining themselves with different identities depending on the circumstances has made it necessary to use the term “Muslim-Turkish” minority within the context of this article.

the intensity of which changed from time to time, was carried out to assimilate the minorities. Various pressures which were especially exerted on the Turkish minority during the 1984-1989 period and which could be defined as the “Harsh Assimilation Period” and the policy of Bulgarianizing the Turkish minority by means of changing their names during the 1984-1985 period under the guise of “Revival Process”, drew a strong reaction from world public opinion, which, until then had not shown much interest in the problems of the minorities. Accordingly, the international prestige of Bulgaria, whose image had already been dented in the 1980s on account of the alleged assassination attempt on Pope John Paul II and arms smuggling, was heavily damaged. The development to change this situation that the country had fallen in, was the beginning of a new era in Bulgaria after BCP General Secretary and President of State Council Todor Zhivkov, who was faced with difficulties both at home and abroad for forcing the Turkish minority to leave the country, had to step down on 10 November 1989.

At this stage, Bulgaria put forward its intention of a radical change in its foreign policy, which could be summarized as one aspiring to become a member of Western international organizations and integrate with the Western world. In order to achieve this goal, Bulgarian policy-makers became aware that embracing certain values such as the pluralist and liberal democracy and respecting human and minority rights was a prerequisite. Therefore, it put aside its systematic and repressive state policy aimed at its minorities in general and the Muslim-Turkish minority in particular and began to restore the rights recognized in international law. With the help of Turkey’s non-irredentist policy and the Movement for Right and Freedoms (MRF), which was the most prominent representative of the Turkish minority, the transition period, which emerged during the establishment of a Western type pluralist parliamentary system following the abandonment of the above-mentioned policy and the collapse of the real socialist regime in Bulgaria, witnessed no bloodshed or acts of violence among ethnic groups, unlike in many other former Eastern Block countries. Consequently, the main reason for Bulgaria’s success in the realisation of such a radical change in a relatively short time without bloodshed was that by carrying out its responsibilities in terms of human and minority rights, it wanted to solve the minority problem which was its “weak spot” in the international arena and become a member of Western international organizations, mainly the European Union (EU).² Because of this, in

² Regarding the practices within the Muslim-Turkish minority in Bulgaria between 1878-2005, see Ali Dayıoğlu, *Toplama Kampından Meclis’e: Bulgaristan’da Türk ve Müslüman Azınlığı [From*

the post 1989 period Bulgaria began to put into effect its practices towards the minorities with consistency and in line with international standards. Although the Ataka (Attack) Coalition, which entered Parliament in the June 2005 elections and maintained a racist policy against the ethnic minorities in the country,³ mainly against the Turks and the Roma, as well as other political formations and associations such as the “Turkish Democratic Party”, the “Nation-Thrace Association” and “National Minorities Front”, which demanded various rights for the Turkish minority in the country thus drawing a reaction from the Bulgarian majority, emerged during the period,⁴ nevertheless these political entities and associations could not disrupt the model known as the “Bulgarian Ethnic Model”. This model is a reaction and an alternative to the Revival Process of 1984-1989. Protecting and promoting the ethnic, religious and linguistic identities of the minorities and combining them with the country’s social, economic and cultural wellbeing, constitutes the essence of this model. The Bulgarian Ethnic Model envisaged a solution to the problems among ethnic groups through the establishment of necessary mechanisms enabling dialogue.⁵

In order to examine the developments that have occurred after 1989 in the field of freedom of religion and conscience, first, general policy and implementations during the BCP reign should be examined.

the Concentration Camp to the Parliament: Turkish and Muslim Minority in Bulgaria], İstanbul, İletişim Yayınları, 2005.

³ As regards declarations and actions of Volen Siderov, journalist and President of the Ataka Coalition see *ibid*, p. 445-449.

⁴ For policies and demands for these political formations and associations see Ali Dayıoğlu, “1989-2010 Döneminde Bulgaristan’la ve Müslüman-Türk Azınlıkla İlgili Gelişmeler [Developments Regarding Bulgaria and Muslim-Turkish Minority between 1989-2010]”, Neriman Ersoy-Hacısalıhoğlu ve Mehmet Hacısalıhoğlu, 89 *Göçü: Bulgaristan’da 1984-89 Azınlık Politikaları ve Türkiye’ye Zorunlu Göç [Migration of 89: 1984-89 Minority Policies in Bulgaria and Compulsory Migration to Turkey]*, İstanbul, Yıldız Teknik Üniversitesi Balkan ve Karadeniz Araştırmaları Merkezi ve Balkanlar Medeniyet Merkezi, 2012, p. 299, footnote 33.

⁵ In order to put this model into practice, several legal orders were promulgated including the 1991 Constitution in the post 1989 period. Following this, great effort was exerted by the MRF and other political parties, as well as the NGOs, to integrate the minorities into the social and political life with their identity. Also, improvement in Bulgarian-Turkish relations and Bulgaria’s progress in its application for the full membership of the EU, contributed to the success of this model.

I) A General Look at the Practices of the Bulgarian Administrations during the BCP Period (1947-1989)

Since the establishment of the Bulgarian Principality in 1878, in accordance with the various international agreements it had signed and the documents pertaining to domestic law, Bulgaria had undertaken to guarantee freedom of religion and conscience to the country's Muslim-Turkish minority.⁶ In spite of these arrangements, after 1944, and particularly during the BCP reign, in order to weaken the effect of Islam which was viewed as one of the biggest obstacles in the way of assimilating the Muslim minority within the socialist Bulgarian community, Bulgaria carried out practices violating the minority's freedom of religion and conscience. In this context, after the Turkish schools were transformed into public schools in 1946, and in line with anti-religious propaganda to the Christian students, the Muslim students were also propagandized not to attend mosques or worship. In 1949, all Koran courses and madrasahs were closed. After 1952, courses on religion were abolished in public schools and organising or attending these courses secretly was made a serious crime. Many religion teachers were arrested and imprisoned.⁷ Apart from these practices in the field of education, some mosques were closed and some were turned into a museum, library, depot, shop and restaurant. While many mosques in need of repairs were left to crumble, only the mosques of historical, architectural and touristic value were restored.

In December 1984, in parallel with the beginning of the practices against the Turks to change their names, the Bulgarian government began to take more serious measures to weaken the impact of Islam and its customs because it considered Islam as an important factor in keeping the members of the minority together.

Accordingly, the initial practices of the Bulgarian government, just as in previous periods, were directed at the mosques. During the harsh assimilation period, the Bulgarian government closed down many mosques to worship and some were turned into museums, libraries and depots. Some mosques either

⁶ About this subject see Dayıoğlu, *Toplama Kampından Meclis'e, Bulgaristan'da Türk ve Müslüman Azınlığı*, p. 182-184, 229-232 and 312-315.

⁷ Ali Eminov, *Turkish and Other Muslim Minorities in Bulgaria*, London, Institute of Muslim Minority Affairs, Hurst and Company 1997, p. 52, 60 and 83; Ahmet Cebeci, "Bulgaristan'da İslâm Dinine Yapılan Baskı" ["Pressure on Islam in Bulgaria"], *Türk Kültürü*, No. 87, (Ocak 1970), p. 210; *Güneş*, 29 January 1985.

collapsed or were left to decay.⁸ The only mosques to be protected by the Bulgarian government were those which were in public view in touristic towns and on main roads.

During this period, the mosques in Bulgaria were divided into two groups as “official” and “unofficial”. The mosques whose imams had accepted to have their names changed to Bulgarian ones and who opted to cooperate with the Bulgarian authorities were the official mosques and these were allowed by the Bulgarian authorities to operate whereas the mosques whose imams did not follow suit were the unofficial mosques. All mosques that did not come under the official category were closed down by the government.⁹ Although official mosques were allowed to operate, the muezzins were not allowed to call the faithful to prayers from the minarets. As a result, the muezzins performed their holy duties inside the mosque.¹⁰ Moreover, the Koran courses given in mosques were banned for good.

Only the elderly were allowed to attend the mosques for Friday prayers. The young were prevented from going to mosques and those who did, were not only harassed, but arrested as well.¹¹ Most of the time, prayers in mosques were performed under the watchful eyes of the civil police officers.¹² Certain prayers were forbidden during the month of Ramadan and the Muslim Festival of Sacrifices.¹³ The Koran and other religious books were not allowed to be kept at homes and the banned books found during the searches were confiscated. In addition to these practices, the Bulgarian government forbade the Muslims to visit Mecca for pilgrimage.

⁸ For various examples see Dayıoğlu, *Toplama Kampından Meclis’e, Bulgaristan’da Türk ve Müslüman Azınlığı*, p. 351.

⁹ Milena Mahon, “The Turkish Minority under Communist Bulgaria-Politics of Ethnicity and Power”, *Journal of Southern Europe and the Balkans*, Vol. I, No. 2, (November 1999), p. 157. While the forced changing of names was continuing in January 1985, the imams who voluntarily accepted to change their names were given a pay rise of 50 levas by the Bulgarian administration in addition to their salaries of 150. Amnesty International, *Bulgaria: Imprisonment of Ethnic Turks, Human Rights Abuses During the Forced Assimilation of the Ethnic Turkish Minority*, London, Amnesty International Publications, 1986, p. 16; Örsan Öymen, “Bulgar Adı Alana 50 Dolar Zam” [“Extra 50 dollars who accepts a Bulgarian Name”], *Milliyet*, 8 April 1985.

¹⁰ Eminov, *op. cit.*, p. 59-60.

¹¹ United Nations Human Rights Commission, “Report on Oppression of Turks in Bulgaria”, *Turkish Review*, Vol. II, No. 11, (Spring 1988), p. 83.

¹² In this context, a police sentry box was erected next to the Banyabaşı Mosque in Sofia on January 1987. *Milliyet*, 26 October 1989.

¹³ *Cumhuriyet*, 5 June 1985. 30 Turks were arrested by Bulgarian police for performing *bayram* worshipping at Yablonovo in 1987. *Cumhuriyet*, 1 June 1987.

In addition to closing mosques and restricting the freedom of worship, the Bulgarian government also began to prevent the performance of certain religious rites. The first to be targeted was circumcision. It was claimed through various publications and statements that circumcision was an inhuman and barbaric practice and it were therefore forbidden.¹⁴ Following the prohibition of circumcision, officials carried out routine checks on children of circumcision age to see whether people were complying with the prohibition. Families were also forced to sign documents stating that families who had their children circumcised would be prosecuted. Those who had their children circumcised, along with those who performed the circumcision, were sentenced to 3 to 5 years' imprisonment or fined up to 1,000 leva.¹⁵ Moreover, some were exiled.¹⁶ Seeing that the prohibition had no deterrent effect on Turks, a new regulation was introduced in 1986 which provided that the mothers and grandmothers of the circumcised children would also be sentenced to 5 years in imprisonment. This deterrence was effective in stopping the practice of circumcision.¹⁷

Besides circumcision, the Bulgarian government also started a campaign against fasting during Ramadan. Moreover, celebrations of Ramadan and the Festival of Sacrifices were also forbidden and effective prohibitive measures were taken to this end.¹⁸ Apart from these celebrations, sacrifices during the Festival of Sacrifices were also banned and beginning in December 1984, checks were carried out in areas where the majority of the population was Turks in order to ensure that these bans were fully observed. For instance, in Kardzhali, during the Festival of Sacrifices in 1986, Bulgarian security forces searched every house and

¹⁴ UN Human Rights Commission, *op. cit.*, p. 81.

¹⁵ For example, at the beginning of August 1985, Hüseyin Mehmedov Osmanov of Mengişevo village was arrested and jailed for having his son circumcised (Amnesty International, *op. cit.*, p. 17). Apart from this, in June 1986, eight people from the regions of Devin and Smolyan belonging to the minority were punished with imprisonment ranging between 30-36 months for having their children circumcised. *Milliyet*, 18 June 1986.

¹⁶ *Cumhuriyet*, 30 November 1986; *Milliyet*, 26 October 1989.

¹⁷ Hugh Poulton, *The Balkans: Minorities and States in Conflict*, 2nd ed., London, Minority Rights Publication, 1994, p. 135-136.

¹⁸ For example, in 1987, fighting broke out between the police and the Turks when the latter tried to visit their relatives on the occasion of *bayram* in the town of Gorki Izvor in Kardzhali. Two Turks were injured as the police tried to prevent the visit from taking place (*Cumhuriyet*, 1 June 1987). On the other hand, in order to forestall such meetings excursions were organised for Turkish pupils and participation was made obligatory. *Milliyet*, 26 October 1989.

looked for sacrifice meat in refrigerators. A person, who was found to have meat at his home, was sentenced to one year imprisonment.¹⁹

Apart from these, the baggy trousers (a traditional costume) were considered to be religious apparel and as they were claimed to symbolize women's subservience to men, they were banned.²⁰ Following the practice of changing names aimed at the Turkish minority, which started in December 1984, pressure with regard to the issue of dressing increased. Turks wearing baggy trousers and other traditional costumes were harassed in streets and punished in various ways. Moreover, more frequent checks were made for religious marriages which had been forbidden earlier.²¹

Another practice violating the minority's freedom of worship and conscience during the harsh assimilation period was the refusal to allow burials to be performed in accordance with Islamic rites.²² For example, washing the dead before burial was forbidden.²³ Strict checks were made to see whether the bans were observed. The main checks were made by the BCP officials attending the Muslims' funerals to see if the bodies were buried according to the rules and if the funeral service was carried out in Bulgarian.²⁴ Moreover, Muslim cemeteries were closed and the dead, who were not allowed to be buried in these cemeteries, were buried in common cemeteries.²⁵ Many Muslim cemeteries were demolished and the headstones were destroyed because there were Turkish and Arabic names and other inscriptions on them. For example, in early 1986, a Turkish cemetery in Ardino was destroyed with heavy bulldozers.²⁶ As can be observed, the Muslim-

¹⁹ Poulton, *op. cit.*, p. 136.

²⁰ Eminov, *op. cit.*, p. 58-59. Molesting people for wearing baggy trousers or other traditional dresses started in 1957/1958 and women found wearing these, were forcefully rounded up from villages and taken to cities and had their dresses changed. Force was used on those who resisted. Cebeci, *op. cit.*, p. 210.

²¹ In an article on this subject published on 27 November 1984, in the newspaper *Otechestven Front*, it was alleged that religious fanaticism was still rampant among the Bulgarian Turks, especially in the regions of Haskovo and Kardzhali and the names of those who married in accordance with the Koran and the Islamic dogmas as opposed to contracting civil marriage, were exposed. Poulton, *op. cit.*, p. 126.

²² Mahon, *op. cit.*, p. 157.

²³ Amnesty International, *op. cit.*, p. 17.

²⁴ Eminov, *op. cit.*, p. 59.

²⁵ *Milliyet*, 26 October 1989.

²⁶ Poulton, *op. cit.*, p. 136.

Turkish minority was faced with serious pressure with regard to freedom of religion and conscience during the BCP reign.²⁷

II) Policies and Practices of the Bulgarian Administration between 1989 and 2011: Developments and Problems

After Todor Zhivkov fell from power on 10 November 1989, a new period began with regard to the freedom of religion and conscience, similar to the many in other fields. Following the BCP Central Committee's resolution on 29 December 1989, which stated that everyone living in Bulgaria could freely choose his/her name, religion and language, significant progress was made with regard to freedom of religion and conscience. In this respect, many practices restricting freedom of religion and conscience, which had been put into effect during the BCP reign, were abolished.

After the state pressure on religion was lifted, construction and renovation of mosques and masjids began. For example, by 1994, in addition to the old mosques reopening to worship, 129 new mosques were built and 200 more were under construction. The number of mosques built during the 1990-2005 period was 320 and 5 mosques were still under construction in 2005.²⁸ While difficulties were raised with regard to the construction of new mosques after the Bulgarian Socialist Party (BSP-the former Bulgarian Communist Party) came to power in 1994, problems pertaining to this issue abated after the BSP fell from power in 1997.

Even though most obstacles to the construction of new mosques were lifted in the post-1989 period, in reality permission granted for the construction of new mosques was proportionate to the population. For example, if the majority of the population in an area is Turkish, building a mosque is easy. If the Turks are in minority, then it becomes difficult. From time to time mosque constructions in the Pomak and Roma areas are also obstructed. Permission is not granted in particular to the Muslim Roma who face difficulties in this respect.

²⁷ For further details see Dayioğlu, *Toplama Kampından Meclis'e, Bulgaristan'da Türk ve Müslüman Azınlığı*, p. 348-357. See also Ali Dayioğlu, "Policies of the Bulgarian Administration towards the Turkish Minority between 1984 and 1989", Mustafa Türkeş (ed.), *Turkish-Bulgarian Relations: Past and Present*, İstanbul, TASAM Publication, 2010, p. 99-100.

²⁸ For figure given by the Bulgarian daily *Monitor* see *Bulgar-Türk Haber Ajansı [Bulgarian-Turkish News Agency]*, 15 November 2005, <http://www.bg-turk.com/index.php?act=news&id=613>, 26.04.2007.

The interesting point is that even though the Bulgarian governments have permitted the construction of new mosques, they have, in the past, caused various difficulties with regard to the restoration and reopening of the old Ottoman mosques. The Bulgarian proposal to carry out restorative works on equal number of mosques and Orthodox churches in Bulgaria and Turkey respectively, was rejected by Turkey as there was a huge numerical difference between mosques in Bulgaria and churches in Turkey. Bulgaria pursued such a policy to erase the traces of the Ottoman period and to prevent the areas from falling into the hands of the minority because the old mosques were in central areas whose economic values are very high. Nevertheless, it has been observed that lately Bulgaria has relaxed its stance with regard to this issue.²⁹ Despite some existing problems, as of June 2010, there were 1,156 mosques and 302 masjids.³⁰

One of the most important projects in this framework was the Sofia Muslim Education and Cultural Centre. The Project was presented to the Sofia Municipality in 2008 and financed by the Islamic Conference Institution envisages the building of a university, research centre, mosque, boarding house and congressional hall. Yet, Ataka announced it would make attempts so that the project would not materialize and that the number of mosques in operation would not increase.³¹ Following complaints by Ataka MPs that the project was being financed through illegal means, the matter was taken up by the Supreme Administrative Prosecution Service. Although the Service did not take the allegations too seriously, in its decision it made on 20 March 2009, it stated that

²⁹ For example, following a meeting with the Bulgarian administration, the Turkish Ministry of Culture having made the necessary studies appertaining to the use and restoration of the Ulu (Cuma) Mosque and the Imaret Mosque at Plovdiv announced the formation of a fund to this end (*Bulgar-Türk Haber Ajansı*, 8 May 2005. <http://www.bg-turk.net/news.php?Id=1286>, 01.07.2005). A concrete step was taken in 2006 and the restoration of Ulu Mosque started (*Bulgar-Türk Haber Ajansı*, 6 November 2006. <http://www.bg-turk.com/index.php?act=news&id=1075>, 25.04.2009). Along with Turkey's aid, various foundations and institutions, the MRF and donations made by minority members, repairs and restorations of old mosques were carried out. On this subject see *Bulgar-Türk Haber Ajansı*, 4 October 2005. <http://www.bg-turk.com/index.php?act=news&id=552>, 25.04.2007; *Bulgar-Türk Haber Ajansı*, 7 November 2005. <http://www.bg-turk.com/index.php?act=news&id=586>, 25.04.2007.

³⁰ *Bulgar-Türk Haber Ajansı*, 19 June 2010. <http://www.bg-turk.com/index.php?act=news&id=1526>, 13.02.2012.

³¹ *Bulgar-Türk Haber Ajansı*, 3 December 2008. <http://www.bg-turk.com/index.php?act=news&id=1453>, 30.04.2009; *Bulgar-Türk Haber Ajansı*, 2 March 2009. <http://www.bg-turk.com/index.php?act=news&id=1466>, 30.04.2009.

the city plan in effect did not allow for the construction of a second mosque in Sofia.³²

Another point which the minority feels uneasy about is the use of mosques for other purposes. The minority is quite disturbed that most of the mosques in Bulgaria have been turned into historical museums, and that some have been turned into restaurants and that alcohol is served in these places. For example, the Taşköprü Mosque and Çukur Mosque, which date from Ottoman times, were leased by the Plovdiv Municipality and turned into restaurants where alcohol is served. This led to discontent among the minority.³³

As mentioned above, even though most of the obstacles pertaining to mosques were lifted during the post-1989 period, various attacks were carried out on mosques from time to time. For example, on November 12, 2000, anti-Turkish and anti-Roma graffiti was sprayed on the mosque in Silistra.³⁴ In September 2004, a nationalist group wrote “Turks Go Home!” and “Bulgaria Comes First” and sprayed a swastika on the front wall of the mosque in Pleven.³⁵ In October 2005, a man was arrested by police after he broke the front door of the Ulu Mosque in Plovdiv and desecrated it.³⁶ On July 18, 2006, a window of the Banyabaşı Mosque was broken and the door of the mosque in Aytos was defaced with paint.³⁷ In July and August 2006, the Kazanlık Mosque was attacked by unidentified people. During the first attack molotov cocktails were thrown, as a result of which some carpets, ornaments and wooden carvings were burned³⁸ and during the second attack the mosque’s windows were broken and swastika signs

³² U. S. Department of State, *International Religious Freedom Report 2009: Bulgaria*. <http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/2009/127303.htm>, 15.02.2012.

³³ *Milliyet*, 2 July 2004. Mosques used for other purposes were reported by the minority to the Turkish Prime Minister Recep Tayyip Erdoğan when he paid an official visit to Bulgaria. *Bulgar-Türk Haber Ajansı*, 8 July 2004. <http://forums.host.sk/btha/news.php?id=595>, 20.08.2004.

³⁴ U. S. Department of State, *International Religious Freedom Report 2001: Bulgaria*. <http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/2001/5578.htm>, 16.02.2012.

³⁵ *Bulgar-Türk Haber Ajansı*, 12 September 2004. <http://www.bg-turk.com/index.php?act=news&id=224>, 20.12.2004.

³⁶ *Bulgar-Türk Haber Ajansı*, 11 October 2005. <http://www.bg-turk.com/index.php?act=news&id=559>, 26.04.2007.

³⁷ U. S. Department of State, *International Religious Freedom Report 2007: Bulgaria*. <http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/2007/90168.htm>, 15.02.2012.

³⁸ *Bulgar-Türk Haber Ajansı*, 26 July 2006. <http://www.bg-turk.com/index.php?act=news&id=1039>, 26.04.2007; U. S. Department of State, *Country Reports on Human Rights Practices 2006: Bulgaria*. <http://www.state.gov/g/drl/rls/hrrpt/2006/78805.htm>, 27.04.2007.

were splashed across the walls.³⁹ Along with these, the number of attacks on the Kazanlık Mosque in two years reached seven. The window panes of the Kazanlık Mosque were broken when it was attacked once again in December 2007.⁴⁰ On May 3, 2007, pigs' heads were hung on two mosques in Silistra.⁴¹ On the other hand, "Death to Turks" was written on the main entrance door of the Head Mufti's (Religious Head of the Muslim community) Office in Sofia on February 16, 2008.⁴² On March 11, 2008, a mosque in Dobrich was closed temporarily because of a bomb threat. Also in the same year swastika was drawn on the mosque in Pleven at least ten times.⁴³ In May 2008, the mosque in Varna was vandalized with graffiti. On March 3, 2009, three Molotov cocktails were thrown at the same mosque.⁴⁴ On October 5, 2009, the mosque in Blagoevgrad was set on fire. Government financed the renovation. In April 2010, the windows of the same mosque were broken and the walls were painted with swastikas. Windows of the mosque in Kazanlak and the mosque in Haskovo were broken on November 3, 2009 and July 12, 2009 respectively. In November and December 2009, three mosques in Plovdiv were painted with swastikas. On April 4, 2010 a group of youth desecrated the mosque in Varna. The mosque in Karlovo and in Nikopol was set on fire on April 17, 2010 and October 7, 2010 respectively.⁴⁵ As can be seen, there was an increasing number of vandalism against mosques in 2009 and 2010. On 26 September 2011 a group of 100 demonstrators who gathered outside the Parliament and chanted racist slogans against the Roma, Turks and Muslims attempted to set the Banyabaşı Mosque on fire.⁴⁶ Police intervention prevented the attempt.

³⁹ *Bulgar-Türk Haber Ajansı*, 1 August 2006. <http://www.bg-turk.com/index.php?act=news&id=1045>, 26.04.2007.

⁴⁰ *Bulgar-Türk Haber Ajansı*, 5 December 2007. <http://www.bg-turk.com/index.php?act=news&id=1325>, 25.04.2009.

⁴¹ U. S. Department of State, *International Religious Freedom Report 2007: Bulgaria*. <http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/2007/90168.htm>, 15.02.2012.

⁴² *Bulgar-Türk Haber Ajansı*, 18 February 2008. <http://www.bg-turk.com/index.php?act=news&id=1355>, 25.04.2009.

⁴³ U. S. Department of State, *International Religious Freedom Report 2008: Bulgaria*. <http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/2008/108439.htm>, 15.02.2012.

⁴⁴ U. S. Department of State, *International Religious Freedom Report 2009: Bulgaria*. <http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/2009/127303.htm>, 13.02.2012.

⁴⁵ U. S. Department of State, *International Religious Freedom Report 2010: Bulgaria*. <http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/2010/148922.htm>, 13.02.2012.

⁴⁶ *Radikal*, 28 September 2011.

In an exclusive news report on this issue by Reuters News agency in April 2009 it was stated that in the last 2-3 years more than 100 attacks had been carried out on mosques and Muslims in Bulgaria. It was also pointed out that as a result of these attacks the Muslim and Christian culture of living together, known as “neighborliness” was hurt.⁴⁷ In October 2009, mosques in Blagoevgrad and Nikopol became the targets of violence. As a result of an arson attack, part of the roof of the mosque at Blagoevgrad was destroyed, while the mosque at Nikopol was completely burned down. Following these incidents, the Head Mufti stated that in 2008 and 2009, a total number of 110 attacks were perpetrated against the mosques and Muslim cemeteries in Bulgaria.⁴⁸ The attacks on mosques were also reported in the ECRI’s fourth report on Bulgaria.⁴⁹

On the pretext of constructing an underground rail track, cracks appeared on the walls of the Banyabaşı Mosque in Sofia endangering the building. It was stressed by the Head Mufti that no precaution was taken up until December 2009 despite demands made to the relevant authorities.⁵⁰

Along with mosques, Turkish-Muslim cemeteries were also the target of attacks. For instance, in April 2005, three youths entered the central cemetery in Haskovo, demolished 120 graves with Muslim-Turkish names, threw away photographs and partly dug up some of them.⁵¹

In May 2006, the Ataka Coalition initiated a campaign to ban the recital of prayers (*ezan*) from Banyabaşı Mosque, the only mosque open to worship in Sofia, and to have the loudspeakers turned off.⁵² To this end, Ataka carried out a

⁴⁷ *Kıbrıs*, 2 June 2009; *Radikal*, 2 June 2009; *Hürriyet*, 3 June 2009.

⁴⁸ <http://bg.zaman.com.tr/bg-tr/detaylar.do?load=detay&link=3264>, 01.01.2010.

⁴⁹ ECRI Report on Bulgaria (forth monitoring cycle), adopted on 20 June 2008, published on 24 February 2009. <http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/ecri/country-by-country/bulgaria/BGR-CbC-IV-2009-002-ENG.pdf>, para. 93, 10.03.2011.

⁵⁰ http://www.timeturk.com/500-y%C4%B1II%C4%B1k-camiyi-y%C4%B1akacaklar_92139-haberi.html, 01.01.2010.

⁵¹ *Bulgar-Türk Haber Ajansı*, 9 April 2005. <http://www.bg-turk.net/news.php?id=1190>, 01.07.2005; U. S. Department of State, *Country Reports on Human Rights Practices 2005: Bulgaria*. <http://www.state.gov/g/drl/rls/hrrpt/2005/61641.htm>, 27.04.2007; U. S. Department of State, *International Religious Freedom Report 2006: Bulgaria*. <http://www.state.gov/g/drl/rls/irf/2006/71373.htm>, 17.04.2007.

demonstration on 18 July 2006.⁵³ Another crisis on a similar issue occurred in August 2007. This time, upon the reaction shown by the Bulgarians, Armenians and Jews to the recital of prayers from the loudspeakers placed in the vicinity of the mosque, the nationalists decided to play nationalistic songs every half hour in the area.⁵⁴ In October 2007, the Ataka party re-launched another campaign to silence the loudspeakers on the Banyabaşı Mosque.⁵⁵ On 29 April 2011, during prayers a group of Ataka members arrived at the entrance of Banyabaşı Mosque in their vehicles and played out Christian hymns loud on the loudspeakers. Even though police arrested the people who were trying to prevent the prayers in this way to question them, they were later released.⁵⁶

The really serious development occurred on 20 May 2011. Led by Siderov, a group of Araka followers gathered before the Friday prayers outside Banyabaşı Mosque to “protest against Turkey’s EU membership”, and first chanted “This is Bulgaria” and “No to MRF”. After the prayers were recited and preach were heard over the mosque’s loudspeaker, the protesters started to whistle at the congregation. When one of the protesters tried to take down the loudspeaker the crowd tried to stop him. Following this the Ataka followers, who were waiting outside the mosque, started to throw eggs at the congregation coming out of the mosque and then attacked them with clubs and stones. They also burned a prayer rug. As the two groups clashed with each other 10 people were injured and 4 people were detained. On the same day a bomb call was received at Kardzhali Mosque.⁵⁷ The attack was condemned by President Georgi Pirvanov and Prime Minister Boyko Borisov and many other people and circles in the country. Although he was grateful to Ataka for its support to the minority government

⁵² As part of the campaign, it is said that 35,000 signatures were collected from May to July. *Bulgar-Türk Haber Ajansı*, 17 July 2006. <http://www.bg-turk.com/index.php?act=news&id=1033>, 26.04.2007.

⁵³ *Bulgar-Türk Haber Ajansı*, 18 July 2006. <http://www.bg-turk.com/index.php?act=news&id=10335>, 26.04.2007.

⁵⁴ *Bulgar-Türk Haber Ajansı*, 12 August 2007. <http://www.bg-turk.com/index.php?act=news&id=1267>, 25.04.2009.

⁵⁵ U. S. Department of State, *International Religious Freedom Report 2008: Bulgaria*. <http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/2008/108439.htm>, 15.02.2012.

⁵⁶ <http://bulgaristanhaber.blogspot.com/2011/04/ataka-partisinden-tehlikeli-provakasyon.html>, 13.02.2012; <http://www.maciraga.com/sofyada-atakadan-muslumanlara-provakasyon/>, 13.02.2012; <http://balturk.org.tr/atakadan-cuma-namazi-kilanlara-taciz/>, 13.02.2012.

⁵⁷ <http://skyturk.net/haber/bulgaristanda-soydaslara-cirkin-saldiri-dunya-1498.html>, 13.02.2012; <http://www.euractiv.com.tr/ab-ve-turkiye/article/bulgaristanda-turk-cemaate-irkci-saldiri-1...>, 13.02.2012; <http://balturk.org.tr/atakadan-cuma-namazinda-provakasyon/>, 13.02.2012.

formed by his party, GERB (Citizens for European Development of Bulgaria), Borisov said that ethnic tolerance, peace and tranquility among people were more important for him than stability in the Parliament. Pirvanov described the troubles caused by Ataka as “playing with fire” and said that all circles of the society should react to this.⁵⁸ Many Bulgarians who heeded the call and protested against Ataka’s demonstration at Banyabaşı Mosque, laid flowers in front of the mosque so as to apologize to the Muslims.⁵⁹ A declaration condemning the events was ratified by the Bulgarian Parliament.⁶⁰ Ataka paid dearly for the attack. Following the attacks several MPs resigned from Ataka and the party suffered a huge loss of votes in the presidential and local elections held on 23 and 30 October 2011.⁶¹

Another problem that continued during the period after 1989 was the difficulties faced in the attempts to claim back the wakf properties which were nationalized during the BCP reign. By December 2011, very few wakf properties had been returned to the community. The main problem is the need to show the wakfs owned the properties prior to September 9, 1944. This is very difficult because of the atheism policy of BCP led Muslim community to hide assets or ownership. The other reason is that documents have been destroyed or lost over the years.

In addition to permitting worship in mosques and the construction of new mosques, as of the end of December 2011, the Higher Institute of Islam in Sofia and vocational religious high schools in Shumen, Ruse and Momcilgrad operated freely. In addition to these schools, mufti offices and community administration councils were given permission to run Koran courses. Moreover, students are sent abroad to receive religious education, and “imam courses”, where the knowledge of the imams are updated, are held. A monthly newspaper called “Muslims” is also published by the Head Muftiate with the purpose of giving information on religious issues and developments.

Apart from these, religious courses started to be given as an elective course at public schools. When the practice first started in 1997, only Christian

⁵⁸ <http://balturk.org.tr/borisov-halkin-huzuru-benim-icin-iktidar-destegindendaha-onemli/>, 13.02.2012; <http://balturk.org.tr/pirvanov/ataka/atesle/oynuyor/>, 13.02.2012.

⁵⁹ <http://balturk.org.tr/sofyada-cuma-saldirisina-ugrayan-muslimanlara-cicekli-destek/>, 13.02.2012.

⁶⁰ <http://balturk.org.tr/bulgaristan-meclisi-cami-baskinini-kinadi/>, 13.02.2012.

⁶¹ <http://balturk.org.tr/atakada-cozulme-basladi/>, 13.02.2012; <http://balturk.org.tr/atakada-yaprak-dokumu/>, 13.02.2012.

education was given, but in 2000 education on Islam was also included in the curriculum.⁶² Although there has been a debate to make courses on religion compulsory in primary education and elective in secondary education, nothing has changed and the religious instructions in both Christianity and Islam, remained an elective subject in public schools as of the end of 2011. In order to put pressure on the government on this issue, on 25 September 2011 the Bulgarian Orthodox Church organized a rally in Sofia, which was attended by about 10,000 people.⁶³ The Head Mufti's Office also lent its support to the rally.⁶⁴

All restrictions, imposed on the Koran and other religious books during the BCP reign, were lifted. For example, only in 1990, the Head Mufti's Office sold about 10,000 copies of the Koran.⁶⁵ On the other hand, all restrictions on celebrations of religious days, burials according to Islamic traditions, religious marriages and circumcisions were also lifted.⁶⁶ In fact, certain labor unions, Bulgarian private companies and non-governmental organizations gave sacrifices or distributed meat during the festival of sacrifices.⁶⁷ In fact, no attempt was made to prevent the Head Mufti's Office from bringing qaris (person who recites the Koran in accordance with the rules) from abroad⁶⁸ and organising fast breaking meals at mosques during the month of Ramadan.⁶⁹ In addition to the state recognizing Muslims' religious days, top level Bulgarian authorities issued

⁶² Ina Merdjanova, "Bulgaria", *Yearbook of Muslims in Europe*, ed. Jorgen S. Nielsen et.al., Vol. I, Leiden, BRILL, 2009, p. 63. According to U. S. Department of State's International Religious Freedom Report 2005, education on Islam was included in the curriculum in 1999. U. S. Department of State, *International Religious Freedom Report 2005: Bulgaria*. <http://www.state.gov/g/drl/rls/irf/2005/51545.htm>, 17.04.2007.

⁶³ *Radikal*, 25 September 2010.

⁶⁴ <http://www.ihlassondakika.com/haberdetay2.php?id=312993>, 10.03.2011

⁶⁵ Eminov, *op.cit.*, p. 63. *Trud*, the newspaper of wide circulation, announced even in October 2008 that, its publishing house would publish the Bulgarian version of the Koran. *Bulgar-Türk Haber Ajansı*, 18 October 2008. <http://www.bg-turk.com/index.php?act=news&id=1440>, 25.04.2009.

⁶⁶ *Cumhuriyet*, 15 April 1991.

⁶⁷ *Bulgar-Türk Haber Ajansı*, 11 January 2006. <http://www.bg-turk.com/index.php?act=news&id=759>, 04.03.2011; *Bulgar-Türk Haber Ajansı*, 11 January 2006. <http://www.bg-turk.com/index.php?act=news&id=761>, 04.03.2011.

⁶⁸ *Bulgar-Türk Haber Ajansı*, 19 September 2006. <http://www.bg-turk.com/index.php?act=news&id=1062>, 25.04.2007.

⁶⁹ *Bulgar-Türk Haber Ajansı*, 5 October 2005. <http://www.bg-turk.com/index.php?act=news&id=554>, 25.05.2007.

messages aimed at Muslims on religious days and attended the events they organized.⁷⁰

Another issue which came to the fore within the context of freedom of religion and conscience, was the ban on wearing the headscarf at schools. Mainly, the issue came to the fore in 2006 when girl pupils in Smolyan were not allowed to wear headscarves at public schools. In August 2006, the Commission for Protection against Discrimination (CPD) upheld this ban.⁷¹ In February 2008, CPD rejected the discrimination complaint of the three students from Devin claiming that the school administration did not give permission to wear headscarves in classes.⁷² In January 2009, the Burgas Free University expelled a student from the exam hall as she refused to take off her headscarf. The university administration defended this practice as its regulations prohibited wearing hats, headscarves and official uniforms during lectures and exams.⁷³ Also, the government does not permit headscarves on official photos for national identity documents. The Head Mufti's Office evaluated the ban on headscarves as a violation of human rights.

Finally, it has to be said that certain difficulties with regard to freedom of religion and conscience also arose from conflicts among the minority. This situation which is true especially of the issue of the Head Mufti's Office, became even more complicated with the Bulgarian government's practices and the contradictory decisions of the Bulgarian courts. The majority of the minority claimed that the government and courts acted this way to divide them. It is worth analyzing the issue of the Head Mufti's Office, which was the most significant problem experienced during the 1989-2011 period with regard to freedom of religion and conscience.

⁷⁰ The other positive step taken after 1989 is the financial aid given by the state. For instance, in 2010, \$ 113,000 was allocated for the Muslim community from the state budget. U.S. Department of State, *International Religious Freedom Report 2010: Bulgaria*. <http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/2010/148922.htm>, 13.02.2010.

⁷¹ U. S. Department of State, *International Religious Freedom Report 2007: Bulgaria*. <http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/2007/90168.htm>, 15.02.2012. See also *Radikal*, 30 July 2006; *Radikal*, 1 September 2006.

⁷² U. S. Department of State, *International Religious Freedom Report 2008: Bulgaria*. <http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/2008/108439.htm>, 15.02.2012.

⁷³ U. S. Department of State, *International Religious Freedom Report 2009: Bulgaria*. <http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/2009/127303.htm>, 15.02.2012.

Until 2002, the religious structure in Bulgaria was organized by the Religious Sects Law issued in 1949. The law stipulated that for a religious community to be recognized and gain a legal entity, the status of the community has to be approved by the Cabinet or the Deputy Prime Minister in charge. In the case that the religious communities registered by the lawful authorities acted against the Law and public order, the lawful authorities could revoke the granted permit provided that they reported the reason. The Law, which set forth that every religious community had to have a representative responsible towards the state and that the community had to establish the bodies regarding administration and representation, also stipulated that the general administration bodies of religious communities had to be registered by the Directorate of Religious Sects subject to the Council of Ministers, and the local administration bodies had to be registered by the local authorities.

The Law of 1949, which was criticized since the registration process was not transparent and slow, was replaced with the new Religion Law, which was ratified in Parliament on 22 December 2002 and came into effect a week later. The Law, which was criticized for giving the Bulgarian Orthodox Church a more privileged status, laid down the condition that all religious communities except the Bulgarian Orthodox Church had to be registered by the Sofia City Court in order to be organized and function within the public domain.

Looking at the issue from a minority point of view, it is seen that at the National Muslim Conference, which convened in Sofia on 28 October 2000, the “Bulgarian Muslim Community Directive” was ratified and the religious organization of the minority, including the Head Mufti’s Office was put forward in detail.⁷⁴ The directive states that the Head Mufti is the Muslims’ spiritual leader, that he represents the Muslims both at home and abroad, and that he is elected by the National Muslim Conference for a period of 3 years. It also states that the President of the Supreme Islamic Council, which is the Muslims’ collective body, is also elected in the same way and for the same period of time.

While this was the practice as of December 2011, during the BCP period the Head Mufti and other religious officials were appointed by the government. Following the change in regime, the minority made various attempts to have the other religious officials who had been appointed by Nedim Gencev, who they

⁷⁴ For details on the amendments to the directive see Dayıoğlu, *Toplama Kampından Meclis’e, Bulgaristan’da Türk ve Müslüman Azınlığı*, p. 403-418.

called a traitor and agent, and the BCP administration removed from office. These attempts paid off and on 10 February 1992 Gencev was discharged from the Head Mufti's Office. On 21 February 1992, the Directorate of Religious Sects decided to set up a three-man temporary Head Mufti Office board to perform its duties until the new Head Mufti was elected. What is interesting is that despite being officially removed from office Gencev did not hand in the Head Mufti seal and after renting a new office continued to perform his duties as if he was still Head Mufti. Moreover, Gencev objected to his removal from office and applied to the Supreme Court. In its decisions it made on 28 April 1992 and 7 April 1993 the Court rejected Gencev's objections.

While Gencev insisted on not giving up his post of Head Mufti the Temporary Head Mufti Office Board convened the National Muslim Conference on 19 September 1992. In order to attend the conference each delegate elected by the community administrative boards first had to be registered with the region mufti office, and the delegates chosen by the region mufti offices had to be registered to the Head Mufti Office's list of delegates. About 1,000 delegates elected in this way convened in Sofia and first rescinded the religious Affairs Directive, dated 1951. The ratified new directive stipulated that the Head Mufti and regional muftis would be elected to Office. Thus, for the first time since 1928 the minority had the opportunity to elect the Head Mufti and President of the Supreme Islamic Council. The Head Mufti Office election held on 19 September 1992 was won by Kardzhali Mufti Fikri Salih Hasan. As a result, Fikri Salih Hasan became the first Head Mufti to be elected to Office following the change in regime. Fikri Salih Hasan's appointment to the Head Mufti Office was officially approved by the Directorate of Religious Sects and the Council of Ministers on 1 October 1992.

Supported by the MRF, Fikri Salih Hasan firstly removed muftis and community administrative boards appointed by Nedim Gencev and the BCP administration from office. Following this development, Nedim Gencev announced that he would not recognize the elections and claimed that these actions were against the law. On 2 November 1994 Nedim Gencev and his followers organized a separate Muslim Conference. At the end of the conference, which they declared to be the Muslims' real legal representative, Nedim Gencev was elected President of the Supreme Islamic Council. Then an application was made to the Directorate of Religious Sects requesting the recognition of the Conference decisions. These developments brought the followers of Fikri Salih

Hasan and the followers of Nedim Gencev face to face. In view of this tension and uncertainty which divided the minority the Bulgarian government remained silent.

After the BSP came to power following the general elections on 18 December 1994, the conditions began to change in Nedim Gencev's favor. The reason for this was that BSP supported Gencev with the purpose of dividing the minority and weakening the MRF. Entering the 1994 elections as the leader of the Democracy and Justice Party (DJP), Gencev succeeded in capturing some of the MRF's votes. Eventually, on 6 February 1995 the Council of Ministers recognized the decisions of the Conference organized by Nedim Gencev and his followers on 2 November 1994. On 23 February 1995 the Directorate of Religious Sects approved Nedim Gencev's election to the Presidency of the Supreme Islamic Council. Thus, the Head Mufti Office came under Nedim Gencev's control. Reacting to this situation, the followers of Fikri Salih Hasan and the MRF announced that they would not recognize Nedim Gencev's Presidency of the Supreme Islamic Council or its decisions.

After the Head Mufti Office came under Gencev's control, Fikri Salih Hasan applied to the attorney general's office but in its views announced on 8 and 28 March 1995 the office stated that there was nothing against the law. While these developments were occurring anew National Muslim Conference was held on 6 March 1995 in Sofia and Fikri Salih Hasan was elected as Head Mufti for the second time. Following the conference, Fikri Salih Hasan applied to the Supreme Court to have the Council of Minister's decision which recognizes Nedim Gencev as the Muslims' legal representative revoked. However, the court rejected the application on 27 July 1995.

In addition, on 5 June 1995 Fikri Salih Hasan applied to the Council of Ministers and requested the approval of the National Muslim Conference decisions, dated 6 March 1995. With regard to this issue Fikri Salih Hasan made another application to the Council of Ministers on 6 October 1995. However, no reply was given in response to these applications. As a result, Fikri Salih Hasan once again took the matter to the Supreme Court. In its decision dated 14 October 1996, the Court stated that not responding to the applications was against the law and asked the Council of Ministers to assess Fikri Salih Hasan's application. On 19 November 1996, Deputy Prime Minister Shivarov announced that the Council of Ministers rejected Fikri Salih Hasan's application. Upon this, on 5 December 1996 Fikri Salih Hasan applied to the Supreme Court one more time appealing for the reversal of the Council of Minister's decision. In its decision it made on 13

March 1997, the Court found the Council of Minister's decision contrary to article 13 of the Constitution and stated that the government can not intervene in the internal organization of a religious community. Despite the Court's decision asking the Council of Ministers to reevaluate Fikri Salih Hasan's application, the Council of Ministers did not follow the required procedure. Eventually, Nedim Gencev stayed in office until 1997.⁷⁵

Thus, until 1997, when elections were held to elect the new Head Mufti two head muftis remained in office in Bulgaria: One appointed by the State, the other elected by the community. In the same way, during the same period the muftis of Bulgaria were classified as appointed (the official muftis) and elected by minority (the national muftis). As a result, the BSP government had achieved its goal of dividing the minority.

On 24 March 1997 Fikri Salih Hasan applied to the Council of Ministers once again to have the decisions of the Conference, dated 6 March 1995, officially registered. After the United Democratic Forces (UDF) came to power following the elections held on 19 April 1997 meant that conditions were no longer in favor of Gencev. In order to prevent the division among the minority from further widening, the followers of Fikri Salih Hasan and Gencev reached a compromise on convening a new National Muslim Conference. However, when Gencev and a group of his supporters realized they were going to lose the elections they objected to the Conference. Nevertheless, the Conference convened on 23 October 1997 as previously planned. As a result of the elections, Mustafa Aliş Hacı was appointed to Head Mufti Office, and Hüseyin Karamolla was appointed to the Presidency of Supreme Islamic Council.⁷⁶

⁷⁵ Seeing that the government refused to heed the Supreme Court's decision, Fikri Salih Hasan applied to the European Human Rights Commission in 1996. After the Commission accepted the application in 1997, the European Court of Human Rights announced its decision on 26 October 2000. The decision states that Bulgaria violated article 9 of the European Convention on Human Rights, which regulates the right freedom of thought, conscience and religion and article 13, which regulates the right to an effective remedy before a national court and ordered Bulgaria to pay indemnification to Fikri Salih Hasan. European Court of Human Rights, *Case of Hasan and Chaush v. Bulgaria*, (Application no. 30985/96), Judgement, Strasbourg, 26 October 2000, para. 62, 63, 64, 81, 82, 89, 99, 100, 101, 102, 103, 104 and 124.

⁷⁶ For further details on these developments see *ibid.*, para. 11, 12, 13, 16, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 28, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 40, 41, 43, 44 and 45; *Hak ve Özgürlük*, 8 December 1995; Human Rights Watch, *World Report 1998: Bulgaria*. <http://www.hrw.org/hrw/worldreport/Helsinki-06.htm>, 17.04.2002.

After the Council of Ministers approved the Conference decisions on 28 October 1997, Nedim Gencev applied to the High Administrative Court to have the Council's decision revoked. In its decision dated 16 July 1998, the Court rejected the application and stated that Conference decisions were valid. What is more, the Court stated that Gencev's term in office during 1995-1997 was not legal and decided that all procedures carried out by Gencev during this period were null.⁷⁷

After Mustafa Aliş Hacı's tenure ended, on 28 October 2000 elections for Head Mufti's Office were held. At the National Muslim Conference convened on this date, Selim Mehmet was appointed to Head Mufti Office, and Mustafa Aliş Hacı was appointed to the Presidency of the Supreme Islamic Council. Nedim Gencev, who did not recognize the Conference, applied to the jurisdiction to annul the elections.

The ongoing debate regarding the Head Mufti's Office also marked the National Muslim Conference in 2003. At the Conference, which convened on 13 December 2003, first amendments were made to the Directive of Muslim Community of Bulgaria. According to these amendments the Head Mufti and the President of the Supreme Islamic Council would be elected for period of four years instead of three. However, since the authorities did not approve the Conference decisions the amendments in the Directive did not come into force. This was followed by elections. Fikri Salih Hasan was appointed Head Mufti and Rıdvan Mustafa Kadiov was appointed to Presidency of the Council.

In accordance with the new Religion Law, ratified on 22 December 2002, an application was made to the Sofia City Court to officially register the elections. During the application it was discovered that someone by the name of Necip Davud had applied to the Court on 9 December 2003 to be registered as Head Mufti. In the meantime, former Mufti of Plovdiv, Ali Ahmet Hacı Sadık claimed that he had been elected Head Mufti and Nedim Gencev had been elected to the Presidency of the Council at another conference which had convened on 13

⁷⁷ Following the court's decision, as the representative of the Supreme Islamic Council, this time Nedim Gencev applied to ECHR in 1997. Having concluded the application on 16 December 2004, the Court judged that by intervening in the Muslims' religious organization the Bulgarian government had violated article 9 of ECHR, and Bulgaria was ordered to pay indemnification. For more on the decision see European Court of Human Rights, *Case of Supreme Holy Council of the Muslim Community v. Bulgaria*, (Application no. 39023/97), Judgement, Strasbourg, 16 December 2004, para. 80, 83, 84, 85, 86, 98, 99 and 119.

December in Sofia, and applied to the Court in mid-December to have the elections officially registered.

One other interesting development occurred on 14 February 2004. A former Head Mufti, Selim Mehmet obtained a document from the notary and claiming that he is the Head Mufti of Bulgaria stated that he was taking back all powers he had handed over. He also demanded that Head Mufti Office building be evacuated and be handed over to him. Later, Selim Mehmet applied to the Sofia City Court and the Court issued an interlocutory judgment stating that as of 1 March 2004 he was still the Head Mufti.⁷⁸ Following the decision, the Central Election Committee of Bulgarian Muslims announced that the National Muslim Conference held on 13 December 2003 was against the law. The committee stated that Selim Mehmet had been officially registered as Head Mufti by the Court and that he was the sole legitimate representative of Bulgarian Muslims. The announcement also pointed out that Selim Mehmet would keep his post until the final judgment made by judicial authorities with regard to registry applications after the National Muslim Conference.⁷⁹ On 8 March 2004, the Sofia City Court declared the decisions and elections of the National Muslim Conferences held in 1997 and 2000 void.⁸⁰

The Head Mufti elections, which had turned into a long-winded story took a new turn with the Sofia City Court's 19 July 2004 dated decision. The Court decided that a committee consisting of Fikri Salih Hasan, Rıdvan Mustafa Kadiov and Osman Hasanov İsmailov would execute the duties of the Head Mufti Office until a conclusive judgment was made with regard to the issue. Following an appeal against the decision to Sofia Appellate Court, the Court stated in its decision dated 5 November 2004, that the leadership of the Muslim community can not be determined by the Sofia Municipal Court, but only by the Muslim community, and therefore, the appointment of a three-man committee was invalid.⁸¹ In January 2005, Supreme Court of Cassation upheld the ruling. The

⁷⁸ For more on the developments described so far see <http://www.tgtv.org/dosyalar/bulrap04.htm>, 06.07.2005; U.S. Department of State, *International Religious Freedom Report 2004: Bulgaria*, <http://www.state.gov/g/drl/rls/irf/2004/35446.htm>, 03.08.2005.

⁷⁹ *Bulgar-Türk Haber Ajansı*, 12 March 2004. <http://forums.host.sk/btha/news.php?id=424>, 20.08.2004.

⁸⁰ U.S. Department of State, *International Religious Freedom Report 2005: Bulgaria*, <http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/2005/51545.htm>, 16.02.2012.

⁸¹ U. S. Department of State, *Country Reports on Human Rights Practices 2004: Bulgaria*, <http://www.state.gov/g/drl/rls/hrrpt/2004/41674.htm>, 07.07.2005

Supreme Court's ruling combined with the ruling of the Sofia State Court on March 8, 2004, which effectively restored the pre-1997 Supreme Islamic Council, headed by Nedim Gencev as the legal representative of the Muslims. But the Supreme Cassation Prosecution confiscated case files. The files could not be transferred to the Sofia City Court and thereby delayed Gencev's registration of the new leadership.

As the matter reached a deadlock, on 20 March 2005 a new National Muslim Conference convened. Mustafa Aliş Hacı was elected to Head Mufti Office and Basri Pehlivan was elected to the Presidency of the Supreme Islamic Council.⁸² On 11 May 2005 the Sofia City Court approved the Conference decisions.⁸³ Just when it was thought that the uncertainty had been cleared Gencev appealed against the decision. In December 2005, the Sofia Appellate Court ordered Gencev's registration as the leader of the Muslim community. The decisions of the Sofia City Court in January 2006 made the issue even more complicated. The Court issued official certificates of registration to Gencev on January 25 and to Hacı on January 26. Because of this, Gencev and Hacı claimed legal recognition from the authorities. The Court's decisions were criticized by observers. They argued that the Court's decisions were politically influenced.⁸⁴

In December 2007, Supreme Court of Appeals upheld the annulment of the National Muslim Conference that had previously elected Hacı as illegitimate. On April 19, 2008 a Muslim Conference was held and re-elected Hacı as Head Mufti. The Sofia City Court registered Hacı's status on April 21, 2008.⁸⁵ Gencev appealed against this decision and in August 2009 the Sofia Appellate Court ruled in Gencev's favour and abrogated the results of the 2008 Muslim Conference. On May 12, 2010 the Supreme Court of Cassation rejected the application of Hacı and confirmed the 2009 decision that annulled his registration as Head Mufti. Also, the Court's decision reinstated Gencev. While these developments were happening, in October 2009 another Muslim Conference gathered and re-elected Hacı as Head Mufti again. Both the Sofia City Court and the Appellate Court did

⁸² <http://www.yeniasya.com.tr/2005/03/22/dunya/h10.htm>, 06.07.2005.

⁸³ See also Dayioğlu, *Toplama Kampından Meclis'e, Bulgaristan'da Türk ve Müslüman Azınlığı*, p. 406-417.

⁸⁴ U.S. Department of State, *International Religious Freedom Report 2006: Bulgaria*. <http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/2006/71373.htm>, 16.02.2012.

⁸⁵ U.S. Department of State, *International Religious Freedom Report 2008: Bulgaria*. <http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/2008/108439.htm>, 15.02.2012.

not approve the decisions of the Conference. In this situation Gencev remained the legal leader of the Muslim community.⁸⁶

Reacting against this situation, Hacı and more than a thousand imams and muezzins carried out a protest demonstration in Sofia on 3 June 2010. In a press conference Hacı said that the state was directly interfering with the Muslim community's affairs and described the court decisions as partial and political.⁸⁷ Further developments occurred. After the Sofia City Court and the Appellate Court rejected the approval of Hacı as the Head Mufti, Gencev's supporters surrounded the building of the Head Mufti and prevented Hacı's followers from entering.⁸⁸

While the chaos regarding the Head Mufti Office continued on 12 February 2011 an Extraordinary Muslim Conference convened. Hacı, who entered the elections as the only candidate was once again elected Head Mufti unanimously by the 988 delegates who attended the Conference. Following the Sofia Municipal Court's approval of Hacı as Head Mufti Gencev appealed at the Appellate Court. When the Court accepted Gencev's appeal and revoked Hacı's approval as Head Mufti, Hacı applied to the Supreme Court of Cassation. In its decision dated 20 April 2011 the Court approved the official registration of the Extraordinary Muslims Conference, thereby approving Hacı as Head Mufti.⁸⁹ Since the Supreme Court of Cassation is the highest juridical authority, and therefore, its decisions can not be appealed, the Head Mufti Office problem which had dragged on for years was thus finally solved. The Head Mufti Office and Filibe Regional Mufti Office buildings, which had been sealed by the attorney general's office due to the ensuing chaos, were returned to Hacı.

⁸⁶ U.S. Department of State, *International Religious Freedom Report 2010: Bulgaria*. <http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/2010/148922.htm>, 13.02.2010.

⁸⁷ *Bulgar-Türk Haber Ajansı*, 3 June 2010. <http://www.bg-turk.com/index.php?act=news&id=1516>, 12.02.2012.

⁸⁸ *Bulgar Türk Haber Ajansı*, 4 September 2010. <http://www.bg-turk.com/index.php?act=news&id=1537>, 25.02.2011; http://www.azinlikca.net/index.php?option=com_content&view=article&id=1695:bulgari, 10.12.2010.

⁸⁹ <http://www.maciraga.com/bulgaristan-basmuftuluk-sorunu-cozuldu/>, 15.02.2012.

Conclusion

As explained above, in the post-1989 era Bulgaria abandoned its policy, which it had pursued during the 1878-1989 era with the exception of a few periods, of assimilating the Muslim-Turkish minority that was viewed as a threat to the country's unitary structure. During this period, while establishing a libertarian order based on democracy and human rights, Bulgaria began to restore the rights, recognized by international law, to the country's minorities. Apart from other factors that make the Bulgarian social experience different from those of the Western Balkans, Bulgaria's desire to join the Western international organisations, mainly the EU, was one of the main reasons for carrying out such a radical change without bloodshed. Especially, as of the mid-1990s and led by the presidency, all sectors of the community demonstrated full determination in this respect, which enabled Bulgaria to make significant progress in human and minority rights issues in a very short time.⁹⁰ In this respect, Bulgarian policy-makers clearly understood that adoption of certain values such as respect for pluralist and libertarian democracy, human and minority rights were a prerequisite to joining Western international organizations and integrating with the Western world. Although Ataka and some other nationalist political parties continued with racist utterances and policies against the minorities in general, and against the Turks and the Roma in particular, the Bulgarian administration, in general, did not back from the positive steps it took in the fields of human and minority issues. For example, Borisov, the leader of GERB, which was very successful in the July 2009 general elections when his party won 116 seats out of 240, attracted a great reaction because of the declaration that he had made in November 2008 when he was the Mayor of Sofia. Borisov had said that the implementation of the totalitarian policy of changing the names of the Turkish minority and thereby forcing them to emigrate was a "Grand Excursion" and that those who felt Turkish should leave for Turkey. Borisov had also said that, every child born in Bulgaria should carry a Bulgarian name.⁹¹ Borisov's use of the expression⁹² "*Turks and the*

⁹⁰ Mustafa Türkeş, "Geçiş Sürecinde Dış Politika Öncelikleri: Bulgaristan Örneği [Political Priorities during the Interim Process: The Bulgarian Example]", Mustafa Türkeş and İlhan Uzel (eds.), *Türkiye'nin Komşuları [Turkey's Neighbours]*, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 2002, p. 206.

⁹¹ *Bulgar-Türk Haber Ajansı*, 2 November 2008. <http://www.bg-turk.com/index.php?act=news&id=1325>, 30.04.2009; *Radikal*, 2 November 2008.

⁹² Gülden Aydın, "Türk Heykeltıraş Can Dostum Vejdi'yi Bulgaristan Kültür Bakanı Yapacağım [I'll Appoint My Dear Friend Turkish Sculptor Vejdi as Minister of Culture]", *Hürriyet Pazar*, 19 July 2009.

Roma are bad material” during a visit to the US prior to the 2009 general elections increased the concerns of the minority.⁹³

GERB’s preference to form a minority coalition with the support of the nationalist parties in the Parliament rather than form a coalition with BSP or MRF was another issue that worried the minority. Even though after the elections Borisov said that speculations should not be made regarding ethnic problems,⁹⁴ and denied claims that they would carry out assimilation practices and said they would not carry out religious or racial discrimination,⁹⁵ and appointed Raşidov as Minister of Culture in his government, and these partially lessened concerns about GERB and Borisov, another announcement made by Borisov in August 2009 caused tension. With respect to Ataka’s claims that genocide was carried out against Bulgarians during the Ottoman era, and their proposal to declare a commemoration day for this, Borisov said that personally he believed that genocide was carried out against Bulgarians and that he could lend support to the declaration of a holocaust day.⁹⁶ Nevertheless, as mentioned above, in an announcement he made on 20 May 2011 after Ataka supporters attacked the community performing their Friday prayers at Banyabaşı Mosque, Borisov said that although he was grateful to Ataka for its support to the minority government formed by his party GERB, and that ethnic tolerance, peace and tranquility among people were more important for him than stability in the Parliament. This led to comments that Borisov had withdrawn his support for Ataka’s policies. Both these and similar statements by Borisov, and the close relations he established with Turkey, partially allayed the minority’s concerns with regard to Borisov.

In addition to the determined stance adopted by the Bulgarian governments that came to power during the post-1989 era and by the opposition parties, the minority’s representative, the MRF, also made significant contributions to Bulgaria’s efforts to integrate with the Western world in such a short time. In this

⁹³ A former fire-fighter, and bodyguard of Zhivkov and Simeon Sakskoburggotski who was the Prime Minister of Bulgaria between 200-2005, Boyko Borisov was appointed General Secretary to the Ministry of Internal Affairs when Sakskoburggotski was in power. He was elected Mayor to Sofia as an independent candidate in the 2005 local elections. During his mayorship he founded GERB. By Bulgarian law he could not undertake the party leadership of GERB as he was the Mayor but he led GERB as an honorary leader.

⁹⁴ <http://www.ntvmsnbc.com/id/24981276/page/2/>, 06.07.2009.

⁹⁵ Gülden Aydın, “Türk Heykeltıraş Can Dostum Vejdi’yi Bulgaristan Kültür Bakanı Yapacağım [I’ll Appoint My Dear Friend Turkish Sculptor Vejdi as Minister of Culture]”, *Hürriyet Pazar*, 19 July 2009.

⁹⁶ *Radikal*, 8 August 2009.

respect, unlike the political parties representing the minorities in the former Eastern Bloc countries, the MRF never followed a policy demanding secession or autonomy. It always emphasized Bulgaria's national unity in its statements and did not make extreme demands that would invite reaction from the Bulgarian majority. But it waited for the conditions to ripen and eliminated the radical elements within the movement while carrying out an active policy protecting the minority's rights at the same time. All of those policies and efforts of the MRF made important contributions in achieving communal peace in Bulgaria. Achievement of communal harmony significantly helped Bulgaria's application for membership to the EU, which has a policy of not accepting countries with problems.

Turkey also made important contributions to Bulgaria's efforts regarding its integration with the West. By distancing itself from irredentist policy all through the republican era, coupled with the adoption of a policy that the Turks outside the frontiers of Turkey should be happy only in their host states and by applying this policy also to the Muslim-Turkish minority of Bulgaria, Turkey helped Bulgaria, to satisfy the political criteria of the EU concerning human and minority rights issue. In addition to ensuring the restitution of the rights of the Muslim-Turkish minority in Bulgaria during the post-1989 period, this policy also greatly improved the Turkish-Bulgarian relations.

BIBLIOGRAPHY**Books, Articles, Reports**

Amnesty International, *Bulgaria: Imprisonment of Ethnic Turks, Human Rights Abuses During the Forced Assimilation of the Ethnic Turkish Minority*, London, Amnesty International Publications, 1986.

Cebeci, Ahmet, “Bulgaristan’da İslâm Dinine Yapılan Baskı” [“Pressure on Islam in Bulgaria”], *Türk Kültürü*, No. 87, (Ocak 1970), p. 209-211.

Dayıoğlu, Ali, *Toplama Kampından Meclis’e: Bulgaristan’da Türk ve Müslüman Azınlığı [From the Concentration Camp to the Parliament: Turkish and Muslim Minority in Bulgaria]*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005.

Dayıoğlu, Ali, “Policies of the Bulgarian Administration towards the Turkish Minority between 1984 and 1989”, Mustafa Türkeş (ed.), *Turkish-Bulgarian Relations: Past and Present*, İstanbul, TASAM Publication, 2010, p. 89-114.

Dayıoğlu, Ali, “1989-2010 Döneminde Bulgaristan’la ve Müslüman-Türk Azınlıkla İlgili Gelişmeler [Developments Regarding Bulgaria and Muslim-Turkish Minority between 1989-2010]”, Neriman Ersoy-Hacısalıhoğlu ve Mehmet Hacısalıhoğlu, *89 Göçü: Bulgaristan’da 1984-89 Azınlık Politikaları ve Türkiye’ye Zorunlu Göç [Migration of 89: 1984-89 Minority Policies in Bulgaria and Compulsory Migration to Turkey]*, İstanbul, Yıldız Teknik Üniversitesi Balkan ve Karadeniz Araştırmaları Merkezi ve Balkanlar Medeniyet Merkezi, 2012, p. 283-341.

ECRI Report on Bulgaria (forth monitoring cycle), adopted on 20 June 2008, published on 24 February 2009.

Eminov, Ali, *Turkish and Other Muslim Minorities in Bulgaria*, London, Institute of Muslim Minority Affairs, Hurst and Company, 1997.

European Court of Human Rights, *Case of Hasan and Chaush v. Bulgaria*, (Application no. 30985/96), Judgement, Strasbourg, 26 October 2000.

European Court of Human Rights, *Case of Supreme Holy Council of the Muslim Community v. Bulgaria*, (Application no. 39023/97), Judgement, Strasbourg, 16 December 2004.

Human Rights Watch, *World Report 1998: Bulgaria*.

Mahon, Milena, "The Turkish Minority under Communist Bulgaria-Politics of Ethnicity and Power", *Journal of Southern Europe and the Balkans*, Vol. I, No. 2, (November 1999), p. 149-162.

Merdjanova, Ina, "Bulgaria", *Yearbook of Muslims in Europe*, ed. Jorgen S. Nielsen et.al., Vol. I, Leiden, BRILL, 2009, p. 61-67.

Poulton, Hugh, *The Balkans: Minorities and States in Conflict*, 2nd ed., London, Minority Rights Publication, 1994.

Türkeş, Mustafa, "Geçiş Sürecinde Dış Politika Öncelikleri: Bulgaristan Örneği [Political Priorities during the Interim Process: The Bulgarian Example]", Mustafa Türkeş and İlhan Uzgel (eds.), *Türkiye'nin Komşuları [Turkey's Neighbours]*, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 2002, p. 171-210.

United Nations Human Rights Commission, "Report on Oppression of Turks in Bulgaria", *Turkish Review*, Vol. II, No. 11, (Spring 1988), p. 79-83.

U. S. Department of State, *Country Reports on Human Rights Practices 2004: Bulgaria*.

U. S. Department of State, *Country Reports on Human Rights Practices 2005: Bulgaria*.

U. S. Department of State, *Country Reports on Human Rights Practices 2006: Bulgaria*.

U. S. Department of State, *International Religious Freedom Report 2001: Bulgaria*.

U. S. Department of State, *International Religious Freedom Report 2004: Bulgaria*.

U. S. Department of State, *International Religious Freedom Report 2005: Bulgaria*.

U. S. Department of State, *International Religious Freedom Report 2006: Bulgaria*.

U. S. Department of State, *International Religious Freedom Report 2007: Bulgaria*.

U. S. Department of State, *International Religious Freedom Report 2008: Bulgaria*.

U. S. Department of State, *International Religious Freedom Report 2009: Bulgaria*.

U. S. Department of State, *International Religious Freedom Report 2010: Bulgaria*,

Newspapers

Cumhuriyet (1985-2011)

Milliyet (1985-2011)

Hürriyet (1985-2011)

Radikal (2003-2011)

Internet

<http://balturk.org.tr>

<http://bg.zaman.com.tr>

<http://bulgaristanhaber.blogspot.com>

<http://skyturk.net>

<http://www.azinlikca.net>

<http://www.bg-turk.net> / <http://www.bg-turk.com>

<http://www.coe.int>

<http://www.euractiv.com.tr>

<http://www.hrw.org>

<http://www.ihlassondakika.com>

<http://www.maciraga.com>

<http://www.ntvmsnbc.com>

<http://www.state.gov>

<http://www.tgtv.org>

<http://www.timeturk.com>

<http://www.yeniasya.com.tr>

İKTİSAT BİLİMİNDE KAYITDIŞI EKONOMİ ARAŞTIRMALARI ÜZERİNE

Elşen Resuloğlu BAĞIRZADE*

ÖZET

Çalışmanın amacı kayıt dışı ekonominin kökeni, kayıt dışı ekonomi araştırmalarının tarihsel evrimi ve mevcut yönelimlerini ortaya çıkarmaktır.

Araştırmada genel bilimsel metodlarla birlikte, tarihsel ardılık ve disiplinlerarası yaklaşım metodları yaygın bir şekilde kullanılmıştır.

Çalışma sonucu elde edilen temel bulgular şunlardır: 1) Kayıt dışı ekonomi tarihinin insanlığın tarihi kadar eski olmasının tespit edilmesi, 2) Çeşitli dönemlerde kayıt dışı ekonomiyle ilgili araştırmalara rastlansa da, onun düzenli bir şekilde incelenmesinin XX. yüzyıla, özellikle iktisat bilminde kurumsal iktisat ekolünün ortaya çıkışından sonraya ait olduğunun belirlenmesi, 3) Mevcut kayıt dışı ekonomi teorisinin kayıt dışı ekonomi kavramının kesinleştirilmesi, onun ölçümü, oluşum sebepleri, doğurduğu sosyoekonomik sonuçlar ve onunla ilgili devlet politikasının oluşturulması konularını kapsayan ve biri- biriyle rekabet halinde sayısız kavram ve yaklaşımlardan oluştuğunun belli olması, 4) Kayıt dışı ekonomi araştırmalarında sorunun çok yönlü özelliğinden dolayı, ekonomik, sosyolojik, sibernetik ve hukuki yaklaşımların ortaya çıktığının tespit edilmesi, 5) En son kayıt dışı ekonomi araştırmalarında daha güvenli sonuçlara ulaşmak amacıyla tüm yaklaşımları kendinde birleştiren disiplinlerarası yaklaşıma önem verildiğinin belirlenmesi.

Kayıt dışı ekonominin kökeni, onunla ilgili araştırmaların tarihsel evrimi ve mevcut yönelimlerini doğru bir biçimde kavrama olanağı sunması çalışmanın pratik önemini ortaya koymaktadır.

İktisat ekollerinin kayıt dışı ekonomiyle ilgili çeşitli bakışlarının sunulması, konuyla ilgili araştırmaların temel yönelimlerinin belirlenmesi ve Türkçe literatürde bu konudaki ender araştırmalardan olma özelliğine sahip olması ise çalışmanın özgünlüğünü oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kayıt dışı Ekonomi, İktisat Tarihi, İktisat Ekolleri, Disiplinlerarası Yaklaşım.

* Dr., Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi, İktisat Bölümü (e.bagirzade@aseu.az; e.bagirzade@gmail.com)

ABSTRACT

Purpose of the research is consist of exposing of genesis of hidden economy and determining of evolution and recent tendencies of researches of hidden economy.

Historical succession method and interdisciplinary approach with together general-theoretical scientific methods were used in this research.

Findings of the research are these: 1) History of formation and development of hidden economy are as old as history of humanity, 2) Many researchers have investigated this problem in several steps of history, but the systematic researches of the problem have increased in XX century, especially after emergence of institutionalism school of economics, 3) Recent theory of hidden economy is consist of many separate conseptions and approaches related to determining of 'hidden economy' concept, estimating of its size, causes of formation, and social and economic consequences, 4) Economical, sociological, cybernetics and juridical approaches differ in researches of hidden economy, 5) Interdisciplinary approach, in other word universal approach that combining of different approaches (economical, sociological, cybernetics and juridical) is used for perfect results in latest researches.

The paper enables to understand to genesis of hidden economy, and to learn to historical evolution and modern inclinations of investigations of the problem.

Introducing of the looks of the schools of economics related to phenomenon of hidden economy, determining of main directions of development of researches connected with hidden economy and to be first research in Turkish in this subject are originalities of the paper.

Keywords: *Hidden Economy, Economic History, Schools of Economics, Interdisciplinary Approach.*

1. Giriş

Günümüzde kayıtdışı ekonomi teorisi kayıtdışı ekonomi sorununun çeşitli boyutlarıyla ilgili biri birinden ciddi biçimde ayrılan sayısız yaklaşımları kendinde birleştirmektedir. Aynı zamanda da araştırmalar gösteriyor ki, mevcut fikir farklılığının temelinde kayıtdışı ekonomi kavramı ve bu olgunun ekonomideki yerinin belirlenmesiyle ilgili ortaya çıkan farklı düşünceler dayanmaktadır. Şöyle ki, araştırmacının kayıtdışı ekonomi kavramıyla ilgili tanımından ileri gelerek, onun ölçümü, sebepleri, etkileri (sonuçları) ve mücadele yolları konusunda ortaya koyduğu fikirler de farklılık göstermektedir. Bundan dolayı, mevcut kayıtdışı ekonomi teorisi kayıtdışı ekonomi kavramı ve onun mahiyetinin yorumlanmasına ciddi önem vermektedir ki, bu da ilk önce kayıtdışı ekonominin kökeni, kayıtdışı ekonomi araştırmalarının tarihsel evrimi ve mevcut yönelimlerinin doğru bir biçimde kavranmasını zorunlu kılmaktadır.

2. Kayıtdışı Ekonomi Olgusunun Kökeni

Bir olgu olarak kayıtdışı faaliyetlere, ekonomik aktörlerin mevcut kurumsal normlardan ileri gelen yükümlülüklerle yeteri kadar uymaması veya tamamen bu türlü yükümlülüklerden kaçınarak, sonuçta kayıtdışılığa yuvarlanması yönünden yaklaşırsak, o zaman kolaylıkla söyleyebiliriz ki, bu türlü faaliyetlerin ortaya çıkış tarihi insanlığın tarihi kadar eskidir. Şöyle ki, uygarlık tarihinin ilk dönemlerinden başlayarak, toplumsal hayatın tüm alanları gibi ekonomik faaliyetler alanında da belli kurumsal normlar oluşmuş ve ekonomik aktörlerin faaliyeti toplum veya her hangi bir toplum üstü otorite tarafından bu veya diğer biçimde düzenlemelere tabi tutulmuştur. Devletlerin oluşumundan önce, insanların kolektif emek ve yardımlaşmaya dayanan kabileler halinde hayatlarını sürdürdükleri zaman bile, kabile ve aşiret başlıklarına çeşitli hediyeler verilmesi geleneği gittikçe kurumsallaşarak, zorunlu hale gelmiş, bu veya diğer faaliyet türleriyle ilgili sosyal takdir ve yasakları kendinde birleştiren normlar oluşmuştur. Aynı zamanda bu türlü normlardan ileri gelen yükümlülüklerden tam veya kısmi şekilde kaçınarak, hayatlarını sürdürmek isteyenler de bulunmuştur ki, onlar da genellikle kayıtdışı veya gizli davranmak zorunda kalmıştır (Canbay, 2009: 1-25; Yereli ve Karadeniz, 2004: 8; Musayev ve Kahramanov, 2004: 112-114).

Sonralar toplum üstü otorite gibi devletler oluştu ve bu normlar daha da genişleyerek sosyal hayatın tüm alanlarını kapsamaya, aynı zamanda onlara uyulmaması da aktörleri her türlü güç ve imkâna sahip olan olağanüstü kuvvet – devletle yüz yüze bırakmaya başlamıştır. Bu kanunlarla yasaklanmış faaliyet türleriyle ilgili olmakla birlikte, ekonomik faaliyetlerle ilgili devlete ödenmesi gereken vergi ve diğer ödemelerle de ilgili olmuştur (Giray, 2010: 7-17; Canbay, 2009: 1-25). Araştırmalar gösteriyor ki, tam da devletlerin ortaya çıkmasından sona ekonomik hayatı düzenleyen normların kapsamının genişlemesi ve aynı zamanda vergiler, harçlar ve diğer bu türlü zorunlu ödemelerin çoğalması ekonomik faaliyetlerde de kayıtdışılık veya gizliliği yaygın hale getirmiştir (Latov ve Kovalev, 2006: 43). Sterling Seagrave “Roma Lordları” (*Lords of the Rim*) isimli eserinde gösteriyor ki, hatta M. Ö. 2000’li yıllarda bile Çin tacirleri kendi servetlerini hükümdarlar tarafından ellerinden alınacağı korkusu altında çeşitli yollarla gizletmekte, onları uzak kentlere ve hatta Çin dışında yatırımlara yöneltmekteydiler (Erdağ, 2007: 122). M. Ö. 81 yılına ait “Demir ve Tuz Hakkında Tartışma” isimli Çin kitabesinde üzerinde devlet tekeli bulunan demir ve tuzun gizli üretiminden söz edilmektedir (Latov ve Kovalev, 2006: 43). Assur ticaret yazışmalarını inceleyen bilim adamları, o dönemde Anadolu arazilerine ihracatı yapılan malların devlete ödenecek gümrük vergilerinden kaçmak amacıyla, sahte gümrük beyan-

nameleri kullanıldığını göstermektedir (Çelik, Koçağra ve Güler, 2000: 8). ABD’de iktisat tarihi araştırmalarıyla ünlü Profesör Hans Sennholz ise gösteriyor ki, Eski Roma ve Mısır gibi ülkelerde tiranların ekonominin çeşitli alanlarında katı normlar uygulaması, insanları doğal olarak alternatif arayışlara itmekteydi ki, bu da ya gizliliğe (underground) yönelmekle, ya ülkeyi terk etmekle, ya da isyanlarla sonuçlanmaktaydı (Sennholz, 2003: 3).

Orta Çağ’da dini kurumların da güçlenmesiyle ekonomik faaliyetler üzerindeki “kamusal yük” artmış, gelir, servet ve gümrük vergileri yükselmiş, kanunlarla yasaklanmış faaliyetler dairesi de genişletilmiştir. Böylece, diğer şekilleriyle birlikte, bu dönemin tipik kayıtdışı ekonomik faaliyetlerine tefecilik, fuhuş, kaçakçılık v.s göstermek mümkündür (Yereli ve Karadeniz 2004: 8; Latov ve Kovalev, 2006: 44; Lemieux, 2007: 9; Canbay, 2009: 25-43; Giray 2010: 18-21).

Dünya ekonomisinde ortaya çıkan sanayileşme döneminin çoğu ülkelerinde ise köyle kent arasında keskin sosyoekonomik ayrıma dayanan dual ekonominin ve genişleyen üretim ve göç sonucu büyük kentlerin oluşması, sosyoekonomik hayatta gözetim olanaklarının da zayıflamasını doğurmuş, sonuçta o dönemin, özellikle büyük kentlerinde ekonomik suçların ve enformel faaliyetlerin neredeyse tüm şekillerine rastlanmıştır (Yereli ve Karadeniz, 2004: 8).

XX. yüzyılın başlarından ortaya çıkan savaşlar, güçlü silahlanma ve “refah devleti” yaklaşımının yaygın hale gelmesi, devletin ekonomik hayatta gözetim ve müdahale olanaklarının daha da genişlemesine neden olmuş, artan sosyal harcamaların finansmanı amacıyla ekonomik faaliyetler üzerindeki mali yükümlülükler de ağırlaşmıştır. Böylece, ağırlaşan mali yükümlülüklerin devletin verimsiz faaliyet gösterdiğini savunan görüşlerle de birleşmesi sonucu ekonomik aktörlerin sistimli bir şekilde kayıtdışı faaliyetlere yönelmesi başlamıştır (Yereli ve Karadeniz, 2004: 8-9).

1960’lı yıllardan başlayan sanayi ötesi dönemde ise hizmetler sektörünün genişlemesi, küreselleşmenin doğurduğu keskin rekabetin üretim esnekliğini (flexibility) yükseltmesi, daha ucuz mal üretimini teşvik etmesi ve küçük işletmelere geniş olanaklar sunması, yeni teknolojilerin faaliyetlerin gizliliğini koruma olanaklarını yükseltmesi, aynı zamanda dünya ekonomisinin büyük bir kısmını oluşturan sosyalist sistemin çöküşü ve ünlü Macar ekonomisti Janos Kornai’nin de söylediği gibi tarihte eşi görünmemiş bir çapta sosyoekonomik dönüşüm sürecinin başlaması gibi faktörler kayıtdışı ekonomilerin de hızlı bir şekilde gelişimine

yol açmış ve onun tüm tipik şekillerini ortaya çıkarmıştır (Chen, 2004: 7; Güngör, 1997: 61; Yılmaz, 2006: 48-49).

3. İktisat Bilimi ve Kayıtdışı Ekonomi Olgusu

Yukarıda görüldüğü gibi dünya ekonomisinde kayıtdışı ekonomik faaliyetlere en eski çağlardan rastlanmaktadır. Aynı zamanda sorunla ilgili düşünce ve yaklaşımların oluşumu da o dönemlerden başlamıştır. Şöyle ki, eski çağların sözlü halk edebiyatı örneklerinde, Antik Yunan ve Doğu filozoflarının, aynı zamanda da orta çağ skolâstiklerinin eserlerinde o dönemin sosyal düzeniyle çelişen anti sosyal davranışlara, özellikle de anti sosyal ekonomik davranışlara yer verildiği bilinmektedir. XIV. yüzyıl Doğulu düşünce adamı *İbn Haldun*'un ise ünlü “Mukaddime” eserinde devletlerin oluşumu, gelişimi ve çöküşü sürecini, “artan devlet harcamaları → artan vergi yükü → azalan üretim ve vergi ödeme isteği → azalan devlet gelirleri” neden-sonuç ilişkisi şeklinde yorumlaması, onun bir anlamda vergi yükü ve kayıtdışı ekonomi arasındaki ilişkini o dönemde bile görebildiğini ortaya koymaktadır (İbn Haldun, 2007: 539-570). Fakat bilindiği gibi bu ilişki modern iktisat biliminde yalnız 600 yıl sonra Arthur Laffer tarafından ifade edilebilmiştir.

Modern iktisat biliminde kayıtdışı ekonomi olgusunun araştırılması konusu-na geldikte, ilk önce şunu söyleyebiliriz ki, bu bilimin mevcut ekolleri teorik bakışlarını doğal olarak ekonominin kayıtlı veya resmi sektörü temelinde oluşturduklarından araştırmalarında uzun dönem bu olguya o kadar da geniş yer ayıramamışlar. Aslında resmi sektöre bir nevi alternatif olan ve faaliyet mekanizması açısından da ondan ciddi şekilde ayrılan kayıtdışı ekonomi sektörünü resmi sektörle birlikte araştırarak teoriler oluşturmak da yeteri kadar zor bir iştir. Fakat buna rağmen, iktisat biliminin çeşitli ekollerine ait ekonomistlerin zaman zaman bu olgunun çeşitli boyutlarına değindiklerini görmek mümkündür.

3.1. İktisat Ekollerinin Kayıtdışı Ekonomiye Bakışı

Klasik İktisat Ekolü'nde ekonomistler kayıtdışı ekonomi sorununun daha fazla vergi kaçırma boyutunu incelemiştir. Adam Smith 1776 yılında yayınladığı ünlü “Milletlerin Zenginliği” kitabında mantıkla çelişen vergilerin vergi kaçırma, diğer ifadeyle kayıtdışı ekonomi doğuracağını göstererek yazıyor: “Basirete uymayan bir vergi, insanın içine adamakıllı fit sokarak, kaçakçılığı kışkırtır. Fakat kaçakçılık cezalarının bu kışkırtma oranında artması gerekir” (Smith, 2006: 929). Aynı zamanda bu kitabında Smith, yüksek vergi dereceleriyle kayıtdışı ekonomi

arasındaki ilişki, kayıtdışı ekonomiyle mücadele ve onun kayıt altına alınması konularına da değinmektedir: “Yüksek vergiler, kâh vergi alınan malları azaltmak, kâh kaçakçılığı özendirmek yolundan, çokluk, hükümete daha ılımlı vergilerle elde edilebilecek olana göre daha az gelir getirirler... Gelirdeki düşüş, kaçakçılığın özendirilmesinden ötürü oldu mu, buna belki iki şekilde; ya kaçakçılık hevesini azaltmak ya güçlüğü artırarakla çare bulunabilir. Kaçakçılık hevesi, ancak verginin indirilmesiyle azaltılabilir; kaçakçılığın güçlüğü artırarak ise, ancak, kaçakçılığı önleyebilecek en uygun yönetim sistemini kurmakla kabil olabilir” (Smith, 2006: 1001). Adam Smith tarafından ileri sürülen bu teorik yaklaşım modern kayıtdışı ekonomi teorisinde kayıtdışı ekonominin kayıt altına alınmasıyla ilgili bakışların da temelinde dayanmaktadır. Aynı zamanda klasik ekonomistlerden David Rikardo, Henry Parnell, Jules Dupuit ve diğerlerinin de sorunla ilgili bakışları genellikle bu yönde olmuştur (Aktan, 2008: 57-58) .

Klasik iktisadın eleştirisi sonucu ortaya çıkan bilimsel ekollerden biri *Milli Ekonomi Akımı*’nın ünlü temsilcisi, Alman ekonomist Friedrich List ise 1841 yılında yayınlamış olduğu ve milli ekonominin yoğun korumacı önlemlerle korunmasının zorunluluğunu gösterdiği “Politik İktisadın Milli Sistemi” isimli eserinde lüks mallara uygulanan koruma amaçlı yüksek gümrük vergilerinin bu malların kaçak (gizli) dolaşımını ortaya çıkaracağını savunmuştur (List, 2010: 223).

Aynı zamanda klasik ekolün bir nevi devamı niteliğinde olan ve onun ileri sürdüğü tezleri mikro düzeyli araştırmalarla destekleyen *Neoklasik Ekol*’de ilk defa olarak kayıtdışı faaliyette bulunanların davranışlarına dikkat çekilerek, onların kayıtdışı ekonomiye geçiş kararını belirleyen başlıca etkene değinilmiştir. Şöyle ki, bu ekolün ünlü temsilcilerinden olan İngiliz ekonomist Alfred Marshall 1890 yılında yayınladığı “İktisadın İlkeleri” isimli eserinde somut örnekten hareketle, vergilerin belli bir düzeye indirilmesi durumunda onu ödemenin ondan kaçmadan daha ucuza mal olacağını ve sonuçta da vergi yığımının yükseleceğini göstermektedir (Marshall, 2010: 516). Böylece, Alfred Marshall ilk defa olarak, ekonomik aktörlerin kayıtdışı sektöre yönelme kararı almalarında onların bu davranışla ilgili yaptıkları fayda-maliyet analizinin büyük role sahip olduğunu göre bilmiştir.

Bilindiği gibi XX. yüzyılda kurumsal iktisat ekolünü hesaba katmazsak, iktisat ekollerinin araştırma konusu genellikle makroekonomik sorunlar olmuştur. Bu bakımdan kayıtdışı ekonomi fenomenini de daha fazla iktisat politikası, özellikle de maliye politikası açısından yorumlamaya çalışmışlar. Böylece, bu dönemde ortaya çıkmış Keynezyenizm, Monetarizm ve Arz yanlı iktisat gibi ekoller

kayıtdışı ekonomiyle ilgili konulara milli gelir ve vergi politikası teorilerini oluşturmak açısından yaklaşmışlar.

Keynezyen Ekol'de gelir-harcama modellerinin doğrudan milli gelirle ilgili olması ve Kuznets önderliğinde milli gelir hesaplama yöntemlerinin gelişimi kayıtdışı ekonomini de araştırma konusu yapmıştır. Ekonomik konjonktürler alanında ise, milli gelir hesaplamalarını geliştirme yönünde yapılan çalışmalar sonucu “toplam ekonomik faaliyetler”, yani resmi ve kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin toplamı (*aggregate economic activity*) kavramı, ilk defa 1946 yılında A. F. Burns ve W. C. Mitchell tarafından ortaya atılmıştır. Tüm bu çalışmaların devamı olarak da, ilk defa 1958 yılında P. Cagan kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin ölçümüne çalışmıştır (Kalça, 2008: 213-214).

Kayıtdışı ekonomi çalışmalarında özellikle öne çıkan *Arz Yönlü İktisat Ekolü*'nün ünlü temsilcisi Arthur Laffer ise ekonomi literatüründe Laffer Etkisi gibi bilinen teorisinde vergi yükü ile vergi yığını arasındaki ilişkini yorumlayarak göstermektedir ki, belli bir sınırdan sonra vergi yükünün artırılması, toplam arzın daralmasına ve vergi kaçakçılığının (kayıtdışı sektörün) genişlemesine neden olmakla, vergi yığını artırmak yerine, azaltacaktır (Aktan, 2008: 53).

Aynı zamanda *Monetarizm* Ekolü'nün kurucusu Milton Friedman da ilk baskısını 1982 yılında yaptığı ünlü “Kapitalizm ve Özgürlük” kitabının “Gelir Bölüşümü” bölümünde artan oranlı vergi sistemine dayanan vergi politikasını eleştirerek, bunun ekonomik aktörlerin daha fazla gelir elde etme isteğini bastırdığını ve vergilendirmede daha yüksek gelir kısmına geçiş yapmamaları için vergi kaçakçılığına başvurmalarına, diğer ifadeyle kayıtdışı ekonomiye yönelmelerine neden olduğunu göstermektedir. Bundan dolayı da, Milton Friedman tek oranlı vergi sistemi tezini savunmaktadır (Friedman, 2008: 231-238).

3.2. Bilimsel Kayıtdışı Ekonomi Araştırmalarında Temel Trendler

Eski dönemlere dayanan kayıtdışı ekonomik faaliyetlerle ilgili araştırmalara tarihin çeşitli aşamalarında rastlansa da, aslında onun bir bilimsel konu olarak düzenli şekilde incelenmesi o kadar da eski tarihlere dayanmamaktadır. Şöyle ki, XX. yüzyıla kadar çeşitli meslek sahipleri ve düşünürlerin eserlerinde kayıtdışı ekonominin bu veya diğer boyutuyla ilgili fikirlere rastlansa da, bunlar hiç bir zaman sistematik nitelik taşımamış ve bilimsel bilginin taleplerine cevap vermemiştir. Aynı zamanda iktisat bilimi çerçevesinde yürütülen araştırmalar da uzun dönem daha fazla ekonominin kayıtlı sektörünü kapsamış ve bu sektör dışındaki

süreçlere o kadar da dikkat edilmemiştir. Fakat XX. yüzyılın başlarından itibaren hem kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin dünya ekonomisindeki rolünün artması ve hem de iktisat biliminin araştırma konularını ekonominin kayıtdışı, sosyal, politik ve hukuksal boyutlarını kapsayacak bir şekilde genişleten kurumsal iktisat ekolünün ortaya çıkması, kayıtdışı ekonomini de iktisat biliminin sistematik bir şekilde incelenen önemli konularından birine dönüştürmüştür. Özellikle vurgulanmalıdır ki, XX. yüzyılın 70’li yıllarından itibaren bu yönde devam ettirilen araştırmalar hem nicelik, hem de nitelik bakımından yeni gelişim aşamasına geçmiş ve neredeyse tüm iktisat ekollerini kapsamakla modern kayıtdışı ekonomi teorisini oluşturmuştur (Golovonov, Peregislov ve Fadeev, 2003: 9; Yereli ve Karadeniz, 2004: 9; Çetintaş ve Vergil, 2003: 16).

XX. yüzyılın başlarından itibaren, özellikle ABD basınında ekonomik suç niteliği taşıyan faaliyetlerin kapsamı ve temel özellikleriyle ilgili yazılara sık-sık rastlanmak mümkündür (*Langlois, Boismenu, Lefebvre ve Regimbald* 2003: 107-108). 1949 yılında ise Amerikan suçbilimcisi E. Saterland “beyaz yakalıları arasındaki suçluluk” konseptini ortaya atarak, “büyük işletme”lerin günlük iş uygulamalarının entegral bileşeni gibi kayıtdışı ve illegal faaliyetlere dikkati yöneltmiştir (Saterland, 1966; *Latov ve Kovalev*, 2006: 55). Aynı zamanda da bu dönemde Batılı ekonomistler tarafından yürütülen kayıtdışı ekonomi araştırmaları genellikle kayıtdışı istihdam ve işgücü piyasası yönünde olmuştur (TÜSİAD, 2006: 27-30).

1950’li yılların ortalarında kayıtdışı ekonomiyle ilgili araştırmalar kalkınma ekonomisi çerçevesinde daha fazla Gelişme Yolundaki Ülke (GYÜ) ekonomilerinin ikili yapısıyla ilgili olmuştur. Bu dönemde ekonomik kalkınmanın modelleştirilmesiyle uğraşan W. Arthur Lewis, GYÜ’lerin genellikle kayıtlı faaliyet gösteren sanayi sektörü dışında bulunan ve neredeyse tamamı kayıtdışı olan geleneksel tarımsal üretim birimleri, esnaf ve sanatkarların sanayi geliştikçe resmi sektör tarafından “emilerek” ortadan kaldırılacağını göstermekteydi (Purkis, 2006: 6; Chen, 2004: 4). Aynı zamanda ilk defa olarak, 1958 yılında P. Cagan ABD’de İkinci Dünya Savaşı yıllarındaki bildirilmemiş gelirlerin (*unreported income*) parasal yöntemlerle tahminine çalışmıştır (Schneider ve Enste, 2002: 19).

1960-70’li yıllara geldiğimizde, Lewis’in ortaya attığı öngörü kendini doğrultmamıştır. Şöyle ki, bir çok GYÜ’de ekonomik kalkınma, işsizliğin azalmasını veya geleneksel ekonominin (neredeyse kayıtdışı) zaman geçtikçe ortadan kaldırılmasını sağlayacak modern işyerlerini oluşturma bilmemiş ve 1960’lı yılların ortalarından itibaren ekonomik kalkınmayla ilgili iyimser gözlemler kronik işsizlik

kaygılarıyla yer değiştirmiştir. Bu durumun oluşmasında ise sosyal devlet kavramının aşırı bir biçimde uygulanması sonucu istihdamın işverenler için “maliyeti”nin yükselmesi ve petrol krizi gibi faktörler de önemli olmuştur. Sonuçta bu dönemden itibaren, çoğu ülkelerde kayıtdışı istihdam, eşzamanlı çeşitli işlerde çalışmak, vergi kaçakçılığı gibi süreçler yaygın hale gelmiştir. Bu dönemde Gana’da istihdamla ilgili araştırmalar yapan (1971-1973) sosyal antropolog Keith Hart ekonomideki kayıtdışı faaliyetlerin kendine özgü özelliklere sahip bağımsız sektör gibi araştırılmasının zorunluluğunu ileri sürmüştür. Keith Hart kayıtdışı faaliyetleri “enformel sektör” terimiyle ifade ederek, akademik düzeyde kullanan ilk bilim adamı olmuş ve onun sayesinde kayıtdışı ekonomi bilim adamları tarafından ekonominin bağımsız bir sektörü gibi araştırılmaya başlanmıştır (Chen, 2004: 5; Güngör, 2007: 58; Gërxani, 2008: 89; Latov ve Kovalev, 2006: 91-95).

Göründüğü gibi bu dönemde iktisat politikası ve ekonomiyle ilgili analizlerin yönünü belirleyen temel faktör aşırı bir şekilde yükselen işsizlik sorunudur. İşsizlikle ilgili artan kaygılar sebebiyle de o dönemde Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) “istihdam misyonu” gibi ifade edilen bazı alan araştırmaları yürütmüştür. Çeşitli ülkeleri kapsayan bu araştırmaların ilki olan Kenya Misyonu’nun (1972) raporunda, özellikle Kenya gibi ekonomik gelişimini başarıyla gerçekleştiremeyen ülkelerde geleneksel ekonominin ve işgücü piyasasının beklendiği gibi dönüşüme uğramadığı gösteriliyor ve aynı zamanda gelişmekte olan ülkelerde kayıtdışı ekonominin durağan olmayıp, geliştiği gösteriliyor. Aynı zamanda o da gösteriliyor ki, kayıtdışı ekonomi sadece küçük ve verimsiz firmalarla sınırlı kalmayıp, randımanlı ve verimli firmaları da kapsamaya başlamıştır (Chen, 2004: 5).

Bu dönemde ILO’nun yukarıda gösterdiğimiz araştırmalarıyla da desteklenen K. Hart, S. V. Sethuraman ve V. Tokman gibi uzmanların oluşturduğu kayıtdışı ekonominin *Dualist Ekölü*’ne göre kayıtdışı faaliyetlerin mevcutluk nedeni, ekonomik büyümenin nüfus artışına oranla düşük kalması sonucunda, daha fazla iş gücüne istihdam sağlayacak modern işlerin oluşturula bilmemesidir. Kayıtdışı ekonomiye olumlu yaklaşımıyla bilinen bu ekolde kayıtdışı ekonomi, resmi ekonomiden tamamen bağımsız bir şekilde ele alınmış, yoksul kesimler için gelir kaynağı, kriz dönemleri için de bir nevi “sigorta” gibi kabul edilmiştir (Chen, 2004: 6).

Aynı dönemde kayıtdışı ekonomiyle ilgili araştırmalara önemli katkılardan biri de Amerikan neoinstutsionalisti G. Bekkerin 1968 yılında yayınladığı “Cinayet ve Ceza: Ekonomik Yaklaşım” isimli makalesi olmuştur. Bekker ilk defa olarak, suçlara, aynı zamanda da ekonomik suçlara kendi menfaatini azamileştirmeye

çalışan rasyonel ferdin faaliyeti gibi yaklaşmış ve kayıtdışı ekonomi teorisi için yeni bir rota çizmiştir (Bekker, 2000; Latov ve Kovalev, 2006: 134-138). Bize göre Bekker'in bu araştırması metodolojik açıdan Alfred Marshall'ın vergi kaçakçılığıyla ilgili fikirlerine de çok yakındır.

Bununla birlikte, 1960-70'li yılların kayıtdışı ekonomiyle ilgili araştırmalarında dualist ekolün egemenliği ile paralel bir şekilde, özellikle Anglo-sakson ülkelerinde kayıtdışı ekonominin ölçüm zorunluluğunun öne çekilmesine ve bu yöndeki araştırmaların temellerinin atılmasına da başlanmıştır. Bu araştırmacıların sırasında özellikle P. Gutmann, E. Feige, F. Park, K. Macafee ve M. O'Higgins'in öne çıktığını görmek mümkündür (Schneider ve Enste, 2002: 15-28).

1980'li yıllara gelindiğinde ise kayıtdışı ekonomi, özellikle ekonomik dönüşüm sürecinde olan ülkelerde (ABD, İngiltere, Türkiye, Çin, SSCB vs.) genişlemeye devam etmiş ve bu dönüşüm sürecinin bir parçası gibi kabul edilmeye başlanmıştır. Bu dönemde gerçekleşen ekonomik dönüşümün sonucunda devlet işletmelerinin kapanması ve devletin üretimdeki payının gittikçe azalması nedeniyle işsiz kalmış insanların kayıtdışı ekonomiye yönelmeleri, kayıtdışı ekonominin gelişim nedenlerinden biri gibi kabul edilmiştir. Aynı zamanda bu yıllarda kazanılan gelirlere uygulanan vergi ve sosyal sigorta primi gibi kamusal taahhütlerin miktarının artırılması da insanları resmi ekonominin dışında gelir aramaya yöneltmiştir. Bu dönemde yürütülen araştırmalar, makroekonomik istikrarı sağlamış ve büyüme trendine geçmiş ekonomiler de dahil olmakla, ekonomik krizler gibi bazı şokların sonucunda kayıtdışı ekonomini önlemeye yönelik politikalar uygulanmadığı takdirde kayıtdışı ekonominin sürekli ve gelişmekte olacağı sonucunu doğurmuştur (TÜSİAD, 2006: 28-29).

Beklenenlerin aksine, kayıtdışı ekonominin 1980'li yıllarda sanayileşmiş toplumlarda bile yaygın olması ve hatta gelişmesi bu sorunla ilgili önceki kanaatlerin de değişmesine neden olmuştur. Kanaatlerde oluşan bu değişiklik, o dönemde popüler olan ve Caroline Moser ve Alexandro Portes gibi bilim adamları tarafından öncülük edilen *Yapısalci Ekol*'ün kayıtdışı ekonomini üretim, özellikle de işgücü harcamalarını düşürerek, büyük kapitalist firmaların rekabet olanaklarını artıran ek ekonomik potansiyel ve işçiler gibi ifade etmesinden de gözükmektedir. Yapısalci ekolün temsilcileri kayıtdışılığı işgücü piyasasının dışsal faktörü gibi kabul etmemekte ve onu aşırı devlet düzenlemelerinin değil, firmaların rekabet edebilirliğini artırma önlemlerinin sonucu olarak görmektedirler. Onlara göre kayıtdışılık, üretimin yeniden yapılanmasına ve harcamaların düşürülmesine ola-

nak sağladığından, işgücü piyasasının içsel faktörü gibi ele alınmalıdır (Chen, 2004 : 6).

Göründüğü gibi dualist ekolde kayıtdışı ekonomi, resmi ekonomiden bağımsız kabul edilerek, genellikle onun istihdam boyutu araştırıldığı halde, yapısalcı ekolde kayıtdışı ekonomi ve resmi ekonomi arasında karşılıklı ilişkinin mevcut olduğu kabul edilmiştir. Yapısalcılar, kayıtdışı ekonominin istihdam boyutunun dışına çıkarak, onun firmalar tarafından üretim harcamaları açısından, özellikle işgücü harcamalarını düşürmek amacıyla bilinçli bir şekilde seçildiğini kabul etmiştir. Bu ekolde kayıtdışı ekonominin ortaya çıkış nedeni gibi ekonomik büyümedeki yetersizlikten daha çok, kapitalist gelişimin tabiatı üzerinde durulmuştur.

Bu aşamada Batı'da sosyalist ülkelerdeki kayıtdışı ekonomilerle ilgili araştırmalar da yaygın hale gelmiştir. Buna sosyoekonomik faktörlerle birlikte, kayıtdışı ekonominin milli ekonomide ve ülke suçluluk düzeyinde oynadığı rolün artışı ve ideolojik mahiyet alması da etki yapmıştır. İkinci gösterdiğimiz faktörün gelişimi, özellikle devlet sosyalizminin, komuta sosyoekonomik sisteminin itibarsızlığını ve deformasyona uğramsını ortaya çıkarmaya çalışan bilimsel araştırma danışmanları tarafından teşvik edilmiştir (Bernabè, 2002: 16-20). Çünkü Batı'da sosyalist kayıtdışı ekonomilerine bir nevi kapitalizmin o ülkelerdeki uzantısı ve o sistemi çökertecek faktör gibi bakılmaktaydı.

1980'li yıllarda kayıtdışı ekonomiyle ilgili araştırmaların diğer bir gelişim istikameti de onun ulusal sınırları aşarak, uluslararası düzeyde tartışılmaya açılmasıdır. Şöyle ki, 1983 yılında Almanya'nın Belfeld kentinde kayıtdışı ekonomiyle ilgili ilk uluslararası konferans düzenlenmiştir. Konferansta ekonomik sistemlerde gözlemlenen kayıtdışı ekonominin çeşitli sorunlarına değinen 40 rapor dinlenilse de, sonuçta kayıtdışı ekonomi kavramına ilişkin ortak bir yaklaşım geliştirilememiştir (Prokhorov, 2001: 7).

1990'lı yıllarda dünya ekonomisinde hızlanan global entegrasyon ve artan rekabet, kayıtdışı ekonominin gelişimine de çeşitli yönlerde etki yapmıştır. Bu yıllarda global rekabette söz sahibi olmak isteyen yatırımcıların bir kısmı üretim merkezlerini işgücü harcamalarının daha düşük olduğu ülkelere yönlendirdiği halde, rekabette zorlanan diğer bir kısım harcamalarını düşürmek için kayıtdışılığa yönelmiştir. Bu dönemde daha etkili olan Hernando de Soto öncülüğündeki *Legalist Ekol*, kayıtdışı sektörü resmi normlara uymaktan doğan işgücü ve diğer maliyetlerden kurtulmak amacıyla kayıtdışılığa yönelen aktörlerin oluşturduğunu ileri sürmektedir (Latov ve Kovalev, 2006: 114-121; Chen, 2004: 6). De Soto

“Diğer Yol” (*The Other Path*) isimli eserinde yazıyor: “Kayıtlılık ve kayıtdışılık arasındaki seçim, bireylerin kişisel özelliklerinden daha fazla, onların kayıtlı sisteme geçişlerinin fayda ve maliyeti arasındaki orana bağlıdır” (De Soto, 1989: 185). Legalist ekol kayıtdışı ekonominin istihdam yaratma ve işgücü maliyetlerini düşürme gibi özelliklerini göstermekle birlikte, kayıtdışılığın ekonomik hayatı düzenleyen yasalar ve idari düzenlemelerdeki bazı yetersizlikler sonucunda ortaya çıktığını da vurgulamaktadır. Bu ekolün temsilcilerine göre firmaların iş kurarken yüzleştikleri bürokratik işlemler hantal ve maliyet artırıcı olmaya devam ettikçe, firmalar da kayıtdışı çalışmaya devam edecektir.

Aynı zamanda bu dönemde, kayıtdışı ekonominin çeşitli sorunları uluslararası örgütlerin, özellikle de Avrupa Birliği’nin (AB) ilgi odağında olmuştur. Şöyle ki, 1991 yılında Cenevre kentinde Avrupa istatistikçilerinin kayıtdışı ve enformel ekonomi konulu konferansı düzenlenmiştir. Devamlı olarak düzenlenen sonraki konferans ve seminerler ise (1992, 1993) Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) ülkelerini de kapsamakla, kayıtdışı sektörün ölçümü ve denetimi konuları üzerinde durmuştur. Bunların mantıksal devamı olarak, Birleşmiş Milletler (BM), Uluslararası Para Fonu (IMF), ILO ve Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) tarafından oluşturulan BM’nin 1993 yılı Ulusal Hesaplar Sistemi Sözleşmesinde de kayıtdışı ekonomiyle ilgili bazı anlayışlara yer verilmiştir. 1996 yılı Mayıs ayında Avrupa Ekonomi Komisyonu, BM ve OECD’nin ortak düzenledikleri oturumda ise ulusal hesaplar sistemi çerçevesinde diğer sorunlarla birlikte, kayıtdışı ekonominin hacminin belirlenmesiyle ilgili konular da tartışmaya açılmıştır. Bu çerçevede EVROSTAT’da kayıtdışı ekonomiyle ilgili özel çalışma grubu da oluşturulmuştur. Son olarak bu alanda atılan en önemli adım BM, IMF, ILO, OECD ve BDT STAT tarafından 1993 yılı Ulusal Hesaplar Sözleşmesi şartlarına uygun hazırlanarak, 2000 yılında Rusya’nın Soçi kentinde taraflarca onaylanmış ve tüm ulusal istatistik hizmetleri için kayıtdışı ekonominin ölçümü konusunda temel metodolojik belge niteliği taşıyan “Gözlemlenmeyen ekonominin ölçümü: El kitabı” -“Mavi Kitap”ın (*Measuring of Non-observed Economy: Handbook – “Blue Book”*) 2002 yılında yayınlanmasıdır.

4. Modern Kayıtdışı Ekonomi Teorisi ve Disiplinlerarası Yaklaşım

Klasik ekonomistlerin iktisat biliminin temellerini oluşturmaya başladıkları dönemde, kitle üretiminden seri üretime geçiş ve geleneksel işgücü piyasası ile birlikte, sokak ticareti, part-time istihdam veya ev işleri gibi faaliyet türlerinin bugün olduğu gibi yaygın hale geleceğini öngöremediklerini söylemek mümkündür. Fakat yukarıda da gördüğümüz gibi bugün kayıtdışı ekonominin geçici bir

olgu olmayıp, ekonominin faaliyet mekanizmasında önemli bir yere sahip ve kendiliğinden ortadan kalkmayacak bir sektör olduğunu anlayan ekonomistler, bu yöndeki araştırmalarını da gittikçe derinleştirmeye başlamıştır. Genellikle Batı ekonomistleri tarafından geliştirilen kayıtdışı ekonominin modern teorisi, bugün resmi veya formel ekonomi dışındaki ekonomik faaliyetlerin ortak bir kavramı çerçevesinde araştırılması, sorunun ölçümü, oluşum nedenleri, doğurduğu sosyoekonomik sonuçlar ve onunla ilgili devlet politikasının oluşturulması konularını kendinde birleştiren sayısız ve bazen de biri-biriyle keskin rekabette olan bilimsel yaklaşım ve konseptlerden oluşmaktadır (Schneider ve Enste, 2002; Bajada ve Schneider, 2005; Altuğ, 1999; Yılmaz, 2006; Erdağ, 2007; Golovonov, Perekslov ve Fadeev, 2003; Latov ve Kovalev, 2006).

Fakat dünyada kayıtdışı ekonomiyle ilgili araştırmalar yaygın hale gelse de, sorunun çok boyutluluğu, çeşitli ülkelerde farklı şekillerde kendini göstermesi ve derin sosyoekonomik ve politik içerik taşıması bu alandaki bilimsel bakışların da çeşitliliğini doğurmuştur. Bununla birlikte, yaklaşımlardaki bu çeşitliliğin araştırmacıların ekonomik süreçlere yaklaşımı, uygulama sorunları, aynı zamanda metodoloj ve araştırma tekniğiyle de ilgili olduğunu söylemek mümkündür.

Bugün kayıtdışı ekonomiyle ilgili araştırma yapanların amaçlarını gözden geçirdiğimizde, bunların temel teorik analiz, istatistik değerlendirme, sosyal ve ekonomik politikanın optimize edilmesi, yasaların çalışabilirlik olanaklarının ortaya çıkarılması, ekonomik güvenliğin güçlendirilmesi gibi çok yönlü olduğunu görebiliriz. Bu ise sorunun araştırılmasında ekonomik, sosyolojik, sibernetik ve hukuki yaklaşımları ayırmamıza olanak tanımaktadır (Bekryaşev v.b., 2000).

Ekonomik yaklaşım, kayıtdışı ekonominin genel ekonomi politikası, kaynakların kullanımı ve bölüşümü üzerindeki etkilerini, onun itibarlı ölçümü ve ölçüm metodlarının geliştirilmesini tetkik etmektedir. Ekonomik yaklaşım, aynı zamanda kayıtdışı ekonomini global, makro ve mikro düzeylerde analiz etmektedir. Global düzeyde, uluslararası kayıtdışı ekonomik ilişkiler (örneğin, uyuşturucu ticareti, kara paranın aklanması), makro düzeyde kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin ekonominin yapısına, GSMH'nin üretimi, bölüşümü ve tüketimi, işsizlik, enflasyon, ekonomik büyüme ve diğer makroekonomik süreçlere etkisi, aynı zamanda da kayıt altına alınması, mikro düzeyde ise kayıtdışı ekonomik aktörlerin ekonomik davranış ve karar verme süreçleri ve çeşitli yasadışı piyasalar araştırılır.

Sosyolojik yaklaşım, kayıtdışı ekonomide sosyal gruplar arasındaki karşılıklı ilişkileri, kayıtdışı ekonomi kurumları sisteminde ve önemli durumlarda

kayıtdışı ekonomi aktörlerinin ekonomik davranış motifleriyle ilgili çeşitli yaklaşımları araştırır.

Sibernetik yaklaşımda kayıtdışı ekonomi, kendi-kendini ayarlayan ve yönetilen bir sistem gibi ele alınmakta, onun ölçümü ve yönetilmesinin ekonomik ve matematiksel modelleri, resmi sektörle karşılıklı ilişkileri ve gelişim yasaları ortaya çıkarılmaya çalışılır.

Hukuki yaklaşımda ise bu alandaki yasal olmayan (suçlar da dahil) davranışlar araştırılmakta ve temel ilgi odağı ekonomik faaliyetlerin sosyal riskleri, hukuki araçlar kullanılarak onların önlenmesi ve mücadele yollarının ortaya çıkarılması olmaktadır.

Fakat kayıtdışı ekonomiyle ilgili en son araştırmalar gösteriyor ki, konunun tetkikinde bu yaklaşımlardan yalnızca birisine dayanmak hiç de başarılı sonuçlara götürmüyor. Bu bakımdan konunun karmaşıklığını hesaba katan araştırmacılar, bu alanda disiplinlerarası yaklaşımın (*interdisciplinary approach*) geliştirilmesi gerektiğini ileri sürüyor ki, bu da son yıllar yapılan araştırmalarda kendini açık bir biçimde göstermektedir (Schneider ve Enste, 2002: 54-102).

5. Sonuç

Araştırmalar gösteriyor ki, kayıtdışı ekonominin oluşum ve gelişim tarihi insanlığın tarihi kadar eskilere dayanıyor. Fakat, tarihin çeşitli dönemlerinde çeşitli araştırmacıların konuyla ilgilenmesine rağmen, bu türlü araştırmaların yoğun bir şekilde artışı XX. yüzyıla, özellikle iktisat biliminde kurumsal iktisat ekolünün ortaya çıkmasından sonraki döneme denk gelmektedir.

Mevcut kaynakların araştırılması, oluşan modern kayıtdışı ekonomi teorisi ve bu yönde devam eden araştırmaların, kayıtdışı ekonomi kavramının kesinleştirilmesi, onun ölçümü, oluşum nedenleri, doğurduğu sosyoekonomik sonuçlar ve sorunla ilgili devlet politikasının oluşturulması konuları üzerinde odaklandığını göstermektedir.

Son olarak, kayıtdışı ekonomiyle ilgili yapılan bilimsel araştırmaların incelenmesi gösteriyor ki, konunun çok boyutlu özelliğinden dolayı, araştırmalarda ekonomik, sosyolojik, sibernetik ve hukuki yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Fakat daha mükemmel sonuçların elde edilmesi amacıyla, en son yürütülen araştırma-

larda tüm bu yaklaşımları kendinde birleştiren disiplinlerarası yaklaşıma öncelik tanındığı da gözlemlenmektedir.

KAYNAKÇA

Aktan, C. C. (2008). *Yeni İktisat Okulları*. 2. Baskı, Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Altuğ, O. (1999). *Kayıtdışı Ekonomi*. İstanbul: Türkmen Kitabevi.

Bernabè, S. (2002). *Informal Employment in Countries in Transition: A Conceptual Framework*. Centre for Analysis of Social Exclusion London School of Economics, CASE paper 56, London.

Bekker, G. (2000). *Prestuplenie i Nakazanie: Ekonomiçeskiy Podhod*, İstoki. Vıp. 4. Moskva: GU-VŞE, s. 28-90.

Bekryaşev, A. K., Belozarov, İ. P., Bekryaşeva, N. S., Leonov, İ. V. (2000). *Tenevaya Ekonomika i Ekonomiçeskaya Prestupnost. Elektronnyı Yçebnik*, <http://newasp.omskreg.ru/bekryash>, 12.02.2011.

Canbay, T. (2009). *Dünyada Vergileme Anlayışındaki Değişim (Antikçağdan Günümüze)*. Bursa: Dora Yayınları.

Chen, M. A. (2004). *Rethinking the Informal Economy: Linkages with the Formal Economy and the Formal Regulatory Environment*. EGDI-WIDER Conference “Unleashing Human Potential: Linking the Informal and Formal Sectors” Helsinki, Finland, September 17-18.

Çelik, K., Koçağra ve S. I., Güler, K. (2000). *Karapara Aklama (Tanımı, Aşamaları, Yöntemleri ve İlgili Uluslararası Çalışmalar)*. Mali Suçlar Araştırma Kurulu (MASAK), Ankara.

Çetintaş, H., Vergil, H. (2003). “Türkiye’de Kayıtdışı Ekonominin Tahmini”, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, No. 4(1), s. 15-30.

De Soto, H. (1989). *The Other Path: The Invisibly Revolution in The Third World*. New York: Harper and Row.

Erdağ, N. (2007). *Kayıt Dışı: Kara Para, Yolsuzluk*. İstanbul: Cinius.

Friedman, M. (2008). (çev. Erberk D., Himmetoğlu N.). *Kapitalizm ve Özgürlük*. İstanbul: Plato Film Yayınları.

G rxani, K. (2008). "The Informal Sector in Developed and Less Developed Countries: A Literature Survey", *The Economics of the Hidden Economy*, Volume I, Edward Elgar Publishing, pp. 87-120.

Giray, F. (2010). *Maliye Tarihi*. 3. Baskı, Bursa: Ezgi Yayınları.

Güngör, Y. (1997). "Enformel Sektör, Enformel İstihdam Biçimleri ve Ekonomi-
de Enformelle me Eğilimleri", *İktisat Dergisi*, Ağustos-Eylül, s. 59-61.

*Golovonov, N. M. Peregislov, V. E., Fadeev, V. A. (2003). Tenevaya Ekonomika i
Legalizaciya Perestupnih Dohodov. Moskva: Piter.*

İbn Haldun (2007). *Mukaddime*. I. Cilt, (Haz: Süleyman Uludağ), İstanbul: Der-
gah Yayınları, 5. Baskı.

Kalça, A. Kayıtdışı "Ekonomi ve İktisadi Dalgalanmalar İlişkisi: Türkiye (1968-
2005),"  .  . *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 17, Sayı 3, 2008, s. 211-228.

*Langlois, G., Boismenu, J., Lefebvre, L. ve Regimbald, P. (2003). 20. Yüzyıl Tari-
hi. İstanbul: Nehir Yayınları, 2. Baskı.*

Latov, Y. V., Kovalev, S. N. (2006). Tenevaya Ekonomika. Moskva: Norma.

Lemieux, P. (2007). *The Underground Economy: Causes, Extent, Approaches*.
Montreal Economic Institute Research Paper, Canada, Montreal.

List, F. (2010). *The National System of Political Economy*. London: Longmans,
Green and Co., 1909, The Online Library of Liberty, A Project of Liberty Fund,
Inc. <http://oll.libertyfund.org/title/315>, 12.02.2011.

Marshall, A. (2010). *The Principles of Economics*. London: Macmillian and Co.
8th ed. The Online Library of Liberty, A Project of Liberty Fund, Inc.
<http://oll.libertyfund.org/title/1676>, 12.0.2011.

Musayev, A. F., Kahramanov, A. G. (2004). *Vergi Medeniyyeti*. Bakı: Elm.

*Prokhorov, A. B. (2001). The World Unobserved Economy: Definition,
Measurement and Optimality Considerations. [http://www.msu.edu/~prohorob/
a.pdf](http://www.msu.edu/~prohorob/a.pdf), 19.04.2002.*

Purkis, S. (2006). “Çevre ve Yarı Çevre Ülkelerde Ekonomide Enformalleşme ve Marjinalleşme Süreçleri”, *İktisat Dergisi*, Kasım-Aralık, s. 5-18.

Saterlend, E. H. (1966), “Yavlyayutsya li Prestupleniya Lyudey v Belih Vorotniçkah Prestupleniyami?”, *Soçiologya Prestupnosti (Sovramennie Burjuaznie Teorii)*, s. 45-59.

Schneider, F., Enste, D. H. (2002). *The Shadow Economy: An International Survey*. Cambridge: Cambridge University Press.

Sennholz, H. F. (2003). *The Undergroud Economy*. Ludwig von Mises Institute, Online Edition.

Smith, A. (2006), (çev. Haldun Derin). *Milletlerin Zenginliği*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

TÜSİAD. (2006). *Kayıtdışı Ekonomi ve Sürdürülebilir Büyüme: AB Yolunda Değerlendirme ve Çözüm Önerileri*. İstanbul: MİKADO.

Yereli, A. B., Karadeniz, O. (2004). *Kayıt Dışı İstihdam*: Odak.

Yılmaz, G. A. (2006). *Kayıtdışı Ekonomi ve Çözüm Yolları*. İstanbul: İstanbul Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler Odası.

ASSESSING THE CYPRIOT MEP's PERFORMANCE: 2009-2011

Direnç KANOL*

ABSTRACT

The visibility of what the Members of the Parliaments do has serious consequences for accountability and democratic legitimacy. The Members of the European Parliament from various countries conduct their affairs without much visibility as a consequence of limited media focus on the European Parliament. Among these countries one can name the Republic of Cyprus. By relying on the number of reports, opinions, speeches, amendments, questions, motions for resolutions, written declarations, and attendance, this study aims to provide an assessment of Cypriot MEPs' performance so far. It also reports on the rate of activities motivated by national interest and looks at the voting behaviour to analyze loyalties. The paper includes a comparison between the Cypriot MEPs as well as a comparison of performance between the Cypriot MEPs and other MEPs.

Keywords: Accountability, Cypriot MEPs, Democratic Deficit, MEP Performance, National Interest, MEP Loyalties.

ÖZET

Milletvekillerinin ne yaptıkları izlenebilirlik ve demokratik meşruluk gibi kavramlarla doğrudan ilgilidir. Sınırlı medya odağı olmasından dolayı çeşitli ülkelerdeki Avrupa Parlamentosu milletvekili üyeleri görevlerini yeterli görünürlük olmadan yürütmektedirler. Bu durum Kıbrıs Cumhuriyeti milletvekilleri içinde geçerlidir. Raporlar, görüşler, konuşmalar, düzeltmeler, sorular, değişiklik teklifleri, yazılı beyanlar ve katılım oranlarını hesaplayan bu çalışma, Kıbrıslı Avrupa Birliği milletvekillerinin performansını ölçmeyi amaçlamaktadır. Bunun yanında bu çalışmada milli çıkar odaklı aktivitelerin oranı ve milletvekillerinin bağlılıkları oy pusulasına bakarak değerlendirilmiştir. Bu makale Kıbrıslı milletvekillerinin performansını kendi aralarında karşılaştırmanın yanında diğer Avrupa ülkelerinden gelen milletvekilleri ile de karşılaştırmıştır.

Anahtar Kelimeler: İzlenebilirlik, Kıbrıslı Avrupa Parlamentosu Milletvekili Üyeleri, Demokrasi Eksikliği, Avrupa Parlamentosu Milletvekillerinin Performansları, Milli Çıkar, Avrupa Parlamentosu Milletvekillerinin Bağlılıkları.

1) Introduction

Accountability is a keyword for democracy. In representative democracies, we try to follow what the elected Members of the Parliament do mainly through the media and 'throw the rascals out' in the next elections. It is needless to say

* Doktora Öğrencisi, Siena Üniversitesi, Siyaset Bilimi Bölümü (direda@yahoo.co.uk)

YDÜ Sosyal Bilimler Dergisi, C. V, No. 1, (Nisan 2012)

that accountability mechanisms do not always work perfectly. In the European Parliament, the visibility of what the representatives do is more limited due to the second order nature of the European elections (Reif and Schmitt, 1980). There is restricted media attention on European elections and the European Parliament (Maier and Tenschler, 2006) especially in the new member states (de Vreese et al., 2006). This contributes to the European Union's head aching legitimacy deficit, and obliges us to concentrate our attention on the communication deficit of the EU (de Vreese et al., 2006) and (Meyer, 1999).

This study tries to give an assessment of what the current Cypriot Members of the European Parliament (MEPs) have been up to so far. The first part of the paper presents the current state of the democratic deficit of the EU and argues that having more information about the MEPs' performance can to an extent help the EU to overcome this deficit. The second part gives a short description of how the European Parliament works and what the MEPs' chances are to have an impact on European policies. The third part of this study presents the data collected from the European Parliament's website and Vote Watch. Cypriot MEPs' performance, voting behavior, and motivation for action are compared to each other and their performance is compared collectively to that of the MEPs' from other European countries.

2) Democratic Deficit of the EU

The democratic deficit of the EU has been studied for a long time by scholars but there is not yet any consensus on how to overcome the democratic problem of the EU. Apart from a few authors such as Majone (1998) and Moravcsik (2002) and (2004) who argue that we should not be concerned with the democratic quality of the EU, most of the researchers working on democracy in the EU points to an important problem.

Democracy is about popular control and political equality (Beetham, 1994: 4-5). Accountability is a necessity for both of these concepts. It is the central element in modern democracy: *"Modern political democracy is a system of governance in which rulers are held accountable for their actions in the public realm by citizens, acting indirectly through the competition and cooperation of their elected representatives"* (Schmitter and Karl, 1991: 76). Gustavsson et al. defines accountability in the following way: *"By accountability, we have in mind a relationship between two actors (X and Y) wherein X has the right to: 1) monitor the actions of Y 2) evaluate the actions of Y, and 3) impose sanctions on*

Y” (Gustavsson et al., 2009: 4). This definition implies that the existence of accountability first and foremost presupposes the existence of transparency (Persson, 2009: 144). Transparency allows the citizens to have the required information and understanding of the political issues and process (enlightened understanding) so that they can make an informed decision when they have the chance to hold the MEPs accountable to their actions (Dahl, 1991). A democratic audit of the EU points to limited accountability in the EU (Lord 2004). Mény states that the accountability deficit applies to the European Commission, the European Parliament, and the Council of Ministers (Mény, 2002: 11).

Due to limited media coverage, the citizens of the EU are less likely to be fully informed about their Parliamentary representatives’ actions in Brussels than in nation-states. This prevents the voters to assess what the MEPs accomplish and judge their performance both in terms of ideological compatibility with their own views and their ability to make sound judgments on valence issues. Hence, one can argue that the democratic deficit of the EU can up to some extent be cured by having a more informative and transparent insight of their performance.

3) Working Structure of the European Parliament

Once created as a consultative assembly, the European Parliament has over the years acquired considerable powers and become a crucial institution in the decision-making structure of the EU. Its powers are now comparable to that of the Council of Ministers. It has power to influence decision-making in nearly all policy sectors of the European Union under the codecision procedure. Direct elections to the European Parliament have been taking place since as early as 1979. Elections take place every 5 years but the election campaign takes place not as competition at the EU level but at the national level where political parties fight to get their representatives to the European Parliament by campaigning mainly on national issues. This is because there are not yet European parties but only political groups and MEPs elected from certain national political parties become part of these political groups. After the entry of Romania and Bulgaria into the EU in 2007, the number of parliamentary seats has been raised to 736.

MEPs’ duties mainly comprise of committee and plenary related work. Committees are responsible for giving Parliament’s opinion to the European Commission and also helping the latter to initiate legislation. They do this by producing reports, amendments, and opinions. In the committees, MEPs prepare reports to be presented at the plenary. Drafting reports means writing up of the

view of the committee as a consequence of the discussions held on a legislative or a non-legislative issue. The person who is responsible for drafting the report is the rapporteur. The report is considered as a draft report until the final vote is taken upon it in the committee. This report is then presented in the plenary. Drafting opinions entails preparing amendments to reports written by a committee or suggestions for amendments to parts of a non-legislative text. Draft opinions are voted upon by the committee and if the vote is successful, it then becomes an opinion which goes to the committee responsible for drafting the report. Amendments are submitted by the MEPs after a draft report or a draft opinion is submitted to the committee. Amendments proposed by the MEPs are voted upon in the committee meetings. If successful, changes are made to the document.

After all the work is done in the committees and among the political groups, plenary sittings take place where MEPs are able to give opinions, ask questions, debate, adopt amendments and of course make legislation by voting. Plenary sittings take place every month in Strasbourg except August with complementary six mini-plenaries in Brussels per year. Plenary questions are asked towards the European Commission or the Council of the European Union in order to enquire or criticize about an issue. Motions for resolutions are aimed towards influencing the Parliament to take a stance on an issue. Speeches in the plenary sessions offers a way to debate in the Parliament where MEPs intervene by asking questions to each other and engage in discussion. Written declarations like motions for resolutions are a way to have an impact on the Parliament's position on a matter. An opinion take form as a suggestion directed toward the rapporteur of the text in discussion. Reports amended by an MEP show the number of documents that an MEP has taken action to modify it so that his/her proposal for amendments can be voted in the European Parliament. Attendance refers to the rate of attendance of the MEPs to the plenary sessions.

Voting can take place in three forms; by raising hands, by voting electronically if the outcome of voting is not clear after raising hands, and by roll-call voting, which is calling MEPs by name and asking their opinions directly. Looking at roll-call votes, one can also give an estimation of how often an MEP votes with the majority of the MEPs from his political group, from his national party, and from his country majority. Finally, context analysis makes it possible to measure the rate of initiations that are motivated mainly by national interest in contrast to general interest of the Europeans.

4) Accountability Watch: An Assessment of the Cypriot MEPs' Record so far

Thanks to the European Parliament's website and Vote Watch that give detailed information on how the MEPs vote and what they do in the committees and plenary sessions, it is possible to assess Cypriot MEPs' performance. Firstly, the analysis will be made as a comparison between the Cypriot MEPs and then between Cypriot MEPs and all MEPs. Before starting the analysis, this study provides brief information on the background of the current Cypriot MEPs.

4a) Background of the Cypriot MEPs

Under the current rules, Cyprus has six parliamentary seats in the European Union. In the last elections, these seats were divided among four political parties; Progressive Party for the Working People (AKEL), Democratic Party (DIKO), the Democratic Rally of Cyprus (DISI) and the Movement for Social Democracy (EDEK).

Takis Hadjigeorgiou started his mandate on 14.07.2009. He was born in Paphos on 11.12.1956. He is a member of AKEL. He was a member of the House of Representatives in the Republic of Cyprus from 1996 to 2006. In the European Parliament, he sits with the Confederal Group of the European United Left – Nordic Green Left (GUE-NGL). He is a member of the foreign affairs committee and a substitute for industry, research and energy committee.

Kyriacos Triantaphyllides is also an AKEL member and sits with GUE-NGL in the European Parliament. He was born on 03.09.1944. Throughout his career, he took part in various administrative jobs. He worked for the ministry of interior as Director-General from 2000 to 2004. He started his mandate on 20.07.2004, becoming one of the first six MEPs from the Republic of Cyprus. He is a member of the internal market and consumer protection committee and a substitute for civil liberties, justice and home affairs committee.

Kyriakos Mavronikolas is a member of EDEK. He was born on 25.01.1955 and first became an MEP on 14.07.2009. He was the minister of defense between 2003 and 2006. In the European Parliament, he sits with the Group of the Progressive Alliance of Socialists and Democrats (S&D). He holds the vice chairmanship for the security and defense committee. He is also a member of the foreign affairs committee and a substitute for environment, public health and food safety committee.

Antigoni Papadopoulou started her term in the European Parliament on 14.07.2009. She is a member of DIKO. Born on 08.07.1954, she has worked both in private and public sector. She was the vice chair of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe on Economic Affairs. In the European Parliament, she sits with S&D. She is a member of civil liberties, justice and home affairs committee and substitutes both for employment and social affairs, and women's rights and gender equality committees.

Eleni Theocharous has been an MEP since 14.07.2009. She is a member of DISI. She was born on 24.06.1953 and she had parliamentary experience in the Republic of Cyprus from 2001 to 2009. She is a part of the European People's Party (EPP) group in the European Parliament. She is a member of committee responsible for development issues. She is a substitute for environment, public health and food safety, and women's rights and gender equality committees.

Ioannis Kasoulides is elected for the European Parliament for the second time as an MEP. He was born on 10.08.1948. He is a member of DISI and sits with the EPP in the European Parliament. He was the minister of foreign affairs from 1997 to 2003. He is a member of foreign affairs committee. He is a substitute both for employment and social affairs committee, and for policy challenges committee.

4b) Parliamentary Activities of the Cypriot MEPs

Most time and effort taking job an MEP can take on his/her shoulders is without a doubt being a rapporteur. Among the Cypriot MEPs only Eleni Theocharous drafted a report. This report was on poverty reduction and job creation in developing countries.

Apart from Kyriacos Triantaphyllides (3 written declarations), the Cypriot MEPs have not yet engaged in writing declarations to influence the position of the European Parliament on certain issues. This is not surprising as this form of initiation is not very common in the European Parliament. The average written declaration for all MEPs from 14.07.2009 to 02.06.2011 was only 0.66 %.

Speeches made in the plenary sessions take form as 'one-minute' speeches or interventions. It is one of the least time consuming ways of communicating messages across in the plenary sessions but at certain times, it can be a very effective way of doing so. Table 1 shows that Kyriacos Triantaphyllides is the

most active Cypriot MEP in this field by 35 speeches made in the Parliament. He is followed by Ioannis Kasoulides with 30 parliamentary speeches. With 11 speeches, Eleni Theocharous has the lowest number of speeches among the Cypriot MEPs.

Unlike written declarations, motions for resolutions are a more common way of trying to influence the European Parliament's opinion. We can say that Ioannis Kasoulides has clearly done much more in this field compared to his Cypriot colleagues even if we take into account the fact that 20 of these motions were created as a consequence of joint action with other MEPs. Compared with 45 motions for resolutions by Ioannis Kasoulides and 26 motions for resolutions by Kyriacos Triantaphyllides, one initiation by Kyriakos Mavronikolas and no initiation by Antigoni Papadopolou clearly show that they are lagging behind in this field.

Opinions are not a very common type of activity to have an effect on the European Parliament. This is reflected in table 1. Antigoni Papadopolou has become the most diligent Cypriot MEP in this field by creating five opinions.

Like the speeches held in the European Parliament, parliamentary questions are also an undemanding, and if done right, an effective tool for having an impact on European policies. Kyriacos Triantaphyllides is the most active Cypriot MEP in this field since he posed 43 questions to the European Parliament.

Amendments enable the MEPs to improve policy devised by others. In this field, Kyriacos Triantaphyllides is again leading with amendments to 36 different texts, followed by 32 amendments by Antigoni Papadopolou. Eleni Theocharous proposed amendments to only nine different documents.

An important indicator for judging an MEPs' performance is without a doubt looking at his/her attendance rate at the plenary sessions. Showing a high correlation with what he has produced so far, Kyriacos Triantaphyllides is the Cypriot MEP who attended the plenary sessions the most. He was present in 92.72 percent of the plenary sessions. Kyriakos Mavronikolas was the least present Cypriot MEP. He attended 82.73 percent of the plenary meetings.

Table 1 – Parliamentary activity in the committees and plenary sessions in numbers (14.07.2009- 02.06.2011)

MEPs	Reports	Written Declarations	Speeches in the Plenary	Motions for Resolutions	Opinions	Parliamentar y Questions	Reports Amended	Attendance
Takis Hadjigeorgiou	0	0	22	12	0	33	19	90 %
Kyriacos Triantaphyllides	0	3	35	26	1	43	36	97.2 %
Kyriakos Mavronikolas	0	0	20	1	0	21	9	82.73 %
Antigoni Papadopoulou	0	0	20	0	5	33	32	85.05 %
Eleni Theocharous	1	0	11	5	0	14	9	84.55 %
Ioannis Kasoulides	0	0	30	42	0	32	18	91.82 %

Sources: European Parliament and Vote Watch

4c) Loyalties of the Cypriot MEPs

Vote Watch also gives us the opportunity to measure the loyalties (how often they vote with) of the MEPs by looking at their voting behavior. Table 2 shows that the GUE-NGL members were the most deviant MEPs with regards to loyalty to their political group in the European Parliament. Loyalty to national party numbers shows that there was perfect coordination between the MEPs coming from AKEL. The situation is the same for the MEPs coming from DISI background. It is open to interpretation if the votes are cast just as a consequence of a compromise between the MEPs belonging to same national parties, or if the national parties are directly involved in determining the positions of the MEPs. Votes showing loyalty to country majority hints us that the greatest political division is between the MEPs belonging to the GUE-NGL group and other MEPs.

Table 2 –Loyalties of the Cypriot MEPs (14.07.2009- 02.06.2011)

MEPs	Loyalty to Political Group	Loyalty to National Party	Loyalty to Country Majority
Takis Hadjigeorgiou	89.46 %	100 %	66.93 %
Kyriacos Triantaphyllides	88.92 %	100 %	66.81 %
Kyriakos Mavronikolas	95.4 %	-	95.36 %
Antigoni Papadopoulou	96.57 %	-	91.3 %
Eleni Theocharous	92.24 %	100 %	77.29 %
Ioannis Kasoulides	96.43 %	100 %	78.23 %

Source: Vote Watch

4d) National Issue Representation among the Cypriot MEPs

In theory, an MEPs' duty is to represent the European people rather than pursue his/her own national interest. Table 3 shows the percentage of actions taken by MEPs that were mainly motivated by national issues. Data was analyzed manually by the author. An initiative is accepted to be motivated by national interest if the main aim of an action was directly related with an issue concerning the Republic of Cyprus. Hence, activities related to issues such as Turkish occupation, economic situation in the Republic of Cyprus, and more equivocally, problems of small member-states etc. were all coded as issues of national interest. Of course this method can be biased depending on the committee an MEP participates. For instance, there are many matters related to Turkey in the foreign affairs committee and the Cypriot MEPs' deeds in these types of groups can always be interpreted as national interest. In order to control for this, this study only looked at parliamentary questions, motions for resolutions, speeches in the

plenary, and written declarations that are directed towards the whole Parliament rather than involving the specialized work done in the committees.

By looking at the roll-call votes, Hix, Noury and Roland (2007) asserted that one can see that the European Parliament is dominated by ideology and party politics. Looking at the MEPs' questions, speeches, motions, and written declarations in the plenary sessions may pose some serious challenge to this argument. This is the case, at least, when we only consider the Cypriot MEPs as table 3 shows. Majority of the actions taken by half of the Cypriot MEPs were motivated by national issues. This figure was as high as 70.4 % for Antigoni Papadopoulou and 59.5 % for Kyriakos Mavronikolas. On the other hand, Kyriacos Triantaphyllides and Ioannis Kasoulides' nationally motivated initiations were only 20.6 % and 22 % respectively. It is interesting to remind the reader that these two MEPs are the only ones serving their second terms in the European Parliament. Therefore, one should not rule out the possible effect of the socialization process as an important independent variable for explaining why some MEPs are more 'European' than the others.

Table 3 – National issue representation among the Cypriot MEPs (14.07.2009 - 02.06.2011)

MEPs	National Issue Representation
Takis Hadjigeorgiou	44.8 %
Kyriacos Triantaphyllides	20.6 %
Kyriakos Mavronikolas	59.5 %
Antigoni Papadopoulou	70.4 %
Eleni Theocharous	55.2 %
Ioannis Kasoulides	22 %

Source: Vote Watch

4e) Performance of the Cypriot MEPs compared to the Performance of the other European MEPs

Finally, we can also look at the performance of the Cypriot MEPs in relation to other MEPs. Table 4 shows that Cypriot MEPs are slightly lagging behind. The fields that the Cypriot MEPs did better than the rest of the MEPs were giving opinions to the Parliament, motions for resolutions and attendance rate.

Table 4 – Performance of the Cypriot MEPs in comparison to MEPs’ average (14.07.2009- 02.06.2011 for plenary related work and 14.07.2009-10.06.2011 for committee related work)

Cyprus/EP	Reports	Written Declarations	Speeches in the Plenary	Motions for Resolutions	Opinions	Parliamentary Questions	Reports Amended	Attendance
Cypriot Average	0.17	0.5	23	14.3	1	29.3	20.5	88.6 %
European Average	0.93	0.66	55.37	12.79	0.85	34.57	22.8	88.8 %

Sources: European Parliament and Vote Watch

5) Conclusion

Even if creating a completely reliable quantitative index for assessing the performance of the Cypriot MEPs is not likely, this paper presented what the MEPs have been up to so far and tried to show who is leading in certain types of initiations and who is lagging behind by making a quantitative assessment. In overall, one can argue that Kyriacos Triantaphyllides has been the hardest working Cypriot MEP followed by Ioannis Kasoulides. Takis Hadjigeorgiou’s and Antigoni Papadopoulou’s level of activity have been similar but their efforts have been concentrated in different forms of actions aimed to influence policy. Even though Eleni Theocharous was the only Cypriot MEP who drafted a report, she scores low in other fields of action. Thus, she registers her name at the bottom of the list together with Kyriakos Mavronikolas.

Roll-call votes show that MEPs that are part of the GUE-NGL group have been the most deviant both to their group and to the majority of the Cypriot MEPs. Coordination between the two MEPs coming from AKEL background was perfect. So was this the case for the MEPs coming from DISI background. When it comes to focusing activities on national issues, Antigoni Papadopulu was on the top of the list, followed by Kyriakos Mavronikolas, Eleni Theocharous, Takis Hadjigeorgiou, Ioannis Kasoulides and Kyriacos Triantaphyllides in order. Compared with other MEPs, Cypriot MEPs seem to be coming from behind although the difference of activities between the Cypriot MEPs' average and the EP average is not notable.

This study tried to give visibility to Cypriot MEPs' actions. It is plausible to argue that empirical assessments of this sort should be available in order to increase transparency and accountability in the EU, this can allow the European voters to have clear and reliable information of their representatives' performance and 'throw the rascals out' with an enlightened understanding. Such a study can be replicated for the MEPs of the other member-states creating a wider accountability project.

BIBLIOGRAPHY

Beetham, D. (1994). *Democracy and Human Rights*. Cambridge: Polity Press.

Dahl, R. (1991). *Democracy and its Critics*. Yale: Yale University Press.

de Vreese, C. H., Banducci, S. A., Semetko, H. A. and Boomgarden, H. G. (2006). "The News Coverage of the 2004 European Parliamentary Election Campaign in 25 Countries". *European Union Politics* 7 (4) pp. 477-504.

European Parliament. <http://www.europarl.europa.eu/activities/committees/home.do?language=EN> (June 21, 2011)

Gustavsson, S., Karlsson, C. and Persson, T. (2009). "Examining the Illusion of Accountability" in *The Illusion of Accountability in the European Union*, edited by Gustavsson, S., Karlsson, C. and Persson, T. New York: Routledge.

Hix, S., Noury, A., and Roland, G. (2007). *Democratic Politics in the European Parliament*. Cambridge: Cambridge University Press.

Lord, C. (2004). *A Democratic Audit of the European Union*. New York: Palgrave Macmillan.

Maier, M. and Tenscher, J. (eds.). (2006). *Campaigning in Europe – Campaigning for Europe: Political Parties, Campaigns, Mass Media, and the European Parliament Elections 2004*. Münster: Lit Verlag Berlin.

Majone, G. (1998). "Europe's 'Democratic Deficit': The Question of Standards". *European Law Journal* 4 (1) pp. 5-28.

Mény, Y. (2002). "De la Démocratie en Europe: Old Concepts and New Challenges". *Journal of Common Market Studies* 41 (1) pp. 1-13.

Moravcsik, A. (2002). "In Defence of the 'Democratic Deficit: Reassessing Legitimacy in the European Union". *Journal of Common Market Studies* 40 (4) pp. 603-624.

Moravcsik, A. (2004). "Is there a 'Democratic Deficit' in World Politics? A Framework for Analysis". *Government and Opposition* 39 (2) pp. 336-363.

Persson, T. (2009). "Civil Society Participation and Accountability" in *The Illusion of Accountability in the European Union*, edited by Gustavsson, S., Karlsson, C. and Persson, T. New York: Routledge.

Reif, K. and Schmitt, H. (1980). "Nine Second-order national elections – A Conceptual Framework for the Analysis of European Election Results". *European Journal of Political Research* 8 (1) pp. 3-44.

Schmitter, P. C. and Karl, T. L. (1991). "What Democracy is...and is not". *Journal of Democracy* 2 (3) pp. 75-88.

Vote Watch. <http://votewatch.eu/index.php>, 21.06.2011.

DÜZENİN YABANCILAŞMASI YA DA BİR TEZİN TARİHSEL KADERİ ÜZERİNE BİR DENEME

Ergun AYDINOĞLU*

ÖZET

İdris Küçükömer'in, 1969 yılında yayınlanan *Düzenin Yabancılaşması* adlı çalışması üzerine bugüne kadar yapılan değerlendirmelerin hemen hepsinde, bu çalışmanın o dönemde solun ve Türkiye İşçi Partisi'nin (TİP) yaşadığı ideolojik tartışmalardan ne ölçüde etkilendiği konusuna genellikle değinilmemiştir. Yine Küçükömer'in, Eylül 1969'dan itibaren içine girdiği yaklaşık onbeş yıllık suskunluğun anlamı ve nedenleri üzerinde de durulmamıştır. Bu makalede ise Küçükömer'in özgün tezleri, dönemindeki sol-içi tartışmalar bağlamında ele alınmış ve bu tezlerin, TİP'in CHP Ortanın Solu hareketine eleştirisi ve partinin teorik krizinin çözümü sorunlarıyla bağlantısına dikkat çekilmiştir. Makale ayrıca, Küçükömer'in 1969 sonrasındaki uzun suskunluğunun, 1970'li yıllarda Türkiye siyasetinde yaşanan değişimler, özellikle de işçi hareketinin ve CHP Ortanın solu hareketinin evriminin vardıği sonuçlarla bağlantılı olduğunu ortaya koymaktadır.

Anahtar Sözcükler: İdris Küçükömer, *Düzenin Yabancılaşması*, Türkiye İşçi Partisi, CHP, Ortanın Solu, Yön Dergisi, Türkiye Solu.

ABSTRACT

In all the studies to date on İdris Küçükömer's work, "The Alienation of the Order", the question of how much this work was influenced by the ideological debates within the Workers Party of Turkey (TİP) has generally been excluded. The reasons for and the meaning of the fifteen year long silence that Küçükömer has entered into from September 1969 onwards have also not been questioned in any of these studies. This paper evaluates Küçükömer's original theses within the context of intra-left debates and relates them to TİP's critique of the CHP's Left of Centre movement and the need to elaborate a solution to the party's theoretical crisis. The paper also argues that Küçükömer's long silence needs to be understood as a consequence of the new developments in Turkish politics, in particular the evolution of the workers movement along with the CHP's left of the centre movement in 1970s.

Keywords: İdris Küçükömer, *The Alienation of the Order*, Workers Party of Turkey, CHP, Left of the Centre, Yön, Turkish Left.

* Doç. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü
ergunaydinoglu@gmail.com

YDÜ Sosyal Bilimler Dergisi, C. V, No. 1, (Nisan 2012)

Giriş

1968 yılı, Türkiye solunun evriminde pek çok açıdan önemli bir dönüşümün başlangıcını ifade eder. Gençlik eylemleri, işçi hareketinde hissedilir bir canlanma, TİP ve MDD hareketi arasındaki ideolojik tartışmanın ulaştığı aşama, TİP'in içinde yaşanmaya başlayan ideolojik ve örgütsel kriz, bütün bunlar, söz konusu dönüşümü belirleyen olgulardır. İşte bu dönemde İdris Küçükömer, teorik müdahaleleriyle, sol kadrolar arasında büyük yankı uyandırmıştır. Küçükömer, 1968 sonlarında başlattığı bu teorik müdahaleleri, birkaç ay sonra *Düzenin Yabancılaşması* başlıklı çalışmasında bütünlüklü bir hale getirecektir.

Onun bu çalışmasında ileri sürdüğü tezler üzerine daha sonra yapılan değerlendirmelerin hemen tamamında, iki önemli konunun layığıyla ele alınmadığı görülür. Bunlardan birincisi, bu çalışmanın içinde olduğu siyasal ve entelektüel ortama ilişkindir. Oysa Küçükömer'in *Düzenin Yabancılaşması* öncesindeki entelektüel evrimi de dikkate alındığında, onun bu kitabında ileri sürdüğü görüşlerin, solun o sıralarda yaşadığı tartışmalardan bağımsız bir şekilde değerlendirilemeyeceği ortaya çıkmaktadır. İkinci gözden kaçırılan konu ise, Küçükömer'in, *Düzenin Yabancılaşması*'nın yayınlanmasından beş-altı ay sonra, kendi tezleriyle ilgili olarak yaklaşık onbeş yıllık bir sessizlik içine girmesidir. Bu sessizliğin, Küçükömer'in tezlerinin daha sonra yaşanan gelişmelerin denemesine dayanıp dayanmadığı konusu ile ilgisinin araştırılması ise, ilginç sonuçlar doğurabilecek bir sorgulamayı ifade etmektedir.

İşte bu mülahazalarla bu makale ilk olarak, Küçükömer'in *Düzenin Yabancılaşması* çalışmasının 1960'ların ikinci yarısında sol içinde yaşanan tartışmalarla bağlantısını ortaya koymayı hedeflemektedir. Bu amaçla *Yön* sayfalarında 1967'nin ikinci sırasında gerçekleşen "TİP Tartışmaları", 1967 sonlarında doğan Milli Demokratik Devrim (MDD) hareketinin TİP'e yönelik eleştirileri, CHP'nin Ortanın Solu yönelişine soldan gelen tepkiler ve nihayet TİP'in 1968 sonlarından itibaren yaşamaya başladığı ideolojik ve örgütsel kriz, ayrı başlıklar halinde ele alınacak ve Küçükömer'in tezlerinin bu konularla bağlantısı ortaya konulacaktır. Makalenin ilerleyen bölümlerinde, Küçükömer'in onbeş yıllık sessizliğinin, özellikle Türkiye siyasetinde, işçi hareketinde ve CHP Ortanın Solu hareketinde 1971 sonrasında yaşanan gelişmelerle açıklanabileceği gösterilecektir.

1968 Öncesinde Küçükömer

İdris Küçükömer'in Türkiye'nin siyasal ve toplumsal yapısına ilişkin düşüncelerinin ve buradan kaynaklanan siyasal strateji anlayışının 1960'larda ilginç bir evrim geçirdiği gözlenebilir. Bu on yılın başlarında Küçükömer, Doğan Avcıoğlu'nun editörlüğünü yaptığı *Yön* dergisinin analizlerine oldukça yakın bir konumdadır. Söz konusu dergi bu dönemde, Türkiye'nin hızlı bir modernleşme yoluna girişini öngören bir programatik perspektifi savunurken, bu süreçte ordu, bürokrasi ve aydınları, bu programın gerçekleştirilmesinde temel toplumsal özneler olarak görmüştür (Aydınoğlu, 2007: 73-86; Atılman, 2002).

Küçükömer'in *Yön*'ün 27 Haziran 1962 tarihli sayısında yayınlanan "Türkiye'de Temel Kararları Kim Alır?" başlıklı yazısının (Küçükömer, 2009a: 17-25), Türkiye'nin toplumsal yapısı ve siyasal dinamikleri konusunda kaleme aldığı ilk yazı olduğu söylenebilir. Bu yazıda Küçükömer, Türkiye siyasetinin temel aktörlerini, tıpkı Yöncüler gibi, "statükocular" ve "radikaller" olarak adlandırmakta ve yine tıpkı Yöncüler gibi, "statükocular"ın dayandığı kitlesel gücü, siyasetin öznesi olma olanaklarından yoksun bir kitle olarak nitelemektedir: *"Halkın yarısından çoğu okuma yazma bilmez. Bunların bir kısmı için değişik imkanlardan ve onları değerlendirip seçiş yapmadan bahsedilemez. Bu kütlenin fertleri karar birimi olarak sosyal aksiyona katılamaz, diğer gruplarla ve kamu otoriteleriyle münasebetlerinde sınırlıdır. Onlar namına, çok defa, sosyal aksiyonda, sosyal fonksiyonu bir vesile ile kazanmış kimseler (köyde ağalar, kasabada eşraf) gözüktür. Bobhouse'ın dediği gibi kitle, sistemin dışında kalan, sapan veya traktör gibi bir nesne olarak kalmaktadır"* (Küçükömer, 2009a: 23). Aynı yerde Küçükömer, Köy Enstitüleri'nin, "memleketin (...) durgunluktan manalı dinamizme gitmesini istemeyen muhafazakarlar" tarafından kapatıldığını da hatırlatmaktadır. Ona göre, *"sosyal fonksiyonlara ve dolayısıyla politik iktidara muhafazakar kuvvetler yahut statükocular hakim iseler, bu gruptan veya onların temsil edildiği parlamentodan bünyesel manada kararlar beklenemez"* (Küçükömer, 2009a: 24).

Bu ifadelerden, 1960'ların başlarında onun, Türkiye'de toplumsal ve ekonomik bir değişimin öznesi olarak kimleri gördüğü açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Buna uygun olarak Küçükömer, *Yön*'ün o yıllardaki radikal muhalefeti tanımlayan ünlü "zinde kuvvetler" terimine de sahip çıkmaktadır. Bu derginin 24 Ekim 1962 tarihli sayısında, Türkiye siyasetine egemen olan partileri, Anayasanın sosyal adalet içinde kalkınma hedefini asla gerçekleştiremeyecek "motor takılmış kağnılar"a benzetirken, ülkedeki gerçek muhalefetin, "bünyesel değişim (sosyal ve ekonomik reformlar) isteyen zinde kuvvetler" olduğunu söylemektedir. Ona göre *"bu kuvvetler*

inde asıl kuvvet ordu ve onun yanında gençliktir” (Küçükömer, 2009a: 33). Bu analizine ek olarak 2 Ocak 1963 tarihli *Yön* yazısında, sosyalistlerin zinde kuvvetlerin “merkezinde” sayıları gittikçe çoğalarak yer aldığını da ekleyecektir (Küçükömer, 2009a: 55).

Küçükömer’in Türkiye’nin “toplumsal ve sosyal ekonomik bünyesi” üzerine analizlerine bakıldığında, *Yön* dergisinin ilk sayısında yayınlanan *Bildir*’de (Atılğan, 2002: 331-337) savunulan “yeni devletçilik” anlayışına oldukça yakın bir yerde durduğu gözlemlenebilir. Küçükömer’e göre söz konusu “bünye”nin iki temel unsuru vardır: “Mutlu azınlık” ve “ilkel yaşayışta büyük halk kütleleri” (Küçükömer, 2009a: 55). Bunların karşısındaki “üçüncü grup” ise, “*devletin kudretini artırmak için (...) kamu mekanizmasının, bu vatanın nimetlerinden azınlığı değil büyük halkı daha iyi faydalandırmasını*” talep etmektedir; Küçükömer bu talebi, “Atatürk’ün halkçılığı” olarak tanımlamaktadır. (Küçükömer, 2009a: 57).

Görüldüğü gibi 1960’ların ilk yarısında Küçükömer, sadece toplumsal yapının ve muhtemel gelişme yollarının analizinde değil, bu gelişmeye engel olan ya da onu yönlendirecek olan tarihsel-toplumsal güçlerin belirlenmesinde de *Yön* dergisinin genel çizgisi ile tam bir uyum içindedir. Ayrıca ilk başlarda söz konusu olan, sadece düşünsel planda bir yakınlık da değildir. Küçükömer’in, en azından Talat Aydemir’in önderliğinde gerçekleşen 22 Şubat 1962 darbe teşebbüsüne kadar, cunta hareketleriyle de ilişkisi olmuştur (Küçükömer, 2010a: 22-23).

Küçükömer, Talat Aydemir’den uzaklaştıktan sonra da *Yön* dergisinde yazmaya devam etmiştir. Ne var ki görüşlerinde, radikal bir değişiklik gözlenmez. Örneğin yukarıda zikredilen ve “zinde kuvvetler”in tarihsel rolünden söz ettiği yazısı, 22 Şubat hareketi yenilgisinin sekiz ay sonrasına (24 Ekim 1962) tekabül etmektedir. Yine “zinde kuvvetler”in “Atatürk’ün halkçılığı”nı savunduğunu hatırlatan yazısı da 2 Ocak 1963 tarihli *Yön* sayfalarında yer almıştır. Öte yanda 10 Nisan 1963 tarihinde *Yön*’de yayınlanan “Sosyal Siyasetimiz ve İnönü’nün Yeri” başlıklı yazısında da, benzer görüşleri ileri sürer. Bu yazısında, ona göre bir zamanlar “Mustafa Kemal’in halkçı devletçiliğini uygulama görevini yüklenmiş” olan İsmet İnönü, artık “Türk sosyal sistemine hakim gözükenerlerin elinde hapis” bir siyasetçidir. (Küçükömer, 2009a: 84).

Küçükömer’in İnönü üzerine yazdığı bu yazının yayınlanmasından kısa bir süre sonra, 21 Mayıs 1963’te Talat Aydemir’in ikinci darbe teşebbüsü yaşanır ve *Yön* dergisi, 5 Haziran 1963 tarihli 77. sayısının yayınlanmasının ardından kapatılır. Derginin 78. sayısı, 14 ay sonra 25 Eylül 1964’te yayınlanacaktır (Atılğan, 2002: 278). *Yön*’ün kapalı olduğu dönemde Küçükömer’in *Yeni Ufuklar* dergisinde yayınlanan bir

yazısı, onun Yöncü bakış açısını hala koruduğunu göstermektedir. “Bizim Sendikalar ve Politika” başlıklı bu yazısında, “halk egemenliği” ya da “halk böyle istiyor” tarzı sloganların bizzat halka karşı kullanılabilecek araçlar haline dönüşebileceğini hatırlatmaktadır. Oysa ona göre söz konusu egemenlik, ancak belli koşulların bir araya gelmesi durumunda gerçekleşebilir: “*Tarihi gelişmenin getirdiği sosyal, politik, ekonomik kurumların baskısı ile sözünü ettiğimiz şartlar yok edilmiş ya da kısıtlanmış ise, ayrıca toplumda bu şartların sağlanması için ciddi bir çaba da görülüyorsa, halk egemenliği kimin egemenliğidir?*” (Küçükömer, 2009a: 217). Aynı yazıda Küçükömer, Mustafa Kemal’in “*Cumhuriyet’in ilk yıllarında yaptıklarını ya da yapmayı planladıklarını kamuoyuna sunsa idi ne gibi sonuçlarla karşılabılırdı*” sorusunu sorar ve halk egemenliği sloganına daha dikkatli yaklaşılması gerektiğini hatırlatır: “*Böyle sonuçları, halk egemenliği ilkesine göre halkın gerçek sesi mi kabul edeceğiz? Evet, gerçekte halktan çıkan bir ses, kısıtlanmış, saptırılmış, ifade aletleri ile rahatça oynanmış ve oynanabilecek bir sestir. Evet, gerçekleşen, fakat şartlandırılmış bir halk sesi diye kabul edebiliriz onu*” (Küçükömer, 2009a: 218).

Yön’ün Eylül 1964’te yeniden yayınlanmaya başlamasından sonra, 29 Ocak 1965’e kadar Küçükömer’in bu dergide yedi yazısı daha yayınlanır.¹ Bu yazılarda, Türkiye’nin toplumsal-ekonomik gelişme sorunları ve bu gelişmenin aktörlerinin analizi konularında Küçükömer’in, yeni bir yaklaşım içine girdiğini gözlemek mümkün değildir. Örneğin Yön dergisindeki son yazısında bile Küçükömer, çıkarlarına aykırı politikalarına rağmen halkın Demokrat Parti ve Adalet Partisi’ni desteklemesini, “halkın şartlandırıldığıнын en kuvvetli delili” olarak göstermektedir (Küçükömer, 2009a: 149). Yön’deki son yazılarında belki dikkat çekebilecek bir önemli farklılık, bu yazılarda kalkınma ve uluslararası kapitalizmin Türkiye ekonomisinde yarattığı tahribat konularına ağırlık vermesi ve “iç piyasaya güvenerek girişilecek sanayileşme”yi öne çıkarışıdır (Küçükömer, 2009a: 115); ki bu yaklaşımlar da, aynı dönemde Yön’ün ABD-Türkiye ilişkileri ve “bağımsızlık” konularını öne çıkarışına denk düşmektedir.²

¹ "Politikacılara Sunulur (1) – Egemenliğimiz ve Var Oluşumuz" (2 Ekim 1964); "Politikacılara Sunulur (2) – Ereğli, Demir Çelik kurumu ve Egemenliğimiz" (9 Ekim 1964); "Politikacılara Sunulur (3) – Dış Ticaret Büyük Soygun Yolu (1)" (23 Ekim 1964); "Politikacılara Sunulur (4) – Dış Ticaret Büyük Soygun Yolu (2)" (13 Kasım 1964); "Politikacılara Sunulur (5) – Dış Ticaret Büyük Soygun Yolu (3)" (20 Kasım 1964); "Politikacılara Sunulur (6) – Türkiye’de Çombeler", (4 Aralık 1964); "Politikacılara Sunulur (7) – Türkiye’de Hukuk Hakim Sınıfların Bir Aracı mıdır? Hukuk Sosyalizasyonu" (29 Ocak 1965) (Küçükömer, 2009a: 85-153).

² Bu konuda birkaç örnek olarak bkz. Doğan Avcıoğlu, “Milliyetçilere Sesleniş”, Yön, sayı: 78, 25 Eylül 1964, s. 3; "Yabancı Sermaye ile Kalkınma Efsanesi", Yön, Sayı: 80, 9 Ekim 1964, s. 11-12; "Yabancı Sermaye Saltanatı", Yön, Sayı: 92, 1 Ocak 1965, s. 16.

Sonuç olarak Küçükömer'in 1960'ların ilk yarısındaki yazılarında, *Yön*'ün büyük ölçüde katkıda bulunduğu ideolojik atmosferin şiddetli etkisi altında olduğu ve bu hareketin kavramlarıyla konuştuğu söylenebilir. Bu anlamda söz konusu dönemde onun, 1968 yılında savunmaya başlayacağı özgün tezlerin oldukça uzağında olduğu nu söylemek yanlış olmasa gerek.

Akşam Gazetesinde TİP Çizgisinde Yazılar (22-25 Aralık 1965)

Küçükömer'in *Yön*'deki son yazısı ile 22-25 Aralık 1965 tarihlerinde *Akşam* gazetesinde yayınladığı “Türkiye Nereye Gidiyor?” başlıklı dizi yazısı (Küçükömer, 1989: 161-176) arasında yaklaşık bir yıl vardır. Bu anlamda onun Yöncü ideolojik atmosferden uzaklaşma sürecini bu bir yılda yaşadığı söylenebilir. Söz konusu *Akşam* gazetesi yazıları, 1989 yılında bunların yeniden basımını hazırlayan editör tarafından, “*Düzenin Yabancılaşması*”ndaki düşünceleri muştulayan ilk çalışma” olarak nitelendirilmiştir (Küçükömer, 1989: 176.) Ancak bu yargıda bir zorlama olduğu belirtilmelidir. Çünkü Küçükömer, Aralık 1965’te kaleme aldığı bu yazılarda, *Düzenin Yabancılaşması*’ndaki özgün tezlerinden oldukça farklı şeyler söylemektedir. Bu yazılarda onun esas vurgulamaya çalıştığı, 1960’ların Türkiye’sinde iktidarda bulunan Adalet Partisi’nin, kendisinden önceki CHP ve DP iktidarlarının sonuç vermemiş tarihsel denemelerini tekrara kalkıştığıdır. Bir anlamda uzun bir tarihsel dönem içinde bu üç parti de, aynı şeyi denemeye çalışmaktadır. Küçükömer bunu, Türkiye’nin son yaklaşık yarım yüzyıllık toplumsal ekonomik gelişmesine damgasını vuran bir döngüsel hareketlilikle açıklamaktadır: “*Türkiye’de önemli sayılmayacak bazı farklara rağmen benzer olaylar dönemden döneme tekrarlanmakta; fakat bu tekrarlar (çevri "cyclique" hareketler) köklü ve tutarlı dönüşümlerin yokluğu ile bozulmamaktadır. (...) bir dönemden diğerine geçerek yapılan tekrarlar şöyle olmaktadır: Önce kapitalist yolla kalkınma istenmekte (yahut istettirilmekte), fakat bu yolla kalkınma olamadığı görülmekte; sonra devletçi olunmakta; fakat devletçilik de tarihi-ekonomik nedenlerle başarısız kalmakta ve tekrar kapitalist yol istenmekte vesaire... Bu tarihi tekrarlarda bir özellik, esas kapitalist yolla kalkınma için bekleme döneminin kısaltmaya başlamasıdır*” (Küçükömer, 1989: 162).

Görüldüğü gibi Küçükömer, Türkiye’nin yakın tarihinde varlığını tespit ettiği bu tekrarlarla, bir anlamda bu süreçlere önderlik eden siyasal aktörlerin benzer tarihsel roller üstlendiklerini de hatırlatmış olmaktadır. Bu benzerlik ise, aynı aktörlere son derece farklı tarihsel misyonlar yakıştırdığı *Düzenin Yabancılaşması* analizlerinin hala uzağında olduğunu göstermektedir. Kuşkusuz bu yazılarda yer alan kimi tarihsel analizler, *Düzenin Yabancılaşması*’na temel teşkil etmiş olabilir. Ama bu analizlerin, daha sonrakiler gibi, siyasal stratejik sonuçlar çıkarılmaya olanak verebilecek nitelik-

leri yoktur. Tersine Küçükömer'in *Akşam* gazetesi yazılarında vurguladığı, -tıpkı CHP ve DP'nin bir zamanlar yaşadığı gibi- AP'nin de “*fiilen devletçiliği verimli ve tutarlı*” yürütemeyeceği ve sonunda ortaya çıkacak olan kriz durumlarının, “*geniş kitleleri kapitalist-devletçi oyununu sona erdirmeye bilincine iteceği*”dir (Küçükömer, 1989: 176). O anlamda Küçükömer'in bu söyledikleri, 1968 yılındaki özgün tezlerinin bir “muştulayıcısı” olmaktan çok, o sıralarda üyesi olduğu ya da yakınlaştığı Türkiye İşçi Partisi'nin “kapitalist olmayan yoldan kalkınma”yı öngören 1964 programının bir yorumlanma denemesi olarak görülmelidir.

***Akşam* Gazetesi Yazıları (Ekim 1968): Düzenin Yabancılaşması'na Doğru**

Küçükömer, *Düzenin Yabancılaşması*'nda sergileyeceği tezlerini ilk olarak, Ekim ya da Kasım 1968'de yayınlanan, *Osmanlılarda Kapitalist Düzene Geçilememesi ve Bürokratlar ile Ortanın Solunun Gelişimi* başlıklı kitapçığında ortaya koyar (Küçükömer, 1989: 177-235). Bu kitapçık, yayınlanmasından birkaç hafta önce, onun 14-17 Ekim 1968 tarihlerinde *Akşam* gazetesinde yayınladığı yazılarda ileri sürdüğü görüşlerin -yazarın deyimiyle- “biraz geliştirilmesiyle” ortaya çıkmıştır (Küçükömer, 1989: 179).

Bu noktada, bu tarihlerde üyesi bulunduğu Türkiye İşçi Partisi yönetiminde önemli bir anlaşmazlığın çıktığı ve Küçükömer'in yaşanan tartışmalara aktif bir şekilde katıldığı da hatırlatılmalıdır. Bu tartışmalarda, teorik ve -onun *Ant* dergisindeki bir yazısında özellikle vurgulayacağı üzere (Küçükömer, 2009: 175)- programatik sorunlar öne çıkmaktadır. Bu koşullarda tarihsel bir temel üzerine oturtmaya çalıştığı özgün sınıf analizleriyle Küçükömer'in, partinin programına ve siyasal stratejik yönelişine katkıda bulunma çabası içinde olduğu söylenebilir.

TİP'in 9 Kasım 1968 tarihinde toplanan kongresinde yaptığı konuşmada Küçükömer, yeni tezlerine ilişkin bazı noktalara değinir. Bu konuşmasında, TİP genel başkanı Aybar'ın bürokrasi üzerine söylediklerini desteklediğini belirtmekte, ama onun görüşlerini zenginleştirmeye çalışmaktadır. Örneğin bürokrasi/sınıf ilişkileri üzerine şu söyledikleri, bu çabasının bir göstergesi olarak düşünülebilir: “*Bürokrat dediğimiz grup, bugün sınıf olmaya gitmektedir. (...) Kimdir bu sınıf olmaya yönelenler? Bu noktayı iki kelimeyle söyleyeceğim, ondan sonra bürokrasiden bahsedeceğim vaktin müsaadesi nispetinde. Bu bürokratik, bürokrat grup içinden sınıf olmaya yönelenler maalesef subaylardır*” (Aybar, 1988: 252-253).

Düzenin Yabancılaşması – Batılama (1969)

Küçükömer'in TIP kongresinden birkaç ay sonra yayınlacağı *Düzenin Yabancılaşması - Batılama* adlı kitabı, *Akşam* gazetesi yazıları ve FKF'nin yayınladığı söz konusu kitapçıkta ortaya atılan tezlerin bütünlüklü bir biçimde sunulması olarak tanımlanabilir. Küçükömer bu kitabında, Türkiye'nin -kökleri Osmanlı'nın son yüzyılında olan- iki önemli siyasal akımının tarihsel misyonlarını ve bunların güncel siyasetteki yerlerini tanımlamakta ve bu belirlemelerden, 1960'lar sonlarının Türkiye için siyasal sonuçlar çıkarmaktadır.

Ona göre Doğucu-İslamcı akım ve Batıcı-laik akım, Türkiye'nin yakın tarihinde belirleyici olmuş iki ana akımdır ve bunların ikisi de hala varlığını sürdürmektedir. “*Bunlar arasındaki kavga ya da sürtüşme, hem Osmanlıların son döneminde ve hem de Cumhuriyet dönemlerinde halk için bir kurtuluş getirememiştir*”. Küçükömer, bir sosyalist olarak bu iki ana akıma karşı mesafeli durduğu izlenimini verecek bu tespiti ardından şunları eklemektedir: “*Sait Halim paşa, Mehmet Akif gibi islamcılar, kendilerine ilerici denilen Batılama yolunu seçenlere (Tanzimatçılara, Yeni Osmanlılara ya da Jön Türklere, CHP'ye vs. 'ye) göre daha tutarlı görünüyorlar ve bu bakımdan saygıdeğerdirler*”. Bu noktada Küçükömer, “*bu akımla bir doktrin çerçevesine sığdırılmak istenen geniş kitleler*”in varlığını da hatırlatmaktadır. Onun bu yaklaşımının ardında, söz konusu akımların toplumsal temellerine ilişkin analizi yatmaktadır. Küçükömer'e göre İslamcı akım, “*bazı sınıfları, daha doğrusu bazı üretim gücü sahiplerinin ideolojisini biçimlendiriyordu*” (Küçükömer, 1989: 10). “Batıcılar grubu” ise, üretim araçlarına sahip olmayan, o nedenle de üretim gücü sahipliğini sağlamlaştırıcı üst yapı kurumlarını oluşturamayacak olan aydınlardan oluşmaktaydı (Küçükömer, 1989: 11). Bu durumda da batıcı akım, iktidarda olsun, muhalefette olsun, üretici güçlerin gelişmesinin önünde bir engel olmuştur. Bu olgu, söz konusu akımın siyasal tutuculuğunun nesnel temelini oluşturur.

Küçükömer'e göre ‘içsel etkenler’le kapitalizme geçemeyen ve gelişkin Batı karşısında “batılama” çabaları ile gücünü korumaya çalışan Osmanlı, bir süre sonra kendisini yok edecek bir “fırtına”ya yakalanacaktır. Bu kez söz konusu olan ‘dışsal etkenlerdir: “*İçte kapitalist bir üretim biçimine geçemeyen imparatorluk, tamamen takatsiz düştüğü bir dönemde, önünde sonunda batırıcı nitelikte bir fırtınaya yakalanmıştır*”. Bu fırtınanın dalgaları, delinmiş, çürümüş Osmanlı teknesinin bordasını aşarak, onu istila edecekti(r). Söz konusu fırtına;

- a) Osmanlı üretim güçlerini tasfiye ettirici,
- b) Giderek imparatorluğu yarı sömürge haline getirici

- c) *İmparatorluğun arta kalan varlığını ancak sürdüren bir dengede tutucu,*
 d) *Nihayet yıkıcı olacaktı”* (Küçükömer, 1989: 56).

Küçükömer’e göre, Osmanlı devletinin adım adım Batı emperyalizminin denetimi altına alınma süreci, Osmanlı toplumunun üstyapısında -İslam huku-ku/Avrupalı hukuk; medreseler/modern eğitim vb. gibi- “garip bir ikileşme”ye yol açıyor ve bu gelişme, etkilerini tüm toplumda hissettiriyordu (Küçükömer, 1989: 72). Öte yanda bu süreçte hem Osmanlı bürokratları arasında ideolojik denilebilecek bir ayrışma yaşanmaya başlanacak, hem de Abdülhamit’in 1890’da İslam Birliği projesi-ni benimsemesinden sonra, bu kez batıcı bürokratlarla padişah arasında Tanzimat’tan beri var olan birliktelik ortadan kalkacaktır (Küçükömer, 1989: 73-74). Ona göre Tanzimatçı olsun, Jön Türk olsun, Osmanlı’nın Batıcı bürokratları, sınıfsal hareketle-rin Batı demokrasilerinin oluşumundaki rolünü anlamamışlardı. O nedenle de Os-manlı’da özgürlük için verdikleri mücadelelerin sonuçları son derece vahim olmuştur. Söz konusu Batıcı bürokratlar, “*emperyalizm için gerekli ortamı yaratan hareketleri-yle ve işbirliği yaptıkları iddia edilen iç ve dış bölücü çevrelerle, İmparatorluğun da-ğılmasında gerçekten tarihi bir rol oynamışlardır*” (Küçükömer, 1989: 74).

Küçükömer, yayımlandığı sırada tezinin en çarpıcı noktası olarak görülen, 20. yüzyıl Türkiye siyasetindeki ayrışmanın ideolojik tanımlanmasına gelmeden önce, söz konusu ayrışmanın, Jön Türkler arasındaki bölünmeye dayandığını söyler. Ona göre Jön Türk hareketinin Paris’te 1902 yılında topladıkları kongre, “*Osmanlı toplu-munda artık iyice beliren ikileşmenin, daha doğrusu batıcı bürokratlar ile onlara karşı olan islamcı-doğucu halk cephesine dayanılarak firkalaşma eğiliminin çekirde-ğini ortaya çıkarmıştır. (...) Kısaca Abdülhamit’in taktikleriyle imparatorluğu muha-faza etmek amacına karşı, Jön Türk hareketi, toplumun bölünmesinden cemiyetleşme, sonra da firkalaşma biçiminde yararlanmıştır*” (Küçükömer, 1989: 77).

Küçükömer, 1902 Paris kongresinde Jön Türkler arasında ortaya çıkan “me-tot” ve “doktrin” farklarına da değinir. Ona göre, Abdülhamit’i devirme konusunda aralarında tam bir uyum olan Jön Türkler, bir önemli konuda, yabancı devletlerin müdahalesini talep etme konusunda ayrı düşmekteydiler. Jön Türkler arasındaki ‘doktrin’ farklılığı ise, yine hepsinin üzerinde anlaştığı, ‘burjuva sınıfının yaratılması’ sorununa verdikleri yanıtta kaynaklanır. Merkezîyetçiler, yerli kapitalist burjuvaları devlet aracılığıyla yaratmak peşindedirler; ademi merkezîyetçiler ise, liberal görüş yanlıları olarak, devletin müdahalesine karşı çıkarlar (Küçükömer, 1989: 77-78). Bu farklılıklardan, Küçükömer’e göre, Türkiye siyasetini 1960’lı yıllara kadar belirleye-cek iki akımın ilk iki örgütü ortaya çıkacaktır: “*İttihat ve Terakki Fırkası, tarihi batıcı bürokratik geleneği temsil edecekti. Hürriyet ve İtilaf ise, daha çok yine tarihi yenice-*

ri-esnaf-ulema birliğinden doğup gelen muhalefet cephesine dayanacaktı; temsil etmeyecekti. Bu muhalefet cephesi daima ülke halkının ekseriyetine dayanmıştır. Seçim fırsatı ortaya çıktığında, halk cephesinden büyük ölçüde bu destek sağlanmıştır” (Küçükömer, 1989: 79).

Bu değerlendirmelerin ardından Küçükömer, tarihsel nedenlerini açıklamaya giriştiği “toplum bölünmesinin zincirleme gelişimini, kurulmuş cemiyetler, fırkalar ve gruplar itibarıyla” şöyle bir tabloda göstermiştir:

SOL YAN	SAĞ YAN
Yeniçeri- esnaf- ulema birliğinden gelen doğucu- islamcı halk cephesine dayanan:	Batıcı- laik bürokratik geleneği temsil eden:
JÖN TÜRKLERİN PRENS SABAHATTİN KANADI	JÖN TÜRKLERİN TERAKKİ VE İTTİHAD KANADI
HÜRRİYET VE İTİLAFA	İTTİHAD VE TERAKKİ (Önce cemiyet, sonra fırka)
İKİNCİ GRUP (Birinci Büyük Millet Meclisinde Müdafaai Hukuk Cemiyetinde)	BİRİNCİ GRUP (Birinci Büyük Millet Meclisinde Müdafaai Hukuk Cemiyetinde)
TERAKKİPERVER FIRKA SERBEST FIRKA	C.H. FIRKASI (PARTİSİ)
DEMOKRAT PARTİ	C.H.P.- M.B.K. (MİLLİ BİRLİK KOMİTESİ)
ADALET PARTİSİ ?	C.H.P. (ORTANIN SOLU) ?

(Küçükömer, 1989: 79)

Tablonun hemen altında Küçükömer, bürokrasi kökenli kişilerin her iki yandaki partilerdeki egemen konumlarını dikkate alarak, şu hatırlatmayı yapar: “Dikkat edilirse, sağ yanda bulunan grup için temsil eden, sol yanda bulunan grup için de dayanan ifadelerini kullandım. Gerçekten her iki tarafın başında da,

bürokratları görmek kabildir. Bu bize bürokratlararası çekişmenin onları nerelere sürüklediğini, bu çekişmelerle önceki fikirleriyle çatışan farklı fikirlere geçebileceklerini gösterir” (Küçükömer, 1989: 80).

Küçükömer, kitabının “Son Bürokrat Paşaya Sorular ve Stratejik İp Uçları” başlıklı son bölümünde, bir iktidar gücü olarak bürokrasinin geçmiş ve gelecekteki yönelişlerini analiz eder. Bu işe girerken önce, bürokratları iki genel kategoriye ayırır. Bir yanda, “*politik güç ile ekonomik güç arasındaki ilişkileri yeterince değerlendirme olanağını bulamayan, fakat politik iktidarda kalarak artık ürünün büyükçe bir kısmına devamlı el atmak isteyenler*” vardır. Osmanlı’nın son döneminde ve Cumhuriyette bu bürokratların önünde üç alternatif olmuştur. Bunların birincisi, “*üretim araçları sahiplerinin karşısına çıkar gözük(mek)*”; ikincisi, bunların emrine girerek emekçilere karşı çıkmak; üçüncüsü ise, bazı yerli üretim aracı sahibine karşı çıkarken, yabancı sermayeye -bilinçli ya da bilinçsiz- tabi olmaktır (Küçükömer, 1989: 93).

İkinci bürokrat kategorisini ise, “*politik güç ile ekonomik güç arasındaki ilişkileri grup olarak anlayanlar*” oluşturur. Bunlar için de iki yöneliş söz konusu olabilir. Birinci seçenekte, “*bürokrat grup, sadece, devamlı garantisi olmayan artık ürün elde etmekle kalmaz. Üretim aracı sahibi olmaya, bu arada kapitalist olmaya başlar. Daha doğrusu kapitalist sınıfa girmeye başlar. Bunda önemli olan tekil hareketler değil, büyük bir bürokrat grubunun sınıflaşması ya da bir (iç ya da dış) sınıfa katılmasıdır*” (Küçükömer, 1989: 94). İkinci seçenekte ise, bunun tam tersi bir yöneliş söz konusudur. Burada Küçükömer, bürokratin emekçi halk yığınlarının yanında yer alma durumundan söz etmektedir: “*Kendisini, emekçi halk yığınları ile özdeş görmeye ya da onların yandaşı olmaya başlayan bürokrat, artık yukarıda belirtilmiş anlamda bir kimse olmaktan çıkar. Eğer bu alması gereken gerçekleşirse, tarihi Osmanlı ve Cumhuriyet bürokratinin (sivil olsun, subay olsun) niteliğini değiştirmesi ile karşılaşmış olacağız*” (Küçükömer, 1989: 94). Küçükömer bunun ardından, “*bu kitapçıkta yapmaya çalıştığım analizle vardığım sonuçları, biraz da bu sonuncu gruba girmeye açık olan bürokratlara sunmak istiyordum*” diyerek, emekçi halka yönelebilecek bürokratlara entelektüel destekte bulunmayı, bu çalışmasının bir yan ürünü olarak gördüğünü de göstermektedir (Küçükömer, 1989: 93).

Küçükömer bundan sonra, 19. ve 20. yüzyıl bürokratlarının yukarıdaki ilk dört seçeneğe uygun yönelişlerini, Tanzimat ve Meşruiyet bürokratlarından, 27 Mayıs darbecilerine, CHP “Ortanın Solu” hareketinden, Ordu Yardımlaşma Kurumunun oluşum ve evrimine kadar, bir dizi tarihsel olgu ile açıklamaya girer.

Küçükömer kitabını, Türkiye'nin yakın tarihi üzerine bu analizinin güncel anlamı üzerine bir yorumla sonlandırır. Ona göre “19. yüzyıl başından beri Batı Kapitalizmi, gereklikçe, batıcı-laik bürokratlar ile islamcı çerçeveye sığınmış halk kitlelerini kullanarak karşı karşıya komuştur. Bu bölme ile, Türkiye’de gerçek bir gelişimin olanaklarını kilitlemiş, hapsetmiştir. Emperyalizm şimdi aynı oyunu, solcularla islamcılar arasında oynatmanın organizasyonu peşindedir” (Küçükömer, 1989: 137). Küçükömer emperyalizmin bu oyunda, geniş halk kesimlerinin yenilik hareketlerinden duyduğu kuşkudan yararlanabileceğini hatırlatmaktadır. Türkiye’de pek çok yenilik “halkın kendini savunmak için sarıldığı bazı şeyleri elinden alıp götürmüştür. Bu sebeple 'büyük halk kitleleri, doğru ya da yanlış gelen yenilikleri, kökü kendisi dışında kabul edip kuşku ile karşılayacaktır'. İşte bu tarihi olarak adeta müesseseseleşmiş 'tutum, kuşku, bir yenilik ifade eden sosyalizm karşısında da kendisini gösterecektir'. Bu ise emperyalizm tarafından kullanılmak istenecektir. Emperyalizm son defa, solcularla halk tabanını bağdaşmaz kamplar olarak karşı karşıya getirerek, Türkiye’yi, istediği gibi politik, ekonomik, militer, eğitim modelleriyle koşullamaya devam etmekle, milletimiz üzerine istirmar ambargosunu temelli bir biçimde koymak yolunu aramaktadır” (Küçükömer, 1989: 138-139).

Kitabın son paragraflarında Küçükömer, ekonomiyi çıkmaza sokan AP'ye karşı yeni bir denge arayışının ortaya çıktığını, bunun da bürokratik güçleri yeniden ön plana çıkardığını hatırlatmaktadır. Ona göre, Türkiye’de “sanayileşme alanında, yabancı sermaye - yerli sermaye - bürokrat ilişkileri (...), adeta bir koalisyon olarak geliştiril(miştir)”; şimdi bu koalisyonun politik alanda sağlanması hesabı yapılmaktadır. Söz konusu koalisyonun gerekliliğini ortaya koyan ise, “ortanın solunda son bürokrat İ. Paşa”dır. Küçükömer’in aynı yerde, birkaç yıl içinde Ortanın Solu hareketinin kaderine damgasını vuracak olan CHP genel sekreteri Ecevit’i bu gelişmenin dışında tuttuğu ve onu, “bu tarihi oyunun dışında yalnız bir adam” olarak nitelediği görülmektedir (Küçükömer, 1989: 155).

Ant Dergisi Yazıları (Kasım 1968-Eylül 1969)

Düzenin Yabancılaşması'nın, güncel sorunlara ve solun stratejik yönelişlerine ilişkin olarak iki şey yapmaya çalıştığı söylenebilir: Birinci olarak, o dönemin Türkiye solunda etkili olduğunu düşündüğü, Türkiye tarihi ve siyasetini, “ilerici laik” ve “gerici İslamcı” kavramları ile okunmasına karşı çıkmak; ikinci olarak da, CHP ve onun Ortanın Solu hareketinin, bürokrat hareketin tarihsel misyonunun bir devamı olduğunu göstermeye çalışmak. Küçükömer, 1968 sonlarından itibaren

16 Eylül 1969 tarihine kadar *Ant* dergisinde yayınlanan yazılarında, yine bu iki temel konu üzerinde duracaktır.

TİP içindeki tartışmalara bir katkı anlamında kaleme aldığı “TİP’in Programı Değişmelidir” başlıklı yazısında, CHP’nin belirlediği laik-İslamcı üstyapı çatışması nedeniyle, modern Türkiye’de bir emekçi sınıf hareketinin doğuşunun engellenmekte olduğunu, ayrıca bu çelişkinin yarattığı -27 Mayıs 1960 ihtilali türünden- patlamaların da Türkiye’de üretim güçlerinin gelişmesi önüne engeller koyduğunu iddia etmektedir (Küçükömer, 2009a: 179). 22 Nisan 1969 tarihli “Paşa’nın ve Amerika’nın Oyunları” başlıklı yazısında ise, 1965 seçimlerinde TİP’in parlamentoya 15 milletvekili sokmasına olanak vermiş olan Milli Bakiye seçim sisteminin kaldırılmasından sorumlu olarak İsmet İnönü’yü göstermektedir (Küçükömer, 2009b: 70). Küçükömer, seçim sistemindeki bu değişikliğin TİP’in o sıralarda yaşamakta olduğu iç çatışmaların en büyük nedeni olduğunu da hatırlatmakta, böylelikle İsmet İnönü’yü, TİP içindeki çatışmaların bile sorumlusu olarak göstermektedir (Küçükömer, 2009b: 71). Ancak Küçükömer’in bu yazılarında, bu iddialı değerlendirmesini kanıtlama çabası içine girmediği de görülür.

3 Haziran 1969 tarihli “CHP Kendisine Karşı mı?” başlıklı yazısında, oldukça seyrek değindiği bir konuya, dönemin “cuntacı”larındaki “aydın-bürokrat egemenliği” anlayışına yönelik olarak Ecevit’in yaptığı eleştirilere değinmektedir. O tarihlerde CHP genel sekreterinin cuntacılığa karşı çıkışı dikkat çekicidir. Ecevit düzen değişikliği isteyen solda, “aydın-bürokrat egemenliğine taraftar olanlar” ve “halk egemenliğine taraftar olanlar” şeklinde bir ayırım olduğunu belirtmekte ve CHP’nin bu ikinci kesimde yer alması gerektiğini vurgulamaktadır. Doğal olarak CHP genel sekreteri olan Ecevit’in bu yaklaşımı, Küçükömer için açıklama gerektiren bir durumu ifade etmektedir. Küçükömer, o tarihten birkaç ay önce Ecevit ile ilgili olarak yaptığı “yalnız bir adam” nitelemesinin, muhtemelen bu olguyu açıklamada yeterli olmadığını hissetmiş olmalıdır. Bunun bir ifadesi olarak da İnönü ve Ecevit’e, iddia ettikleri türde bir halkçılığın gerçekleştirilmesinde kullanacakları araçların neler olduğunu sorar. Ona göre CHP, “Türkiye’nin kurtuluşu meselesini sınıfsal açıdan” koyamamaktadır. Oysa ancak bunu yapabilirse bu parti devrimciliğe yönelebilecektir: “*Bu ise, kökleriyle bağlı olduğu bürokrasiye karşı çıkmakla olur. Yoksa sadece, kendilerinin 'aşırı bürokrat', bizim romantik dediğimiz gruba karşı çıkmakla olmaz!*” (Küçükömer, 2009b: 94)

Küçükömer, 22 Haziran 1969 tarihli ve “Stratejik Kördüğüm ve CHP” yazısında, İnönü ve Ecevit ile radikal cuntacı eğilimler arasındaki anlaşmazlığın sanıldığı kadar önemli olmadığını, Ecevit’in “bürokrat-halk çelişkisi” üzerine söy-

lediklerinin fazla ciddiye alınamayacağını hatırlatmaktadır. Ona göre söz konusu anlaşmazlık şundan ibarettir: “*Bürokrasi ahtapotu aynada fazla oynak bir kolunu görmekte, onu hizaya getirmeye çalışmaktadır. İktidara ortak bu güçler, ne metodu kullanırlarsa kullansınlar, mayaları aynıdır. İktidarı paylaşır haldedirler. (...) Fakat hükümeti de paylaşmak istiyorlar. Bürokrasi hükümeti kaybetmişti. Bunu geri istiyor, Paşa bu geri almada kendi usulünü anlamayan aceleci evlatlarını çocuk gibi azarlıyor*” (Küçükömer, 2009b: 108).

Küçükömer'in Tezlerinin Politik Anlamı Üzerine Gözlemler

1968 sonlarından itibaren savunmaya başladığı bu özgün tezler, elbette ki bir düşünce insanı olarak Küçükömer'in entelektüel evriminde yeni bir aşamaya tekabül etmektedir. 1960'ların ortalarına kadar, Türkiye'nin hızlı bir modernleşme ve kalkınma yoluna girmesinde, asker-sivil elitlerin belirleyiciliğine inanan Küçükömer, aynı on yılın sonunda, aynı elitlerin Türkiye'de tarihsel olarak tutucu bir rol oynadıklarını ve dolayısıyla ilerleme önünde engel oluşturduklarını iddia eden bir tez geliştirmiştir. Küçükömer'in 1960'lı yıllarda içinde yaşadığı entelektüel ve siyasal ortamın daha dakik bir analizi, onun görüşlerindeki evrimi ve ulaştığı sonuçların siyasal anlamının daha iyi kavranmasına yardımcı olabilir. Unutmamak gerekir ki Küçükömer, sadece bir akademisyen ya da düşünce insanı değildir. Siyasal uğraşa büyük önem vermektedir, sosyalist bir partinin üyesidir, hatta kısa bir dönem o partide yöneticilik de yapmıştır; o anlamda bir bilim insanı olmanın ötesinde, kelimenin soylu anlamında bir siyasetçi olduğu da söylenebilir. O nedenle de, onun 1960'lı yıllarda yaşadığı entelektüel evrimi, içinde bulunduğu genel olarak sol ve özel olarak da TİP ortamının evrimini dikkate alarak açıklamak gerekir. Bu açıdan bakıldığında ise, özellikle 1960'ların ikinci yarısında solda ve özellikle de Küçükömer'in üyesi olduğu TİP'te yaşanan tartışmalar dikkate alınmalıdır. Bu sayede, onun özgün tezlerinin, söz konusu tartışmalar bağlamındaki yeri çok daha iyi bir şekilde tespit edilebilir.

1960'ların ikinci yarısında Türkiye solunda, üç büyük tartışma yaşanmıştır. Bunlardan birincisi, 1967 yazı ve sonbaharında *Yön* sayfalarında yer alan “TİP Tartışmaları”; ikincisi, Kasım 1967'de yayın hayatına başlayan *Türk Solu* dergisinin temsil ettiği Milli Demokratik Devrim (MDD) Hareketi ile TİP arasında yaşanan tartışma; üçüncüsü ise, 1968-69 yıllarında TİP yönetiminde gerçekleşen

Aybar ve Boran kanatları arasındaki tartışmadır.³ Bunların yanı sıra, 1965 seçimlerinin hemen öncesinde CHP'nin “ortanın solunda” olduğunu ileri sürmesi de, sadece CHP dünyasını değil, tüm sol ortamı farklı nedenlerle ilgilendiren bir olgu olarak öne çıkmıştır. O nedenle “Ortanın Solu” hareketine solun tepkilerini de, Küçükömer'in tezlerinin oluştuğu ortam içinde gözlenmesi gereken olgulardan birisi olarak ele almak gerekir.

Küçükömer'in bu tartışma ve olgular karşısındaki somut konumuna ilişkin olarak ise şunlar söylenebilir. Küçükömer, *Yön* sayfalarında yer alan “TİP Tartışmaları”nı ve *Türk Solu*'nun (MDD'nin) TİP'e yönelik eleştirilerini bir TİP üyesi olarak muhakkak ki izlemiş olmalıdır. Yine Ortanın Solu olayının da, Küçükömer'in üzerine dikkatle eğildiği bir olgu olduğunu düşünmemiz gerekir. Unutmamak gerekir ki Ortanın Solu, onun *Yön*'den TİP'e doğru evrim gösterdiği bir sırada ortaya çıkmıştır; ve takip eden süreçte CHP, TİP tarafından önemli bir siyasal rakip olarak görülmüştür. Öte yanda Küçükömer 1968 sonbaharında TİP yönetiminde ortaya çıkan tartışmalara aktif bir şekilde katılmış; ardından da gerek Düzenin Yabancılaşması'nın yayınlanması, gerekse *Ant* dergisinde yayınladığı makalelerle, sol ortamda Eylül 1969'a kadar aktif bir entelektüel çaba göstermiştir.

***Yön*'de “TİP Tartışmaları” (Haziran-Eylül 1966)**

Bu tartışmalar, *Yön*'ün 17 Haziran 1966 tarihli sayısında, Doğan Avcıoğlu'nun “TİP'e Dair” başlıklı yazısı ile başlar. Bu noktada, Avcıoğlu'nun TİP üzerine tartışma çağrısını yaptığı koşulların sol açısından ifade ettiği anlam üzerine birkaç şey söylemek gerekli olabilir. Bu tarihte TİP, yaklaşık sekiz aydır parlamentoda grubu olan bir partidir. Bir başka ifadeyle TİP, o güne dek Türkiye'-de hiçbir sol partinin yapamadığını yapmış, yani Türkiye siyasetinin yeni aktörü olarak meşruluk kazanma sürecini başarıyla tamamlamıştır. Öte yanda aynı parti, 1966'nın sonbaharında büyük kongresini toplayacaktır. Bu koşullarda Yöncüler, TİP üzerine bir tartışmayı, genel olarak sol ortamdaki etkilerini artırmak için bir olanak olarak düşünmüş olabilirler.

Tartışmayı başlatan yazısında Avcıoğlu, TİP'i özellikle siyasal strateji ve ittifaklar konusunda eleştirmektedir. Ona göre “*TİP, bir yandan anti-emperyalist mücadeleyi 1 numaralı mesele sayarken, öte yandan klasik bir proleter-burjuva*

³ Bu tartışmaların ayrıntılı bir değerlendirilmesi için şu çalışmalarıma bakılabilir. *Türkiye Solu (1960-1980)*, Versus Yayınları, İstanbul, 2007; *Sol Hakkında Her Şey mi?*, Versus Yayınları, İstanbul, 2008.

mücadelesinin sloganlarını ön plana çıkararak güçleri dağıtmakta ve zayıflatmaktadır. Başka bir deyişle, TİP, aynı anda iki meydan muharebesi vermekte, üstelik ikinci muharebe yüzünden, ilk muharebeye hazır güçlerin azalmasına yol açmaktadır” (Aydınöğlu, 2007: 111). Bu söyledikleriyle Avcıoğlu, daha sonra MDD hareketinin başlatacağı -TİP'in “Sosyalist Devrim” tezine karşı- “Milli Demokratik Devrim” tezi tartışmasını yürütüyor gibidir. Ancak Milli Demokratik Devrim tezinin, Stalinci Marksist geleneğin bir tezi olduğu dikkate alındığında, Avcıoğlu'nun bu söylediklerinin ideolojik anlamı üzerine bir hatırlatma yapmak önemli gözükmemekte. Şöyle ki, MDD'cilerin tersine Avcıoğlu, Stalinci Marksist gelenekten gelmemektedir. Marksist anlamda, yani kapitalizmin ortadan kaldırılmasını hedefleyen bir sosyalizm anlayışına uzaktır. O nedenle de onun TİP'e eleştirilerini, bu partinin, “asker sivil aydın zümre”nin tarihsel misyonunu göremeyişine yönelik olarak yaptığı söylenebilir. Yöncüler, “asker sivil aydın zümre”nin yeni bir Türkiye'nin kuruluşundaki merkezi rolünü öne çıkarırlarken, TİP, işçi sınıfının temel ve öncü güç olması gerektiğinde ısrar etmektedir.

Yön sayfalarında yer alan “TİP Tartışmaları”na katılan TKP gelenekli komünistlerin arasında, daha sonra MDD hareketine önderlik edecek olan Mihri Belli özellikle dikkat çeker. Belli, 5 Ağustos 1966'da *Yön*'de yayınlanan “Demokratik Devrim: Kime Karşı, Kimle Birlikte” başlıklı yazısında, Türkiye'nin o dönemde içinde bulunduğu gelişme aşamasına uygun devrimin, sosyalist değil, demokratik devrim olduğunu vurgular ve bu devrimi gerçekleştirecek güçler arasında gördüğü “asker sivil aydın zümre”yi ayrı bir başlık altında inceleyerek, bu kesimle güç birliğinin önemini sosyalistlere hatırlatır (Belli, 1970: 16). Belli, her ne kadar işçi sınıfının uzun vadeli hedefinin sosyalizm olduğunu belirtmiş de olsa, “asker sivil aydın zümre” ile güç birliği konusuna yaptığı vurgu ve bu konuda TİP yöneticilerine yönelttiği şiddetli eleştiriler nedeni ile Yöncülere yaklaşmaktadır. Bu noktada TİP'lilerin *Yön*'deki tartışmaya doğrudan katılmadıkları dikkate alındığında, bu tarihte gerek Yöncülerin gerekse eski TKP'lilerin, solun entelektüel ortamında TİP'in etkinliğini geriletme konusunda önemli bir ilerleme kaydettikleri söylenebilir.

Eski bir Yöncü olan Küçükömer'in, *Yön*'deki “TİP Tartışmaları” sırasında, solun siyasal stratejisi ve siyasal ittifaklar sorunu üzerine hangi görüşleri savunduğu bilinmemektedir. Ancak şurası da açık ki, Küçükömer *Yön*'deki son yazısını, bu tartışmaların başladığı tarihten bir buçuk yıl önce yazmıştır. Bunun ardından, onun siyasal içerikli ilk yazısı, bir yazı dizisi olarak, yaklaşık bir yıl aradan sonra 22-25 Aralık 1965 tarihlerinde *Akşam* gazetesinde yayınlanır. Bu yazılar, onun artık bir süredir TİP çizgisinde olduğunu göstermektedir. Bu açıdan

Küçükömer'in, *Yön* sayfalarındaki tartışmalar sırasında Yöncülerin ya da Mihri Belli'nin tezlerine herhangi bir yakınlık duymadığını tahmin etmek zor olmasa gerek.

Türk Solu Dergisi (Kasım 1967): Eski TKP'lilerin TİP'e Aktif Muhalefetleri

Solun bu dönemde yaşadığı ikinci büyük tartışma, eski TKP'lilerin yönettiği *Türk Solu* dergisinin Kasım 1967'de yayın hayatına başlaması ile gündeme gelir. Bu dergiye ağırlıklı olarak Mihri Belli, Reşat Fuat Baraner, Şevki Akşit gibi, TKP'nin 1950'lerin başlarındaki yeniden örgütlenmesine girişen komünistler öncülük etmektedir (Belli, 1989: 344-345). *Türk Solu* dergisi aracılığıyla bu eski TKP'liler, Belli'nin daha önce *Yön* sayfalarında ortaya koyduğu devrimin niteliği, devrimci strateji ve siyasal ittifaklar konularında, TİP'e yönelik eleştirilerini daha da yoğunlaştıracaklardır. Bu süreçte *Türk Solu* dergisi, eski komünistlerin önderliğini yaptığı Milli Demokratik Devrim hareketinin doğuşuna da ortam hazırlayacaktır.

MDD hareketi, 20. yüzyılda az gelişmiş ülkelerdeki komünist partilerin ısrarla savunduğu bir program ve siyasal ittifak anlayışını savunmaktadır. Buna göre, Türkiye gibi “emperyalizme bağımlı”, feodal kalıntıları hala barındıran ve henüz sanayileşmemiş bir ülkede hedeflenmesi gereken devrim, demokratik devrimdir. Bu devrim, bağımsızlığı, feodal kalıntıların tasfiyesini, milli ve devrimci güçlerin iktidarını hedeflemektedir. Sosyalist devrim, ancak bu demokratik devrimin zafere ulaşmasından sonra gündeme gelecektir (Belli, 1970: 200-230). Bu devrim perspektifine göre işçi sınıfı, toplumun milli ve demokratik sınıf ve tabakalarıyla ittifak kurmak zorundadır. Bu sınıf ve tabakalar, yarı-proleterler, yoksul köylülük, küçük burjuvazi, “asker sivil aydın zümre” ve milli burjuvazidir (Belli, 1970: 231-258).

Ancak bu noktada MDD hareketinin bu sınıfsal ittifak içinde “asker sivil aydın zümre”ye özel bir önem verdiğini özellikle vurgulamakta yarar var. 1960'lar Türkiye'sinde ordu-içi siyasal kaynaşmalar ve Kemalist reformcu cunta hareketlerinin varlığı, MDD'ciler için, bu hareketlerle ittifakı stratejilerinin önemli bir bileşeni haline getirmiştir. O derece ki, MDD hareketini oluşturacak olan *Türk Solu* dergisinin yazar kadroları arasında, sadece eski TKP'liler değil, 27 Mayıs 1960 ihtilalinin hazırlıklarına katılmış emekli subaylar ve Yöncü çizgiye bağlılıklarını sürdüren gazeteciler de bulunmaktadır (Aydinoğlu, 2007: 149). Ancak tekrar belirtmek gerekir ki, MDD'nin bu yaklaşımında herhangi bir özgünlük bulunmamaktadır. MDD hareketinin 1960'ların ikinci yarısında savunduğu bu perspektif ve

devrimci ittifak şeması, 20. yüzyılda, Endonezya'dan Irak'a, Suriye'den Mısır'a, Brezilya'dan Bolivya'ya kadar dünyanın pek çok geri kalmış ülkesinin komünist partileri tarafından savunulmaktadır. MDD hareketi sadece, bu perspektif ve şemayı, ordu içi siyasal hareketliliklerin şiddetlendiği 1960'lar Türkiye'si'nin gerçekliğine uyarlamaya çalışmaktadır (Aydınoglu, 2007: 161-167).

MDD hareketinin TİP üzerindeki etkisi konusuna gelince, bu etkinin oldukça orantısız bir biçimde gerçekleştiği belirtilmelidir. MDD hareketi, bir avuç eski TKP'linin bir dergi faaliyeti olarak doğmuştur. O sırada bu hareketin eleştiri oklarını yönelttiği TİP ise, yaklaşık onbin üyesi, ülke çapında yaygın bir örgütlenmesi ve parlamentoda grubu bulunan bir partidir. O açıdan ilk bakışta *Türk Solu* dergisini de, ondan birkaç ay önce, bir başka eski TKP üyesi olan Hikmet Kıvılcımlı'nın çıkardığı *Sosyalist* dergisinin akıbetinin beklediği düşünülebilirdi. Kıvılcımlı'nın dergisi de, TİP'in eleştirisine merkezi bir yer vermiş, ancak Ocak 1967'de yayın hayatına başlayan bu dergi, aynı yılın Haziran ayında kapanmıştır. Oysa *Türk Solu*'nun TİP'e yönelik eleştirileri, parti kadroları üzerinde, *Yön* tartışmalarının yarattığından çok daha büyük bir etki yaratacak ve kısa bir süre sonra bu dergi, TİP içinde güçlü MDD'ci muhalefetin yayın organı haline gelecektir. TİP yöneticilerinin *Türk Solu*'nun eleştirilerini görmezden gelmesine, onunla doğrudan tartışmaya girmemesine rağmen MDD'ci analizler, TİP kadroları üzerinde hızla etkili olmuştur.

Yukarıda da hatırlatıldığı üzere, MDD hareketinin TİP'e yönelik eleştirileri, aynı zamanda Marksizmin Stalinci versiyonunun sol ortamda açık bir biçimde tartışılmaya başlanması anlamına da gelecektir. Bir başka ifadeyle MDD hareketi, kendi içinde bütünlüğü olan, çeşitli ülkelerin komünist parti deneyleriyle zenginleşmiş bir teorik temel üzerine oturmaktadır. Oysa o tarihe kadar TİP'in savunduğu görüşlerin oldukça eklektik bir teorik temeli vardır. TİP'in birikimine katkıda bulunan sol aydınlar, Marksizm'den ve sosyal demokrasiden olduğu gibi, üçüncü dünya milliyetçiliğinden de etkilenmişlerdir. 1960'ların ortalarına gelindiğinde TİP'in sınırlı teorik literatürünün, bu kaynaklardan herhangi biri tarafından belirlendiğini söylemek mümkün değildir. Bu alanda eğitim çalışmaları ya da tartışma eğilimi de mevcut değildir. Bu ise, partinin teorik görüşlerindeki eklektizmi artırmaktadır. Bu koşullarda MDD hareketinin Stalinci Marksizm'inin TİP kadroları üzerinde etki yaratmaya başlaması, TİP önderliği için, teorik konularda net pozisyon alma ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. MDD eleştirilerinin dayandığı Stalinci Marksizm'in bütünlüklü teorik yapısı ve bu hareketin TİP'e yönelik eleştirilerinde diğer komünist partilerin deneylerine atıfta bulunması, kısa bir süre içinde TİP üyelerini etkileyecektir. Bu süreçte TİP'in özellikle genç kadroları arasında hızlı

bir şekilde MDD'ye yönelik gözlenecektir. TİP'in gençlik örgütlenmesi olarak kurulan Fikir Kulüpleri Federasyonunda MDD'ci gençlerin güç kazanması, bu sürecin bir göstergesi olarak görülebilir (Aydınoglu, 2008: 328-329). MDD çizgisine karşı çıkanlar ise, özellikle Çekoslovakya'nın işgali ardından parti içinde ortaya çıkan krizde, kendi içlerinde ikiye ayrılacaklardır. Bir yanda Aybar “hürriyetçi sosyalizm” anlayışını geliştirecek, diğer yanda ise, Boran ve Aren önderliğindeki kanat, Sovyet tezlerine yakın bir Marksist anlayışın savunmasına doğru hızla evrilecektir (Aydınoglu, 2007: 201-208).

Bu gelişmeler, TİP içinde teorik bir yenilenme ihtiyacını artıracaktır. Doğal olarak bu ihtiyacın, TİP'in o dönemde önde gelen entelektüellerinden birisi olan Küçükömer üzerinde motive edici bir etki yarattığı ve onu siyasal amaçlı teorik sorgulamalara yönlendirdiği düşünülebilir.

1968 Sonlarına Doğru TİP Yönetiminde İdeolojik Ayrılıklar

Bu konuyu ele alan pek çok yerde, 1968 sonlarında TİP genel başkanı Aybar ile partinin diğer önde gelen iki yöneticisi Boran ve Aren arasındaki ideolojik ayrılığa, Çekoslovakya'nın Sovyetler Birliği ve diğer Varşova Paktı üyesi ülkelerin birlikleri tarafından işgal edilmesinin önemli bir etkisi olduğu iddia edilir. Kuşkusuz söz konusu ideolojik ayrılık, o dönemde büyük sarsıntılara yol açan bu olaydan bağımsız düşünülemez. Gerçekten de işgalin hemen ertesinde TİP Genel Başkanı Aybar, Sovyetler'in ve müttefiklerinin Çekoslovakya'nın milli bağımsızlığına bu saldırısını en şiddetli terimlerle protesto etmiştir. Bir süre sonra ise, Aybar'ın Sovyetler'e yönelik bu eleştirileri, başta Boran ve Aren olmak üzere bazı TİP yönetici ve üyelerinden tepki görür. Bunun ardından gelen süreçte ise, TİP içinde, bir olağan ve bir olağanüstü kongrenin gündemlerini belirleyen ve Ekim 1970'te toplanan son (dördüncü) büyük kongresinde nihayet bulacak olan bir ideolojik tartışma ve mücadele başlayacaktır.

Bu tartışmanın bir yanında Aybar vardır. Sovyetler'in Çekoslovakya işgalini en şiddetli terimlerle eleştiren Aybar, bir süre sonra bu konuyu Sovyet tipi sosyalizm anlayışının eleştirisine götürecektir, oradan “ceberrut (ya da bürokratik) sosyalizm”e karşı “hürriyetçi sosyalizm” anlayışına varacaktır. Aybar'ın bu sırada “bürokratik sosyalizm”e karşı geliştirdiği görüşlerinin, onu Türkiye'nin yakın tarihi üzerine İdris Küçükömer'in o sıralarda savunmaya başladığı özgün tezlerine yakınlıktır diyebiliriz. Örneğin Aybar bu sırada, sadece Demokrat Parti'nin 1950 seçim zaferinde değil, 1961 Temmuz'unda 27 Mayıs Anayasası referandumuna yüzde 40 oranında “hayır” denilmesinde bile siyasal olumluluk gördüğünü

vurgulamaktadır. Aybar'a göre halk, Demokrat Parti'yi iktidara getirirken "Osmanlı tipi ceberrut devlet"e, 1961 Anayasası'na "yüzde kırk oranında hayır" derken ise "bürokrat burjuvazi"ye karşı çıkmaktadır (Sargın, 2001b: 728).

Aybar'a muhalefet eden Boran ve Aren ise, Aybar'ın yeni bir sosyalizm yorumu yapmaya kalkıştığını, böyle yaparak sosyalizmin evrensel tanımına aykırı davrandığını söylerler. Ancak yakından incelendiğinde görülür ki esas anlaşmazlık, partinin daha önce yeterince tartışıp bir sonuca ulaştırmadığı temel program ve siyasal strateji sorunlarının, MDD eleştirileri şartlarında belirlenme ihtiyacından kaynaklanmaktadır. TİP önderleri bu ihtiyaca cevap vermeye kalktıklarında ise, aralarında ciddi ayrılıklar çıkacaktır. Bir başka ifadeyle MDD'nin Stalinci Marksizm'i Türkiye solunda belirli bir çekicilik kazanınca, TİP kendisini bu harekete göre yeniden tanımlama ihtiyacı içine girmiştir. Bu tanımlama sürecinde Aybar söz konusu Marksizm yorumunun muhalifi olarak ortaya çıkarken, Boran ve Aren ise -kısmen demokratik devrim stratejisi konusu hariç- Stalinci Marksizm'in belli başlı tezlerini kabul etme süreci içine hızla gireceklerdir (Aydınoglu, 2007: 201-208). Küçükömer ise bu süreçte, partide son anlaşmazlıklar sırasında öne çıkan farklı görüşlerin bir sentezinin yapılabileceği görüşündedir. TİP'in Kasım 1968 kongresinde yaptığı konuşmada, partinin şimdi parti olmaya başladığını, parti içi demokrasinin gerçekleştiğini söyleyerek, söz konusu ideolojik tartışmayı çok iyimser terimlerle tanımlamaya çalışmaktadır (Sargın, 2001b: 723).

Ortanın Solu Hareketi ve Türkiye Solu

CHP'nin, 1965 seçimleri öncesinde "ortanın solu"nda olduğunu beyan etmesi ve bu isimle anılan hareketin 1970'lerin başlarına kadar CHP içindeki çatışmaların esas aktörü olması, doğal olarak solun ve özel olarak da TİP'in dikkatle izlediği bir olgu olmuştur. Bu gelişmenin ilk aşamalarında TİP'in, CHP içindeki bu gelişmeye partiler arası rekabet açısından değil, tersine bir siyasal ittifak sorunu olarak olumlu baktığı söylenebilir. Örneğin partinin önde gelen aydınlarından biri olan Aren, 1965 genel seçimlerinden önce, CHP ile TİP'in bir koalisyon hükümeti oluşturma ihtimalinden -CHP'nin adını anmadan- şu terimlerle söz etmektedir: *"Şartlar gerekli kılırsa elbet koalisyona gidilebilir. Koalisyon TİP'e yakın olan partilerle ve belirli konularda sarıh anlaşmaya vararak yapılabilir. Bu şartlar ne olabilir? Bir defa bugün başlamış ve bağımsız bir dış politikaya yönelmiş olan tutum sürdürülmeli, tek taraflı dostluktan çok taraflı dostluklara geçilmelidir. Dış politikada bağımsızlığı amaç edinmiş bir tutum esastır. İç politikada ise, TİP programı emekten yana bir devletçiliği öngörmektedir. (...) Koalisyon elbette ki karşılıklı fedakarlıkları gerektirir. Ama fedakarlık, sosyal adalet ve kalkınma yö-*

nünde ileri bir gidişi sağladığı ölçüde anlam taşır. Ancak bu anlamda fedakarlıklara hazırız” (Aydınoglu, 2007: 107).

Ne var ki bu yaklaşım, 1965 genel seçimlerinin ertesinde yavaş yavaş geriye itilecektir. Seçimlerde elde edilen yüzde 3'lük oy oranı, TİP'li çevrelerde genel bir hayal kırıklığı yaratmıştır. Bu koşullarda TİP içinde, “ortanın solunda” bir CHP'yi, bir ittifak unsuru olarak değil, daha çok bir siyasal rakip olarak gören bir eğilim de ortaya çıkmaya başlar. Örneğin Boran'a göre “gerçekten CHP'de ne yeni bir hamle, ne de sola açılış vardır, aksine solu önleme çabası vardır” (Sargın, 2001a: 378). Bu süreçte TİP'te CHP'ye yönelik yaklaşımın, onu potansiyel müttefik olarak görmekle, ciddi bir siyasal rakip olarak görme arasında gidip geldiği söylenebilir.

TİP'in Ortanın Solu hareketine yönelik bu ikircikli tavrı, CHP'nin 1967 yılında yaşadığı bölünme sırasında da kendisini gösterir. Ortanın Solu politikalarının tartışıldığı bu CHP kongresinin sonunda, aralarında 47 milletvekili ve senatörün de bulunduğu bir grup partili CHP'den ayrılmış ve Güven Partisi (GP) adlı yeni bir parti kurmuşlardır. Bu gelişme üzerine TİP'e yakın *Ant* dergisinde Ortanın Solu hareketi, “soldaki oyları çekmek ve sol gelişmeyi yozlaştırarak küçük tavizler karşılığında egemen sınıfların çıkarlarını bir süre daha devam ettirmek hesabına dayanan” bir hareket olarak tanımlanır. Ama aynı yazı, sosyalistlerin CHP'den yine umutları olduğunu belirten şu cümlelerle sona ermektedir: “Ard hesapları ne olursa olsun, taze kan aşılana CHP, faşist teşebbüslere karşı anayasa cephesinde sağlam şekilde saf tuttuğu, emperyalizme ve faşizme karşı emekçi kitlelerin kavgasını desteklediği sürece, tarihi bir rol oynamış olacaktır” (Özgüden, 2 Mayıs 1967: 3).

TİP'in 1965 seçimlerinin ardından parlamentoda grup kurabilmesine olanak veren Milli Bakiye seçim sistemi, 1960'ların ikinci yarısında, TİP'in CHP'ye yönelik olumsuz değerlendirmelerine konu olacaktır. Söz konusu sistem, partilerin ülke çapında aldıkları oy oranına göre milletvekili çıkarmalarına olanak vermektedir. Bu yasa, CHP lideri İsmet İnönü'nün başında bulunduğu koalisyon hükümeti düşürülmeden bir ay kadar önce, 23 Ocak 1965 tarihinde çıkarılmıştır. CHP'nin bu yasayı çıkartmaktaki temel amacı, küçük partilere parlamentoda daha fazla temsil olanağını sağlamak ve böylelikle 1965 seçimlerinden sonra, AP'nin tek başına iktidar olmasını önlemektir (Aren, 1993: 99). Ancak bu seçimlerde AP'nin yüzde elliden fazla oy alması, tek başına iktidara gelmesine olanak vermiş, Milli Bakiye sistemi uygulamasının en önemli sonucu ise, bu sayede 15 milletvekili çıkaran TİP'in parlamentoda grup kurabilmesi olmuştur. AP, 1966 yılında seçim

sistemini değiştirmek için harekete geçmiş, ancak başta CHP olmak üzere, muhalefet partilerinin direnişi üzerine geri adım atmıştır. AP, 1968'in hemen başında bu konuyu yeniden gündeme getirecek ve bu kez CHP'nin onayını almaya çalışacaktır. O sıralarda sol çevrelerde, TİP'in gelişmesinden duyduğu kaygı nedeniyle CHP'nin seçim sisteminin değiştirilmesine olumlu baktığı dile getirilmiştir. *Ant* dergisinin göre “*Türkiye İşçi Partisi'nin gelişmesini önlemek hesabına prensip anlaşmasına varıldıktan sonra, 1968 yılında ortanın solunda görünen CHP'nin, TİP'e karşı hazırlanacak yeni tertiplerde de AP ile işbirliği yaptığını görmek sürpriz olmayacaktır*” (*Ant*, 2 Ocak 1968: 3).

Oysa bu tarihte CHP'nin oy kaybetme konusunda TİP'ten fazla bir korkusunun olması mümkün değildir. TİP, hızla büyüyen bir siyasi parti izlenimini vermemektedir. CHP'yi bu konuda olsa olsa, Nisan 1967'de toplanan olağanüstü kongresindeki bölünme sonucu doğan Güven Partisi'nin rahatsız ettiği düşünülebilir. Bu kongrede Ortanın Solu eğiliminin üste çıkması ve Bülent Ecevit'in CHP genel sekreterliğine getirilmesi üzerine, CHP'den ayrılanlar Güven Partisi'ni kuracaklardır. Bu parti 1969 seçimlerinde yüzde 6,5 dolaylarında oy alacak ve parlamentoda 15 milletvekili ile temsil edilecektir. Kuruluşunun ardından gerçekleşen ilk genel seçimde GP'nin aldığı bu sonuç dikkate alındığında, CHP'nin esas olarak Güven Partisi'ni geriletmek için Milli Bakiye seçim sistemini kaldırmada AP ile işbirliğine girme eğiliminde olduğu düşünülebilir. Ne var ki gelişmeler, durumun böyle olmadığını gösterecektir. TİP'e yakın yayın organının iddialı değerlendirmelerinin tersine, AP Milli Bakiye sisteminin kaldırılmasına ilişkin yasa teklifini parlamentoya getirdiğinde, TİP ile birlikte CHP de bu değişikliğe açık bir şekilde karşı çıkar. Ancak yasanın çıkışı engellenemez. Bunun üzerine yasa görüşmeleri sırasında meclisi sadece TİP değil CHP grubu da terk eder (*Milliyet*, 2 Mart 1968: 8). Bu olay, Ortanın Solu değişiminin, TİP'in gelişmesinden duyulan korkuya karşı İnönü tarafından düzenlenmiş bir taktik olduğu yolundaki görüşlerin yeterince tutarlı olmadığını bir kere daha göstermiştir. Ancak bu yaklaşım TİP ortamında daima var olmuş ve örneğin Küçükömer bu gelişmeden bir yıl sonra bile, hiçbir kanıt sunma çabası içine girmeden, “Milli Bakiye sistemini kaldıran AP değil, İsmet Paşa'dır” demeyi sürdürmüştür (Küçükömer, 2009b, s. 70).

İşte Küçükömer'in sonunda *Düzenin Yabancılaşması*'na varacak tezleriyle, TİP'in -deyim yerindeyse- CHP korkusunu teorik bir temele oturtma çabası içine girdiği söylenebilir. Ayrıca bu çabanın, MDD'nin ideolojik saldırıları sonucu TİP'te ortaya çıkan partinin teorik temellerini yeniden kurma ihtiyacına da denk düştüğü belirtilmeli. Hatırlatmak gerekir ki, Küçükömer'in özgün tezlerini ortaya atmaya başladığı 1968'in sonbaharı, onun TİP içindeki tartışmalara aktif bir bi-

çimde katıldığı bir dönemi de ifade eder. Öte yanda MDD hareketinin CHP Ortanın Solu hareketi konusundaki analizinin de, bir TİP'li aydın olarak Küçükömer'i, bu konuda daha belirli çizgilerle konuşmaya yönelttiği düşünülebilir. Şöyle ki, MDD hareketi için Ortanın Solu hareketi, sosyalist hareketin potansiyel müttefiki niteliğindedir. MDD önderi Mihri Belli, Ecevit'i, muhtemel bir köylü hareketinin önderi olarak görme eğilimini şu sözlerle ifade etmektedir: *“Ege'nin tütün üreten köylerinden, küçük üreticinin egemen bulunduğu orta Anadolu'nun ücra yerlerine kadar, her partiden nice köy emekçisinin Ecevit'e bir şans tanıma, onu köylü hareketinin gerçek bir lideri olarak görme eğilimini gösterdiğini gözlemlerimize dayanarak söyleyebiliriz. Gösterilen bu güvenin haklı ve yerinde olduğunu görmek Türkiye sosyalistlerini ancak sevindirir”* (Belli, 18 Mart 1969: 3).

Küçükömer ise tersine, Ortanın Solu hareketinin lideri olarak Ecevit'i değil, İnönü'yü görmektedir. Ona göre Ortanın Solu hareketi, yüzyıllara varan ve 1946 sonrasında gerileyen bürokratik hakimiyeti yeniden tesis etmenin bir ifadesidir. Bu hareket, “batıcı-laik bürokratik gelenek”in İsmet İnönü tarafından kurgulanmış yeni bir yönelişidir. 22-25 Aralık 1968'de *Akşam* gazetesinde yayınlanan yazılarının temeli oluşturduğu *Osmanlılarda Kapitalist Düzene Geçilememesi ve Bürokratlar ile Ortanın Solunun Gelişimi* başlıklı broşürünün alt başlıkları, bu bağlantıyı dile getirir: “Türkiye Batılaşamaz”, “Osmanlılarda Kapitalist Düzene Neden Geçilemedi?”, “Ortanın Solunda Paşalar ve Abdülhamid” ve “Ortanın Soluna Sorular” (Küçükömer, 1989: 177-235). Bu yazıların özellikle sonuncusunda Küçükömer, CHP Ortanın Solu hareketinin bir statüko hareketi olduğunu, CHP için bir değişimin mümkün olmadığını, bu partinin yakınlarda yapılacak kurultayının, “bu değişmemenin mühürlenip tarihe kaldırılacağı kurultay” olacağını söylemektedir (Küçükömer, 1989: 231). Küçükömer için CHP, tarihten gelen “Batıcı-laik bürokratik gelenek”i temsil etmektedir ve Ortanın Solu, bu tarihsel geleneğin son halkasıdır. Batıcı laik cephe, tarihsel olarak oynadığı tutucu rolü, şimdi Ortanın Solu ile oynayacaktır.

Küçükömer, 1969 başlarında CHP'yi, egemen çıkarları korumak üzere, AP'ye karşı yeni bir alternatif olarak görmektedir. Bu alternatifin ortaya çıkmasının temelinde, ekonomide yaşanan büyük sorunlar ve Türkiye'de anti-Amerikan hareketlerin yükselişi vardır. Bu gelişmeler, Küçükömer'e göre, yeni bir denge arayışını, bu arayış da “bürokrati güçler”i öne çıkarmaktadır. *“Türkiye'de denge ve huzur için yerli ve yabancı sermaye-bürokrat politik koalisyon gereğini, ortanın solunda son bürokrat İsmet Paşa iyi teşhis etmiştir. (...) CHP lideri ya da yakın bir arkadaşı koalisyonu baş olmaya taliptir”* (Küçükömer, 2009b: 66). Küçükömer, bu tarihten iki yıl kadar önce CHP genel sekreteri olmuş ve bundan 3

yıl sonra da İnönü'yü istifaya zorlayarak CHP genel başkanı olacak olan Bülent Ecevit'in konumuna ilişkin olarak tüm söylediği, Ecevit'in "bu tarihi oyunun dışında, yalnız bir adam olarak gözüktüğüdür" (Küçükömer, 2009b: 66).

Ama öte yanda Küçükömer, Doğan Avcıoğlu'nun Ekim 1969'da *Devrim* dergisini çıkarmaya başlamasını sessizlikle karşılayacaktır. Oysa bu dergi ile, -onun formülasyonu ile ifade edilecek olursak- "batıcı-laik bürokratik gelenek" yeni bir atılımın eşiğindedir. O sırada "ortanın solunda paşalar" üzerine bu kadar çok yazan Küçükömer'in, *Devrim* çizgisi üzerine konuşmayı da ilginçtir.

Yankı Uyandıran Tezlerden Sessizliğe

Küçükömer'in özgün analizlerinin de yer aldığı son yazısı, 16 Eylül 1969 tarihini taşır. Bu tarihten sonra Küçükömer oldukça uzun bir dönem sessiz kalacaktır. 1971-1975 yıllarında, kayıtları *Milliyet Gazetesi Yıllığı*'nda yer alan "Düşünenlerin Forumu" toplantılarında yaptığı konuşmalar, bu konuda bir istisna sayılmalıdır. Bu konuşmalarda, birkaç yıl önce ileri sürdüğü görüşlere doğrudan atıfta bulunmadığı gibi, burada ifade ettiği görüşleri geliştirmeye de hiçbir zaman teşebbüs etmemiştir. Bir bütün olarak bakıldığında Küçükömer, 1970-71'in siyasal ve toplumsal planda büyük altüstlüklerin yaşandığı günlerinde, 12 Mart darbesini izleyen dönemde ve nihayet siyasal açıdan yeni mevzilenmelerin, toplumsal açıdan ise yeni yükselişlerin gerçekleştiği 1974 sonrasında suskundur. Bu sessizliğini, Temmuz 1984 ile Mayıs 1985 arasında *Yeni Gündem* dergisinde yayınlayacağı yazılarla bozacaktır. Dolayısıyla Küçükömer'in -toplu eserlerinin editörünün biyografi notunda iddia ettiği gibi -1973 sonrasında on yıllık değil (Küçükömer, 2009a: 2)- 1969'dan 1984'e kadar yaklaşık on beş yıllık bir süre sessiz kaldığı söylenebilir. Daha da ötesi, onun 1984-85 yıllarında *Yeni Gündem* dergisi için kaleme aldığı beş kısa makale, onbeş yıl öncesinde ortaya attığı özgün tezlerinin geliştirilmesi anlamını taşımamaktadır.

1960'lı yıllarda siyasal akım ve partilerde yer almış, siyasal karakterde önemli teorik müdahalelerde bulunmuş bir sosyalist entelektüelin yaklaşık onbeş yıllık suskunluğunun nedenleri konusundaki ipuçları, esas olarak bu dönemde yaşanan siyasal ve toplumsal gelişmelerin irdelenmesi ile ortaya çıkabilir. Kuşkusuz, genel olarak "12 Mart dönemi" diye adlandırılan, Mart 1971 ile Ekim 1973 arasındaki olağanüstü koşullar (sol hareket, basın ve aydınlar vb. üzerindeki baskı ortamı) dikkate alındığında, Küçükömer'in *Ant* dergisine son yazısını yazdığı 16 Eylül 1969'dan, 11 ilde sıkıyönetimin ilan edildiği 26 Nisan 1971'e kadar süren sessizliği konusunda bireysel düzeyde bazı nedenlerin var olduğu da düşünülebilir.

lir. Gerçekten de Küçükömer, TİP'in 9-12 Kasım 1968 tarihlerinde toplanan ve parti içindeki anlaşmazlıkların geniş bir şekilde tartışıldığı büyük kongresine katılmış, orada delegelerin ve sol basının ilgisini çeken bir konuşma yapmış ve kongre sonunda partinin genel yönetim kuruluna seçilmiştir (Sargın, 2001b: 1297). Kongrede yaptığı konuşmada, parti içindeki tartışmalara son derece olumlu yaklaşmakta, farklı görüşlerin bir senteze ulaşabileceğine ilişkin inancını ısrarla ve büyük bir iyimserlikle belirtmektedir (Aybar, 1988: 246). Ona göre sorun, özellikle parti programının eskiliğinden kaynaklanmaktadır ve programının yenilenmesi için hemen çalışmalara başlanmalıdır (Aybar, 1988: 253).

Ancak olağan kongrede bu iyimser değerlendirmeleri yapan Küçükömer, bundan yaklaşık bir buçuk ay sonra (28-29 Aralık 1968) toplanan ve partinin geleceği açısından çok daha büyük önem taşıyan olağanüstü kongrede herhangi bir varlık göstermediği gibi, bu kongrede seçilen genel yönetim kurulunda da yer almayacaktır. Sadece bu olgular bile, Küçükömer'in, TİP içinde başlayan tartışmaları önce büyük umutlarla karşıladığını, ama kısa bir süre içinde hayal kırıklığına uğradığını akla getirebilir. Ama öte yanda onun bu gelişmelerden birkaç ay sonra *Düzenin Yabancılaşması*'nı yayınladığı ve Eylül 1969'a kadar *Ant* dergisinde yazdığı düşünülürse, bu tarihten sonraki suskunluğunu, parti içindeki tartışmaların olumsuz sonuçlarından duyduğu hayal kırıklığı ile açıklamak yeterli gözükmebilir. Üstelik Küçükömer'in suskunluğunun daha da uzayarak 1980'lerin başlarına kadar sürdüğü düşünüldüğünde, bunun muhtemel politik ve entelektüel nedenleri üzerine düşünmenin de gereği var demektir.

İlk bakışta Türkiye'de 1968 sonrasında yaşanan siyasal ve toplumsal gelişmeler, Küçükömer'in tezlerini geliştirmesi için muazzam bir laboratuvar anlamına gelmektedir. Örneğin bu dönemde işçi ve sendikal harekette yaşanan canlanma, -Küçükömer'in terimleriyle ifade edilecek olursa- "doğucu İslamcı kitle"nin bir "emek hareketi" oluşturabileceğinin işaretlerini vermektedir. Tek başına 15-16 Haziran 1970 gösterilerinin bile, Türkiye'de "emek hareketi"nin niçin bir türlü oluşamadığı üzerine kafa yormuş bir entelektüeli yorum yapmaya sevk edecek düzeyde bir büyük olay olduğu açıktır. Diğer yanda 12 Mart'a giden süreçte yaşanan siyasal gelişmeler, onun *Düzenin Yabancılaşması*'nda tarihsel rollerini yargıladığı geleneksel aktörlerin yeni bir atılımını da gözler önüne sermektedir. Bir başka ifadeyle, 1969-1971 arasında, "batıcı-laik bürokratik gelenek"nin tek temsilcisi "Ortanın Solu" değildir. Onun dışında yeni ve farklı aktörler ortaya çıkmaktadır. Onun *Ant*'ta son yazısını yazmasından birkaç hafta sonra Doğan Avcıoğlu, 2 Ekim 1979'da *Devrim* dergisini yayınlamaya başlamış ve askeri cunta faaliyetleri hızla Türkiye siyasetinin merkezine yerleşme sürecine girmiştir. En nihayet

1971'in ilk aylarında Türkiye, bir darbe teşebbüsü (9 Mart) ve bir darbe ya da askeri müdahale (12 Mart) yaşamıştır.

İşte bu somut gelişmelerle birlikte düşünüldüğünde, daha iki yıl öncesine kadar oldukça iddialı görüşler ileri süren Küçükömer'in suskunluğunun nedenlerinin, bizzat bu yaşanan gelişmelerle bağlantılı olabileceği akla gelmektedir. Küçükömer, Türkiye'nin yakın tarihinin siyasal ve toplumsal aktörleri üzerine değerlendirmelerini yaparken, Türkiye'nin geleceğe dönük siyasal ve toplumsal gelişme dinamiklerini ortaya koymak amacındadır. Buna göre CHP Ortanın Solu, "Batıcı-laik bürokratik gelenek" in son temsilcisidir ve kendinden önceki diğer temsilciler gibi, "Batılılaşma" ya da "Reformlar" veya "Çağdaş Uygarlık" sloganları ile Türkiye siyasetine egemen olmayı amaçlamaktadır. Bu gelenek, Küçükömer'e göre uygulamalarıyla üretici güçleri bir kez daha geriletecek ve "Doğucu-İslamcı halk cephesi" ni bir kez daha DP-AP geleneğinin dümen suyuna sokma misyonunu yerine getirecektir. Küçükömer bu konuda İsmet İnönü'nün belirleyici rolünü vurgularken, Ecevit'in gelişmeleri etkilemediğini hatırlatmaktadır.

Oysa CHP Ortanın Solu hareketinin evrimi, Küçükömer'in yaklaşımını doğrulamayacaktır. Ekim 1969 genel seçimlerinden sonra CHP içinde yeniden alevlenen iç mücadele, Temmuz 1970'de yine Ecevit yandaşlarının zaferi ile sonuçlanacak ve Ecevit'in parti içinde "yalnız bir adam" olmadığı bir kez daha açığa çıkacaktır. Öte yanda bir tarihsel moment olarak 12 Mart olayı da, birçok açıdan Küçükömer'in analizleriyle çelişmektedir. Bir kez bu olayda Küçükömer'in şemasındaki "batıcı-laik bürokratik gelenek" in gerçek temsilcisi, "Ortanın Solu'nda bir paşa" olarak İsmet İnönü değil, bizzat İnönü'nün de net bir şekilde karşı çıktığı Avcıoğlu-Madanoğlu önderliğindeki darbecilerdir. İnönü, -sembolik olarak "9 Martçılar" diye bilinen- bu kadronun müdahalesine kesin bir şekilde karşı çıkarken, 12 Mart'ı bu gerekçeyle desteklediğini de belirtmiştir.

Ortanın Solu'nun esas önderi olan Ecevit ise, sadece 9 Martçılara değil, 12 Mart Muhtırası'na karşı da kesin bir tavır almıştır. Küçükömer'in şemasını altüst eden gelişmeler bunlarla da sınırlı değildir. "9 Martçılar" değil ama, bizzat Muhtıra'yı veren ya da ona arka çıkan generaller, tam da Küçükömer'in "OYAK'çı subay" nitelmesine denk düşmektedirler. Bu generallerin çoğu, birkaç yıl sonra AP milletvekili ya da banka-şirket yöneticisi olarak boy göstereceklerdir. Küçükömer'in, "ilerici reformlar" peşinde koşarak sonunda üretici güçleri geriletecek olan "batıcı-laik bürokratik gelenek" li radikal subaylar ise, bizzat OYAK'çı generaller tarafından tasfiye edilecektir. Yine her ne kadar bu süreçte Demirel

istifaya zorlanmışsa da, onun “Doğucu İslamcı cepheye dayanan” Adalet Partisi, gerek solun ve sosyal hareketin bastırılmasında, gerekse 1961 anayasasının değiştirilmesinde, 12 Martçı generallerle başarılı bir işbirliği içine girecektir. Bilindiği gibi Küçükömer, 1961 anayasasını "halkın egemenliğini kısıtlayan geri dönüş anayasası" (Küçükömer, 2009b: s. 129) olarak nitelemişti. 12 Martçı generallerse, aynı anayasayı Türkiye için bir "lüks" olarak göreceklere ve bu anayasa, esas olarak AP'li milletvekillerin oylarıyla değişikliğe uğratılacaktır.

Bu süreçte CHP içinde yaşanan başka gelişmeler de Küçükömer'in tezlerinin geliştirilmesine olanak vermeyecek bir içerik taşımaktadır. Ecevit, 12 Mart'ın hemen ertesinde Muhtıra'yı “Ortanın Solu hareketine karşı” bir girişim olarak nitelemiş ve istifasını vererek, Muhtıra'yı destekleyen İnönü ile ayrı düştüğünü açıkça ilan etmiştir. Ecevit ayrıca, CHP'nin Erim Hükümeti'ni desteklemesine de karşı çıkmıştır. Öte yanda onun istifası, Ecevitçi Ortanın Solu hareketini zayıflatmamış, tersine bu akımı daha da güçlendirmiş ve sonunda, partinin tarihi lideri İnönü, Mayıs 1972'de genel başkanlıktan, birkaç ay sonra da CHP'den istifa etmek zorunda kalmıştır. Bunun ardından Eylül 1972'de bir grup CHP milletvekili Cumhuriyetçi Parti'yi oluşturmak üzere partiden ayrılmış, böylelikle Ecevitçi Ortanın Solu hareketi CHP'ye tam anlamıyla hakim olmuştur.

Bütün bu gelişmeler, CHP Ortanın Solu hareketinin, Küçükömer'in şemasında yer alan “Batıcı-laikçi bürokratik” gelenekli reformcu hareketlerin basit bir devamı olmadığını, tersine 1960'lı yıllarda siyasal hareketlerin toplumsal temellerinde ve programlarında yaşanan önemli değişimlerin bir yansıması olduğunu göstermektedir. Aydınların politikaya gösterdiği ilginin artışı, Türkiye İşçi Partisinin kuruluşu ve hızlı gelişimi, işçi hareketinin gelişmesi, bütün bunlar CHP'yi de etkilemiştir. CHP'nin 1965 seçimleri öncesinde "Ortanın Solu"nda olduğunu ilan etmesi, bunun ardından yedi yıl süre ile büyük iç mücadeleler, bölünme ve tasfiyeler yaşanması, Ortanın Solu hareketinin TİP'in gelişmesine karşı bir politik manevra ya da “batıcı-laik bürokratik gelenek”in yeni bir maske ile ortaya çıkışı olarak okunmasındaki yetersizliği ortaya koymaktadır.

Oysa 1960'lı yıllarda Türkiye, “sağ-sol” temelli, deyim yerindeyse “Avrupa tipi” bir politik yaşamın yavaş da olsa gelişmeye başladığı bir ülke görünümündedir. Ülkenin siyasal, ekonomik ve toplumsal evriminin vardığı gelişme düzeyi, 1961 anayasasının siyasal ve toplumsal gelişmelere verdiği ivme, dünya ölçüsünde -soğuk savaşın en şiddetli döneminin geride bırakılması, Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun kurulması vb. gibi- kimi gelişmelerin bu süreçte önemli etkilerinin olduğu düşünülebilir. Küçükömer ise aynı dönemin Türkiye'si'ni ve onun

geleceğini, sadece geçmişin problematikleriyle okumaya çalışmaktadır. Daha da ötede Türkiye'nin 1960'larda içine girdiği bu süreç, 12 Mart “ara rejim”inin ardından adeta kaldığı yerden devam edecek, politikaya egemen sağ-sol kutuplaşması, işçi hareketinin gelişmesi, kitlesel siyasallaşma 1974 sonrasında daha da hızlı bir şekilde yaşanacaktır. Bu dönemin ana karakteristiklerine bakıldığında, Küçükömer'in sessizliğinin niye 1974 sonrasında da devam ettiği sorusunun cevabına ilişkin bazı önemli ipuçları yakalanabilir.

1974 Sonrası Sessizlik

Türkiye'de 1974 sonrasında yaşanan belli başlı siyasal ve toplumsal gelişmeleri, Küçükömer'in özgün tezleri açısından ele aldığımızda, onun bu dönemdeki adeta mutlak olan sessizliğinin nedenleri konusunda daha net bir fikir edinilebilir. Bu amaçla, onun birkaç yıl önce ileri sürdüğü görüşlerde merkezi bir yer tutan iki konuyu, CHP Ortanın Solu hareketini ve Türkiye'de bir türlü oluşamayan “emek hareketi”ni incelemekte yarar var.

CHP Ortanın Solu hareketine bakıldığında, aslında bu hareketin 12 Mart darbesi sırasında yaşadığı krizin büyüklüğü bile, Küçükömer'i daha o sıralarda, bu hareket üzerine değerlendirmelerinin sorunları üzerine düşündürmüş olmalıdır. Ecevit ve İnönü'nün darbeye karşı birbirlerine taban tabana zıt bir tutum içine girmeleri, ancak Ecevit kanadının partide hala hakimiyetini sürdürmesi, bu hareketi “Ortanın Solunda Paşa” diye nitelediği İsmet İnönü'nün kurguladığı yeni bir “batıcı laik bürokratik gelenek”çi girişim olarak gören Küçükömer'i doğrulamaktadır. Ortanın Solu, ilk kez İsmet Paşa tarafından ileri sürülmüş bir siyasal strateji olabilir. Ne var ki bu hareketin kaderini belirleyecek olan, İsmet İnönü değil, onun İnönü'nün “oyun”larının dışında “yalnız bir adam” olarak gördüğü Bülent Ecevit'tir.

Kolay kolay “batıcı-laik bürokratik gelenek”in önde gelen bir temsilcisi olarak görülemeyecek bir siyasetçi olan Ecevit, tersine o geleneğin devamı sayılabilecek *Yön-Devrim* çizgisine şiddetle muhalefet etmiş, 12 Mart darbesi geldiğinde ise, o geleneğin hem radikal hem de tutucu kesimlerinin siyasal müdahalelerine kesinlikle karşı çıkmıştır. Takip eden dönemde 12 Mart rejimine karşı muhalefeti ni ısrarlı bir şekilde sürdüren Ecevit, önce partinin tarihsel önderi İnönü'yü tasfiye etmiş ve ardından bu partiyi, Ocak 1974'te Milli Selamet Partisi ile bir koalisyona sokarken, bu yan yana gelmeyi “tarihsel bir yanlış anlamanın sona ermesi” olarak niteleyebilmiştir.

Bu gelişme o tarihlerde o kadar çarpıcıdır ki, Küçükömer'in kendisi bile, 1975 yılında CHP'yi bu kez sola yerleştirecektir. Ona göre birkaç yıl önce Türkiye siyasetinin “sağında” olduğunu söylediği CHP, “bürokrasi ile eski bağlarını” kurmadığı takdirde, daha da sola kayabilecektir. Öte yanda Küçükömer'in birkaç yıl önce, “doğucu-İslamcı halk cephesi”ne dayanan bir siyasal hareket olarak nitelediği AP hakkındaki hükmü ise çok daha kesindir: “AP daha sağa kayacaktır” (Küçükömer, 2010b: 187). Görüldüğü gibi, Küçükömer'in 1969'da ortaya attığı ünlü şeması, birkaç yıl içinde kendi gözünde bile tamamen anlamsızlaşmıştır. Ama burada esas dikkat çekici olan, onun söz konusu değişimin nedenleri ve anlamı üzerine, ne o sırada ne de sonrasında hiçbir şey yazmayacak olmasıdır.

Küçükömer'in özgün tezlerinin 1974 sonrası koşullarında değerlendirilmesine olanak veren ikinci konu, bu dönemde işçi hareketinin gelişmesidir. Bilindiği gibi Küçükömer sık sık, DP ve AP'nin, “emekçi yığınların geniş ölçüde yer aldığı halkçı-İslamcı cephe”ye dayandığını ve bu “cepheden emekçi bir sınıf hareketinin doğması(nın)”, CHP'nin yarattığı laik-İslamcı üstyapı çekişmesi ile durdurul(duğunu)” iddia etmiştir (Küçükömer, 2009a: 179). Ne var ki, 1974 sonrasında Türkiye'de işçi hareketi, doğuş belirtilerini daha Küçükömer'in söz konusu tezlerini ileri sürmekte olduğu 1968 sonrasında göstermiş, 1975'ten itibaren de hızlı bir yükselişe geçmiştir.

Bu süreç hiç de onun bir zamanlar sözünü ettiği gibi, “AP içinden sınıf hareketi gelişmesi” (Küçükömer, 2009a: 179) şeklinde gerçekleşmemiştir. Söz konusu süreçte, sosyalist kadroların katkısı açıktır; ama bunun ötesinde, CHP'ye yakın bazı sendikaların 1975 sonrasında DİSK'e yönelişleri dikkate alındığında, bu gelişmede bir ölçüde CHP'nin de payı olduğu söylenebilir. Üstelik bu sürece en büyük direniş, “emekçi yığınların geniş ölçüde yer aldığı halkçı İslamcı cephe”ye dayanan AP'den gelmiştir. AP yeni dönemde geniş kitleler üzerindeki etkisini, tıpkı bir önceki onyılda uyguladığı örgütlenme ve propaganda metotlarıyla sürdürmeyi başaramıştı. Kısacası, 1974 sonrasında Türkiye'de “emek hareketi”nin oluşum süreci, Küçükömer'in “halkçı İslamcı cephe”sinin bir soyutlama anlamında bile var olamadığını ortaya koymuştur.

Sonuç

Bir süre önce yazdığı bir köşe yazısında Murat Belge, AKP'nin sekiz yıllık iktidar bilançosunun Küçükömer'i hatırlatması gerektiğini söylercesine, “İdris Küçükömer'i Hatırlayan Kim Var” diye soruyordu. Ona göre Küçükömer, “yıllar önce bize böyle şeyler olabileceğini söyleyen bir adam”dı (*Taraf*, 17 Ekim 2010).

Belge'nin bu söylediklerinin, Küçükömer'in hakkını veren bir değerlendirme olarak görülmesi olanaksız. Bunu açıklamak için, şöyle bir tasavvurda bulunulabilir. 1969'da kitabını yayınladığı sırada bir dostu Küçükömer'e, "*Düzenin Yabancılaşması* sayesinde 1970'lerin, 1980'lerin, 1990'ların Türkiye siyasetinin değil ama, 2000'ler Türkiye siyasetinin daha iyi anlaşılacağını" söyleseydi, muhtemeldir ki kendisini hakarete uğramış gibi hissederdi. Çünkü bu yargı, onu gelmekte olan dönemi ya da doğmakta olanı anlamaya çalışan bir sosyal bilimci olmaktan çok, otuz-kırk yıl sonrasına dair ahkâm kesen bir kâhin derekesine düşürecekti. Küçükömer'in böylesi bir değerlendirmeden rahatsız olmayacağını düşünmek için, her şeyden önce o yılların sol aydınların geçmişi, anı ve yakın geleceği anlama tutkularını yok saymak gerekir.

Küçükömer, 1968 Kasım'ında TİP kongresinde konuşurken ya da 1969'da kitabını yazarken, pek çok temel alanda büyük dönüşüm sancıları çeken Türkiye'nin muhtemel gelişim yolları ve solun buna müdahale yordamları üzerine kafa yormaktaydı. Ama bu çabaları oldukça verimsiz kalacaktı. Tüm o entelektüel gayreti, belki geçmişi anlamaya birazcık yardımcı olabilirdi ama, sadece yakın geleceği değil, yaşanmakta olanı bile anlamaya olanak vermiyordu.

Çünkü Küçükömer'in şemasındaki tarihten gelen "sağ" ve "sol" ayrımları, bir soyutlamadan ibaretti. Türkiye, "sağ-sol" temelli, deyim yerindeyse "Avrupa tipi" bir siyasete ancak 1960 yıllarda girmeye başlayacaktı. Ülkenin ekonomik ve siyasal gelişme düzeyi, 1961 anayasasının siyasal ve toplumsal gelişmelere verdiği ivme, dünya ölçüsündeki -soğuk savaşın en şiddetli döneminin geride bırakılması, Türkiye'nin yeniden Avrupa'ya yüzünü dönmeye başlaması vb.- gelişmelerin bu süreçte önemli etkilerinin olduğu düşünülebilir. Küçükömer ise aynı dönemin Türkiye siyasetini, üstelik 1960'ların sonlarında, sadece geçmişin problematikleriyle okumaya çalışmaktaydı. Oysa ülke siyasetinin tarihten gelen sürecinde önemli bir dönüşüm yaşanmaktaydı, o ise bunun farkında değildi.

Daha da ötesi, Türkiye'nin 1960'larda içine girdiği bu süreç, 12 Mart döneminin ardından adeta kaldığı yerden devam edecek, siyasete egemen "sağ-sol" kutuplaşması, işçi hareketinin gelişmesi ve kitlesel siyasallaşma, 1974 sonrasında daha da hızlı bir şekilde yaşanacaktır. Sözün kısası Küçükömer'in 1968-69'da yazdıkları, tabiri caizse, daha mürekkebi kurumadan anlamsızlaşmıştır. *Düzenin Yabancılaşması*'ndaki ünlü "sağ-sol" şeması, siyasetin tepedeki aktörleri (ordu, bürokrasi, CHP yönetimi) söz konusu olduğunda, 1971 Mart'ını takip eden birkaç ayda alt üst olmuştur. Aynı şema, 1974 sonrasında da, bu kez siyasetin "aşağıdaki" aktörleri (işçi hareketi ve siyasallaşan plebler) tarafından alt üst edilecektir.

Hatırlanacağı üzere, Küçükömer'in söz konusu şemasının sonunda, sol yanda AP ve sağ yanda CHP Ortanın Solu'nun altında iki soru işareti bulunmaktadır. Aslında onun bu çalışması, o soru işaretlerini -bir başka ifadeyle 1970'leri açıklamak içindir. Ama Küçükömer, çalışmasıyla bu amaca ulaşamayacaktır. O yüzden de muhtemeldir ki dürüst bir entelektüel olarak, sağlıklı bir yerlere gitmeyeceğini hissettiği (belki de apaçık gördüğü) analizleri üzerine daha fazla konuşmayı kendisine layık bulmamış ve susmayı tercih etmiştir. Bu suskunluğu ile, belki de daha sonra kendisini anlamak isteyenlere, yazdıklarının ifade ettiğinden çok daha fazla şey söylediği düşünülebilir.

KAYNAKÇA

Ant (2 Ocak 1968). “TİP Fobisi ve İnönü-Demirel Pazarlığı!”, *Ant* (53): 6

Aren, Sadun (1993). *TİP Olayı (1961-1971)*, Cem Yayınevi.

Atılğan, Gökhan (2002). *Yön-Devrim Hareketi*, Tüstav Yayınları.

Avcıoğlu, Doğan (25 Eylül 1964). “Milliyetçilere Sesleniş”, *Yön* (78): 3.

Avcıoğlu, Doğan (9 Ekim 1964). “Yabancı Sermaye ile Kalkınma Efsanesi”, *Yön* (80): 11-12.

Avcıoğlu Doğan (1 Ocak 1965). “Yabancı Sermaye Saltanatı”, *Yön* (92): 16.

Aybar, Mehmet Ali (1988), TİP Tarihi, 3. Cilt, BDS Yayıncılık

Aydinoğlu, Ergun (2007). *Türkiye Solu (1960-1980)*, Versus Yayınları.

Aydinoğlu, Ergun (2008). “Sol Hakkında Her Şey” mi? - Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce-Sol Üzerine Bir Değerlendirme, Versus Yayınları.

Belge, Murat (17 Ekim 2010), “İdris Küçükömer’i Hatırlayan Kim Var? ”, *Taraf*, 17.10.2010.

Belli, Mihri (18 Mart 1969). “Radikal Köylü Hareketinin Gereği ve Ecevit”, *Türk Solu* (70): 3.

Belli, Mihri (1970). *Yazılar 1965-1970*, Sol Yayınları.

Belli, Mihri (1989). *Anılar: İnsanları Tanıdım*, 2. Cilt, Milliyet Yayınları.

Küçükömer, İdris (1989). *Düzenin Yabancılaşması*, Alan Yayıncılık.

Küçükömer, İdris (2009a). *Cuntacılıktan Sivil Topluma*, Bütün Eserleri, Profil Yayıncılık.

Küçükömer, İdris (2009b). *Sivil Toplum Yazıları*, Bütün Eserleri, Profil Yayıncılık.

Küçükömer, İdris (2010a). *Anılar ve Düşünceler*, Bütün Eserleri, Profil Yayıncılık.

Küçükömer, İdris (2010b). *İdris Küçükömer'le Türkiye Üzerine Tartışmalar*, Bütün Eserleri, Profil Yayıncılık.

Milliyet (2 Mart 1968). “Milli Bakiye Kaldırıldı”: 8.

Özgüden, Doğan (2 Mayıs 1967). “Çizgi Çekildi”, *Ant* (18): 3.

Sargın, Nihat (2001a). *TİP'li Yıllar – Anılar Belgeler*, 1. Cilt, Felis Yayınevi.

Sargın, Nihat (2001b). *TİP'li Yıllar – Anılar Belgeler*, 2. Cilt, Felis Yayınevi.

GEORGE LAMMING AND V. S. NAIPAUL IN THE LIGHT OF POLITICS OF POSTCOLONIALISM

Mehmet Recep TAŞ*

ABSTRACT

Considering their literary lives, oeuvres, political and ideological affiliations as regards the third world societies and the West; this article deals with a comparison of V. S. Naipaul and George Lamming in the light of their politics of postcolonialism. It tackles the general qualities that characterize and differentiate each of them, and the question as although they both have almost the same backgrounds, why they are considered as two postcolonial writers representing discrete poles as regards their culture and once-colonized societies. Considering both writers' different standpoints regarding the history, the writing style & language, the prospect of an integral Caribbean nation, and the identity of the individuals of the once colonized nations, it comes to a conclusion that while Lamming (as a socialist realist who champions language, tradition, myth and the disadvantaged) is likely to be considered as a figure representing the 'old new caliban' who has exerted to find remedies which aim to cure the feeling of alienation and rootlessness on the basis of subjectivity and intuition, Naipaul, as a modernist and positivist who champions reason, logic and science, and who has mixtured satire and comic irony to awaken the colonized subjects from their romantic and subjective thoughts to the contemporary world's positivist and objective realities, is likely to be considered as a figure representing the 'new new caliban'. Or to put it in other words, while Lamming represents the one side of the binary opposition in a biased manner, Naipaul acts in a manner which may likely be perceived through Hegel's concept of 'Aufhebung' which also means sublation.

Keywords: Naipaul, Lamming, Caribbean, Postcolonialism, Caliban, Aufhebung.

ÖZET

Bu makale, sömürgecilik sonrası (postcolonial) edebiyatı alanında önemli bir yere sahip olan ve bir anlamda doğu-batı karşıtlığını temsil ediyor diyebileceğimiz V.S. Naipaul ve George Lamming'in Üçüncü Dünya ülkelerinden biri olarak bilinen ve bir zamanlar sömürgeleştirilmiş olan Batı Hint Adaları (The West Indies) halkının kültürü ile ilgili politik ve ideolojik duruşlarını karşılaştırmaktadır. Her iki yazarın 'tarih', 'dil', 'milliyetçilik' ve 'kimlik' gibi kriterler ile ilgili düşünceleri ve söylemleri göz önüne alınmış ve şu sonuca varılmıştır: Dil, gelenek, kültürel mit ve madunları öne çıkardığı için bir 'sosyalist gerçekçi' olarak değerlendirilebilecek olan Lamming'in sömürgeleştirilmiş bireyin yersizyurdsuzlaşma ve yabancılaşma duygularına çözümler bulmak için öznel ve duygusal temeli üzerinde çaba sarfeden ve 'old new caliban' diye tanımlanan bir

* Dr., Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Yabancı Diller Bölümü (mehrectas@hotmail.com)

YDÜ Sosyal Bilimler Dergisi, C. V, No. 1, (Nisan 2012)

figürü temsil ettiği öne sürülebilirken, akıl, mantık ve bilimi öne çıkaran bir modernist ve pozitivist olarak tanımlanabilecek olan ve sömürgeleştirilmiş bireyleri romantik ve subjektif yaklaşımlardan çağdaş dünyanın objektif gerçeklerine uyanmalarını sağlayabilecek hiciv ve ironiyi olanca sertliğiyle kullanan Naipaul'un 'new new caliban' diye tanımlanan bir figür olduğu ileri sürülebilir. Başka bir deyişle Lamming ikili karşıtın sadece bir ucunu kendi öznel gerçeği üzerinden subjektif bir şekilde temsil ederken, Naipaul'un sadece kendi doğrularını ileri süren tez ve antitezlerin, ya da ikili karşıtlıkların kısır döngüsel çatışmalarından kurtulmanın, Hegel'in 'bir ikiliğin iki ucunu da hem kapsayıp hem de inkar ederek ötesine geçmek' anlamına gelen 'Aufhebung' kavramının benimsenmesiyle mümkün olabileceği düzleminden hareket ettiği söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Naipaul, Lamming, Karaipiler, Kolonisonrası, Caliban, Aufhebung.

Introduction

Richard Terdiman's assertion that each discourse brings its counter discourse (*Discourse/Counter Discourse*, 1985), and Mikhail Bakhtin's that no discourse can be regarded as a monologue are premises that an utterance (or reality) will always bear a competing, contrary utterance (reality) from which it procures its own energies. These Versions of realities eventually produce binary oppositions which rely only on their own discourses. In the struggles of these binary oppositions, dialectically, theses clash with antitheses; and from these endless clashes emerge syntheses which also eventually create their own antitheses. Each discourse (or thesis, or opposition), legitimizing and relying on its own versions of realities, tries to have the control of the necessary tools which pave the ways to the power. This vicious circle is evident in all strata of social life. Consequently, from these oppositions emerge many problems. Among these problems are economic or cultural wars between groups, states and civilizations, mass-migrations, cultural degeneration, the sense of alienation and displacement in the psyches of individuals or groups, etc.

There has been such a common inclination in the majority of postcolonial literature too. In 1970s, after almost all colonized countries gained their independence, and as they engaged in a vast cultural, political and historical enquiry of the colonial period and its consequences which was more critical and more challenging than before, there occurred two discrete points of view among the scholars and intellectuals of the once colonized countries. Thus, while some writers dwelt on the contradictions and failings of the postcolonial cultures and societies criticising them for their intellectual and 'cultural parasitism' on the West, the others believed that it was possible to reconstruct the damaged identities by

looking back at their past, tradition, language, and myths. In this regard, being considered as two of the prominent figures among postcolonial literary circles, Naipaul and Lamming represent these two discrete poles each of which has its own version of reality and obtains its discourse (its energy) from the other's theories.

Naipaul and Lamming are the descendants of slaves and indentured workers from India and Africa who were deracinated from their homelands and brought to the Caribbeans to work in large plantations to produce sugar cane after the abolition of slavery in Europe. Both of them were educated in the schools which were based on British educational system built to, as Thomas Babington Macaulay puts it, "form a class who may be interpreters between us and the millions whom we govern; a class of persons, Indian in blood and colour, but English in taste, in opinions, in morals and in intellect" (qtd. Young, 1967: 729). The formal education system (be it British, French, or American which were established by the colonizers) had one feature in common; they were based on the assumption that the colonial culture was superior to the native culture. The aim of the education was to "civilize" the colonized, cutting them away from the roots of their culture. As Manjith Inder Singh states "The production of a lumpen bourgeoisie was the main purpose. All that it produce much to the detriment of the native interests were minor, inexpressive cogs, such as clerks, glorified office boys, officials and a few professionals meant to run the colonial administrative machine" (Singh, 1998: 12). This operation resulted the people of the colonized countries in a state of passivity which injured their confidence and self respect, and caused them to experience psychic damages one of which can be considered as being ashamed of their culture. "It transformed many into what Naipaul terms "mimic men" inducing a subconscious slavery to the foreign values" (Singh, 1998: 12). For example, as Lois Tyson underlines, the indoctrination through a "British system of education, British culture, and British values that distorted the culture, morals, and even physical appearance of formerly subjugated peoples" (2006: 419) eventually formed such identities that range between acculturized (fully assimilated) and nationalized individuals. Thus, while some have favoured hybridity claiming that it is not possible to turn back to their original culture, the others have favoured nativism propounding that unless they haven't relied on their own culture, they won't completely be decolonized. In this respect; postcolonial theorists, writers, scholars, and intellectuals favour discrepant approaches in order to heal the effects that the colonial experience left on the colonized peoples. For them, the crucial issue is to understand not only the influence, but also how colonialism and its policy changed the character of the whole societies. In this

context, although they experienced almost the same ways of life, [thus; both being born in the West Indies in 1930s as descendants of indentured ancestors, both having been educated under colonial conditions, both having travelled to the imperial centre (England) for better conditions of life, both having inspirations to become writers that they eventually achieved, both being considered as postcolonial writers who have taken certain postcolonial themes (such as cultural identity, exile, the sense of homelessness) as their subject matters, both writing their works in English, and etc.], George Lamming and V. S. Naipaul have emerged as standard examples of writers who have different versions of their own reality and take different approaches to resolve the problems stemmed from the colonial process in the Carribean. On the one hand, while Lamming, in his writings, favours a literary strike back on the existing assumptions attributed to the West, Naipaul, rather attacks and harshly criticises the social, cultural and psychological decadents that the colonial subjects are entangled in.

Although Naipaul has always been engaged in the concepts and themes peculiar to the societies which have experienced the colonial processes, and although he has taken these colonial themes as his subject matters in all his fiction and nonfiction works, among the postcolonial circles, especially among those writers such as George Lamming, Edward Said, Derek Walcott, and Caryl Phillips who have opposing views of colonialism, he is known to generate controversy, and to be the mouthpiece of a Eurocentric view. He is not welcomed in postcolonial circles, because; as claimed, Naipaul has never articulated any displeasure on the practices of colonization, or blamed the West for its subjugation on the once colonized peoples. He is blamed and even hated for ‘having no loyalty’, as it is claimed, to his home country and his ethnicity. Additionally, it is claimed that he has never been seen to have shown sympathy for the oppressed, as he has generally looked at them ‘with contempt’ and criticized them with a severe language. Naipaul, from the beginning of his adolescence on, has shown a steady attitude towards the third worlds way of life. He has articulated, in Fawzia Mustafa’s word, “the same nervous energy” in all his works. He is a man who feels a physical bound to the East, and a psychological, mental bound to the West. Due to his harsh criticism on Islam and third world countries, and due to his stand point of being inbetween the two cultures, his work has always been the object of radically divergent views, depending on the perspectives of the readers. As Fawzia Mustafa states, “For almost his entire career, Naipaul’s writings and their idiomatic inflections have been simultaneously celebrated and castigated with descriptions that range between objective or ahistorical, unsentimental or culturally ignorant, unafraid or

hysterical” (1995: 1-2). In other words, his fiction and non-fiction works have formed pros and cons. On the one hand, while he is welcomed by the Western critics for his candid opinions on the political, social, and cultural issues in the Third World countries, on the other hand he is severely criticized and blamed by the intellectuals of the countries that once were colonies of the West. In *The Pleasures of Exile*, George Lamming mentions Naipaul, saying:

“His books can’t move beyond a castrated satire. (...) When such a writer is a colonial, ashamed of his cultural background and striving like mad to prove himself through promotion to the peaks of a ‘superior’ culture whose values are gravely in doubt, then satire, like the charge of philistinism, is for me nothing more than a refuge. And it is too small a refuge for a writer who wishes to be taken seriously” (1995: 225).

Likewise; Said, in his *Reflections on Exile and Other Essays*, draws Naipaul’s profile as: “a witness for the Western prosecution, specializing in the thesis of... self-inflicted wounds, which is to say that we ‘non-Whites’ are the cause of all our problems, not the overly maligned imperialists” (Intellectuals, 1996: 437). Selwyn R. Cudjoe, in a critical study called *V. S. Naipaul: A Materialist Reading*, portrays Naipaul as if he were a traitor of his cultural heritage, concluding that “if Naipaul has become the darling of the First World, it is because he has said so well what many white racists wanted to say all along but could not... V. S. Naipaul has clearly aligned himself and his writing on the side of the dominant class” (1988: 5).

On the other hand, Lamming underlines that the history of the oppressed people has been neglected or distorted. So they have been alienated from their history. In order to have the conscious of a native history and original roots, Lamming implies, one has to turn to his old myths and folk tales. He compells his readers to focuss on these uprooting practises of the colonizers which have been put forward as being the indications of civilization.

Imre Szeman makes a clear statement regarding the people’s perception of Naipaul and Lamming, saying that “if critics have wondered about Lamming’s politics, they are at least willing to concede that his heart is in the right place; with Naipaul, this remains a perpetually open question” (Szeman, 2003: 98). Why? What are the reasons that make the critics and the people of the once colonized countries to have such a perception? I am of the opinion that making a comparison of Naipaul and Lamming in the light of their standpoints regarding ‘the history’,

‘the language and style’, ‘the idea of nationalism’, and the ‘identity’ of the West Indians in particular and the Third World in general, will clearly and impartially answer the above questions and put forward the general qualities that characterize and differentiate each of them.

Their Standpoints on the History of the West Indians

As regards the need to look back and rely on the history of the West India, Naipaul and Lamming have discrete thoughts. While Naipaul thinks that it is futile to concentrate on the history and roots of the West Indian, stating that “How can the history of this West Indian futility be written?.. The history of the islands can never be satisfactorily told. Brutality is not the only difficulty. History is built around achievement and creation; and nothing was created in the West Indies” (MP, 2001: 28-29), George Lamming is of the opinion that these deracinated peoples had a rich heritage before the coming of the colonizers. He thinks that it is the Eurocentric view (concretized in the image of Prospero) itself that distorted the history of the colonized societies (descendants of Caliban). Hence, the colonized societies must reconsider their past by an affirmation of links to the non-European world. He is in search of a connection to a non-European past trying to bring the folk or the peasant group in his society to the foreground. According to Lamming, if the West Indians want to recover the established or endemic myths by creating new myths, they must rewrite their history.

Naipaul who, as Singh claims, “can not be understood in a conventional, traditional or nationalist idiom alone” (1998: 16), does not bear any contentment as regard the history of the once-colonized nations. Naipaul assumes that history is not an inactive, motionless record of the past that it can be arranged to serve the present and the future. He thinks that one cannot divide history into fragments as each day’s experiences are dependent on the previous days. If a culture tries to erase a segment of its past, then; he propounds, there will unavoidably be a void in its historical linearity. Thus, since all people living in the West Indies are descendents of slaves and indentured workers who were deracinated from Africa and Asia, it is not likely for them to have any sense of an inherited original history except that of the colonial period. For Naipaul, it is futile to instill a sense of history or roots to the psyche of the West Indians since there has been a rupture between the Caribbeans and their roots from the fifteenth century on. He assumes this rupture as a void from which the Caribbeans could not derive any stimulative tools for their future. Writing on their perception as regards the history of Trinidad, he expresses that:

“Though we knew that something was wrong with our society, we made no attempt to assess it. Trinidad was too unimportant and we could never be convinced of the value of reading the history of a place which was, as everyone said, only a dot on the map of the world. Our interest was all in the world outside, the remoter the better; Australia was more important than Venezuela, which we could see on a clear day. Our own past was buried and no one cared to dig it up. This gave us a strange time-sense. The England of 1914 was the England of yesterday; the Trinidad of 1914 belonged to the dark ages” (MP, 2001: 36).

He thinks that it is impossible to return to an unspoiled original culture since we are living in a globalized world.

Lamming, on the other hand, thinks that The West Indians need creative historians who do not keep away from the traditional habits and practices of history. Historians should rather recover lost historical traces. Supriya Nair asserts that “the most important example of Lamming’s creative historiography is in his representation of Vodoun, the Ceremony of Souls in which “underground rituals” of dance and song are a means of retrieving the past” (1996: 108). As Nair argues, Lamming asserts that thanks to vodoun the present does not allow the past to fade away, and it (the present) repossess it (the past). By such an emphasis, Lamming simply asserts that if the once colonized people want to escape from the cultural effects of the colonizer, the old rituals and conventions should be retrieved. Nair considers Lamming’s strong emphasis on the practice of Vodoun as “an emancipatory project” (1996: 117).

Language, Style and Their Writings

Lamming uses a sophisticated language in his works. His writing style aims to prevent readers from uncritically absorbing his books. With such a style, J. Dillon Brown states that “Lamming encourages his readers not to proceed without pausing to consider the notion of their civilization in light of the history” (Brown, 2006: 691). In *The Pleasures of Exile*, placing the issue into his characteristic Prospero-Caliban trope, Lamming argues that “if Caliban [the colonized] aspires for a world which is not ordered by prospero [the colonizer], he must find a new discourse and a new pattern of looking at history” (PE, 1995: 119). For Lamming, language and history are two crucial aspects for a complete decolonization. He is of the opinion that “[They] shall never explode Prospero’s old myth until [they] christen Language afresh; until [they] show Language as the product of human endeavor; until [they] make available to all the result of certain

enterprises undertaken by men who are still regarded as the unfortunate descendants of languageless and deformed slaves” (PE, 1995: 119). Lamming sees a type of reordering necessary. In this regard, Brown mentions of Lamming’s view on an anecdote about an Englishwoman’s response which utters no “black stamps” have arrived on being asked to check. Lamming, as Brown asserts, highlighting the necessity for a new ordering, interpretes the Englishwoman’s response as:

“She meant stamps marked Africa or India, China or the West Indies. One kind, honest and courteous old woman had fixed almost two thirds of the World’s population with one word. You might say that the woman was a simple example of ignorance but I maintain that ignorant or not it has fundamentally to do with a particular way of seeing” (Brown, 2006: 672).

Lamming considers this dialogue as a fundamental effect of her (colonizer’s) perception that she is white and superior to those black ones, a perception which Lamming continuously underlines as “an inherited and uncritical way of seeing prevalent on both sides of the colonizer/colonized” (PE, 1995: 76). Nadi Edwards, in *George Lamming’s literary nationalism: Language between the Tempest and the Tonelle*, argues that “For Lamming, the conceptual metaphor is that of Shakespeare’s *The Tempest*; hence, the conflict between Prospero, and Caliban becomes a conflict between colonizer and colonized” (Edwards, 2002: 60). Language, for Lamming, is the tool of colonization and is therefore central in the process of decolonization and cultural nationalism. To Lamming, as Edwards states, “if language enables the displacement, dislocation, and alienation that characterize deterritorialization, it also possesses the potential to break out of this centrifugal dynamic” (Edwards, 2002: 63). It is language, Lamming assumes, which makes Prospero to be able to have the control of Caliban.

Naipaul’s subject matter is composed of his assumptions about the nature of colonialism, oppression, historical fracture and the consequent cultural sterility in Third World societies. He is in search of, as Manjit Inder Singh heighlights, creating “an alternative world to the nightmarish human societies” (Singh, 1998: XV). However, despite a description of denial and futility, his writings leads to an interpretation, a translation to a new understanding. Singh further asserts that “In Naipaul’s writing significance arises out of the assertion of insignificance, something is created out of the sense of having nothing” (*ibid.*, 1998: 40). His dystopian stance, “while nursing a cautious, precarious hope, defines itself by

reconstructing them [the colonized societies] out of decadence and hopelessness” (*ibid.*, XV). His ‘destructive logic and laconic world’ view is the result of the political and personal knowledge about history and abstract issues which have done so much to transform relations of power, authority and values (*ibid.*, XV).

All of Naipaul’s books, be it fiction or nonfiction, employ a relentless inquiry of the past, the current and the future of postcolonial societies. *The Mystic Masseur* (1957), *The Suffrage of Elvira* (1958) and *A House for Mr. Biswas* (1961), all of which are considered as satirical novels, were written before *The Middle Passage*. In all these three fictional works, Naipaul satirizes the politics of the once colonized societies propounding that they are irrational, feeble, and devoid of questioning. *The Middle Passage*, it seems, is the compilation of Naipaul’s three satirical fictional works into a nonfictional work. Naipaul’s first nonfiction book reveals the logic behind his aggressive, dismissive characterization of politics and culture in the space of the Caribbean. In this regard Naipaul is of the opinion that the writer should use his words as drops of cold water primary task of which must be to awaken the readers of these words. So he comes to a conclusion saying: “...Here the West Indian writers have failed. Most have so far only reflected and flattered the prejudices of their race or colour groups... Irony and satire, which might help more, are not acceptable; and no writer wishes to let down his group” (Naipaul, 2001: 65). He thinks that the inability of the West Indian writer to escape from the racial divisions is the main cause of the problems. In a sense, Naipaul suggests that there is no literature in the West Indies: “To the initiated one whole side of West Indian writing has little to do with literature and much to do with the race war” (Naipaul, 2001: 65). The literature of the West Indies is at its best didactic and “propagandist” (Naipaul, 2001: 65), since “the Trinidadian expects his novels, like his advertisements, to have a detergent purpose” (Naipaul, 2001: 65).

On the other hand, Lamming thinks that satire eliminates concern, and it puts the artist to reproach individuals from a stance of superiority. But, as Elizabeth Nunez Harrell states, “it is because satire demands involvement that we question whether Naipaul's fiction can be considered as such. For satire expresses concern not merely by its exposure of evil, but by its assumption that society as a whole is not corrupt, but recognizes certain inherent moral and social norms” (Nunez-Harrel, 1978: 31). Nunez goes on asserting:

“It becomes too clear that the normal world by which he measures the distortions in West Indian society is England. Hence we are missing in his works about the West

Indies the *sine qua non* of satire; an assumption of societal norms that is the very basis for the exposure of distortions in a society. A comparison between scenes treating the West Indian's unabashed mimicry of the English way of life reveals Naipaul's contemptuous attitude towards the West Indian and Lamming's sympathetic understanding of this distortion" (*ibid.*, 31-32).

Nunez, quoting a passage taken from Naipaul's *The Mystic Masseur* (1964, pp. 208-209), contends that Naipaul's satire is loaded with "derisive laughter". As for George Lamming, quoting an excerpt from *The Pleasures of Exile*, and underlining Lamming's comment on that scene which reads: "Foreigners may smile, but this black apparition was no joke for Thomasos who was now beginning to feel the arrows of civilisation pierce his pride" (Lamming, 1995: 55), she asserts that "Lamming's narration is painfully accurate, but it prohibits any laughter. Rather, it inspires fear, for it demands that the reader realize the horror of the colonial experience and its corrosive effect on the self-esteem of the native" (Nunez Harrell, 1978, 33).

Their Standpoints Regarding the Caribbean Nation

From 1958 to 1962, the period in which both Naipaul's *The Middle Passage* and Lamming's *The Pleasures of Exile* were published, there had been a project of federation in the West Indies. The West Indies Federation was a brief political entity (1958–1962) that proposed to join all of the various British colonies in the Caribbean into a new independent national entity. Although it was not a functioning political entity, it existed for four years. But, "it failed to materialize because of in-fighting among the islands over such fundamental issues as the nature of the federal constitution, power-sharing arrangements in the new nation, the system by which representatives would be elected, and the like" (Szeman 2003: 67). Szeman asserts that richer countries' drawbacks that the federation may bring rapid in-migration from poorer countries, their racial concerns and national leaders' agitating these threats to enhance their own political interests are some of the hindrances that caused the project of federation to fail (Szeman, 2003: 67). Naipaul's *The Middle Passage* and Lamming's *The Pleasures of Exile* were written in this period in which the project of a national entity was in charge. Both of these texts constitute in their own way a response to the promise and possibility of federation, and they deal directly with the question of how to constitute a common political space which will gather all the Caribbean Islands within one federative state. In their works, while Lamming propounds that there are the conditions of possibility for federation, Naipaul, in *The Middle Passage*, denies the possibility that these

conditions might exist. Thus, as Szemans also states, Naipaul repeatedly suggests the necessary conditions for the existence of a federation are absent in the Caribbean (Szeman, 2003: 98). For constructing a national unity Lamming asserts that the role and importance of the novel in producing a regional or national culture is of great importance. And in order to produce these essential novels by which The West Indians will construct a national identity, Lamming suggests that the writer must accept an exilic situation because of the problems and hindrances that stand in the way of the colonial writer which prevent him from being a writer. He writes that “these men had to leave if they were going to function as writers since books, in that particular colonial conception of literature, were not - meaning, too, are not supposed to be- written by natives” (Lamming, 1995: 27). Lamming propounds that in The West Indies “the desire to be free, the ambition to make their own laws and regulate life according to their own impulses, is dormant” (Lamming, 1995: 35). It is the novel, according to Lamming, that is to activate these desires. For Lamming the advent of the novel in The West Indies is one of the three most significant historical events in the region (Lamming, 1995: 37). Lamming writes that “the novelist was the first to relate the West Indian experience from the inside... for the first time, the West Indian peasant became other than a cheap source of labour... It is the West Indian novel that has restored the West Indian peasant to his true and original status of personality” (Lamming, 1995: 38-39).

Written in 1960 in the midst of the political experimentation with the West Indies Federation, and appearing in 1962 when this experiment had failed, Naipaul’s *The Middle Passage* is interested explicitly in cross-examining the prospects for the nation in the Caribbean. In the foreword of this nonfictional work, Naipaul writes that the book was funded by the government of Trinidad and Tobago and written at the behest of Eric Williams (Naipaul, 2001: X). Naipaul, visiting all of the major islands, especially the ones most deeply engaged in the debates over the form that the federation was to take, produced a text which laid bare that it was imposible to built a West Indian Federation, because of the lack of a peculiar history in the West Indies. He writes that “the history of the islands can never be satisfactorily told. Brutality is not the only difficulty. History is built on achievement and creation; and nothing was created in the West Indies” (Naipaul, 2001: 20). Naipaul’s claim that it is imposible for The West Indians to built a union does not mean that he is opposed of a national unity. Although he is the most ‘ruthless’ critic of the once colonized world, he is, nevertheless, as deeply tied to the project of the nation as is Lamming, as well as to the place of literature with respect to the nation. As Szeman states; “What he sets out to show is not that

individual Caribbean nations or even a federation is undesirable, but simply that it is not possible” (Szeman, 2003: 99). The following excerpt taken from *The Middle Passage* can be considered as a confirmation of Szeman’s statement.

For seven months I had been travelling through territories which, unimportant except to themselves, and faced with every sort of problem, were exhausting their energies in petty power squabbles and the maintaining of the petty prejudices of petty societies. I had seen how deep in nearly every West Indian, high and low, were the prejudices of race; how often these prejudices were rooted in self-contempt; and how much important action they prompted. (Naipaul, 2001: 241)

He propounds that The West Indians, instead of being in the search of a binding national identity, are rather in pursuits of their personal or group interests. He asserts that “Everyone spoke of nation and nationalism but no one was willing to surrender the privilege or even the separateness of his group. Nowhere, except perhaps in British Guiana, was there any binding philosophy: there were only competing sectional interests. With an absence of a feeling of community, there was an absence of pride, and there was even cynicism” (Naipaul, 2001: 241). Naipaul’s reasons for the collapse of the federation are knotted on the assumption that the existence of the West Indies as a totality is tied too closely to the spatial impression (vague memory) left behind by colonialism. Lamming, too, shares the same idea that the people of The West Indies are in a void which was constructed by the colonial practices. What separates the analyses of Lamming and Naipaul is their understanding of the difficulties that exist in the Caribbean which impede the creation of a genuine nationalism. For Lamming, it is a difficulty imposed by historical circumstances that can be erased in time with mental and physical struggles. Naipaul, on the other hand, as one critic states, turns this difficulty into a kind of ontology.

Lamming advocates fighting for linguistic, political and cultural unity as a prerequisite for social transformation. He examines fragmentation from a cultural materialist perspective, and he calls for its transformation into a unity. As regards the nation, Lamming, due to his Marxist thoughts, is of the opinion that every nation has the right to freely choose their sovereignty and international political status with no external compulsion or external interference. This is the principle in international law and it is called Self determination. On the other hand, being aware of the multi racial and multi cultural characteristics of the Caribbeans, he proposes that all islands should be gathered under the federation of the West India. Thus, it is obvious that Lamming’s aspiration is to build a hybrid or creole

nation state out of many rootless ethnicities, a concept that was put into practise with the emergence of the idea of modernism.

Naipaul wants the colonized peoples to construct an order from disorder, not to dissipate their energies within nativist longings. He is too committed to a sense of modernity. Singh, in this respect, asserts that Naipaul's attempt is:

“What he calls a synthesis of the worlds and cultures that made [him]. The debris of experience is deftly related into an arched vision of decay and disorder. This historical and experiential conditionality of life, viewed as a theatre of memories and events, are tokens of Naipaul's powers and qualities as a modern and modernist writer”. He has done (despite the traditionalism of his early fiction) what all modernists have done—to make good through style and language what has been lost through history” (Singh, 1998: 76).

In *The Middle Passage*, he writes:

“Living in a borrowed culture, the West Indian, more than most, needs writers to tell him who he is and where he stands. Here the West Indian writers have failed. Most have so far only reflected and flattered the prejudices of their race or colour groups. Many a writer has displayed a concern, visible perhaps only to the West Indian, to show how removed his group is from blackness, how close to whiteness” (Naipaul, 2001: 64).

Naipaul, expressing the above excerpt, thinks that the writer should lay bare all the intricacies that the people are in. These once colonized peoples need writers who articulate their words as whips to make them be aware of their situation. Because if they recognize their situation, they will naturally show inclination towards better situations. Naipaul's not mentioning the process of the subjugation that The West performed does not mean that he is content with The West. He rather thinks that it is of no use to continually talk of these practices which lead to nativist stand points. Because in such an era of transportations, cultural intermingling, and mass medias, he asserts, it is not possible to construct a pure culture. “The multi-cultural, ethnic and bilingual exposure has given a new twist to [his] respective sensibilities” (Singh, 1998: 16). On his being blamed of reflecting the West Indians backwardness, Naipaul argues that “No writer can be blamed for reflecting his society. If the West Indian writer is to be blamed, it is because, by accepting and promoting the unimpressive race-and-colour values of his group, he has not only failed to diagnose the sickness of his society but has aggravated it” (Naipaul, 2001: 66).

Their Standpoints Regarding the Identity of the Caribbeans

In portraying the effects of the colonial period and how it damaged the psychology of the people of the colonized nations, Lamming fictionalizes the entanglements in which his characters struggle with their alienated selves, disappointments, inadequacies, and feelings of abandonment. But at the same time he presents ways and solutions of how to overcome such feelings. Furthermore, Lamming is also in search of rebuilding the relationships between the colonizer and the colonized by presenting new ways of responses which, according to him, will help them in their liberation process.

Naipaul, on the other hand, asserts that what they lack is modernity which is considered as a set of thoughts constructed by the West. In this regard he says that:

“Nationalism in Surinam, a movement of intellectuals, rejects the culture of Europe. Ras Tafariism in Jamaica is nothing more than a proletarian extension of this attitude, which it carries to its crazy and logical limit. It resembles African nationalism, which asserts the importance of the ‘African personality’, and is the opposite of middle-class West Indian Negro nationalism, which is concerned only to deny the existence of a specially Negro personality” (Naipaul, 2001: 227).

It is clear that, as Szeman states, Naipaul measures the once colonized societies with an ideal modern and civilized West (Szeman, 2003:102). Modernity is the theme of almost the entire section on Trinidad and of *The Middle Passage* as a whole. After many years of being abroad, Naipaul travels through his home country and comes to a conclusion that will never change by the course of the passing years later. “Ambition -a moving hand, drink being poured into a glass- was not matched with skill, and the effect was Trinidadian; vigorous, with a slightly flawed modernity” (Naipaul, 2001: 34). Naipaul, in the section written on Trinidad, gives casual examples of daily life. Giving an example, among the others, which reads “The excellent coffee which is grown in Trinidad is used only by the very poor and a few middle-class English expatriates. Everyone else drinks Nescafe or Maxwell House or Chase and Sanborn, which is more expensive but is advertised in the magazines and therefore acceptable” (Naipaul, 2001: 40), he concludes that; for Trinidadians, “To be modern is to ignore local products and to use those advertised in American magazines” (Naipaul, 2001: 40). In fact

Naipaul's the following observation clearly shows where his contentments have been derived from:

"Charles Kingsley, who ten years later spent a winter in Trinidad, tells the story in *At Last* of a German who, because Trinidad produced sugar, vanilla and cocoa, decided to make chocolate in Trinidad. He did, and his price was a quarter that of the imported. But the fair Creoles would not buy it. It could not be good; it could not be the real article, unless it had crossed the Atlantic twice to and from that centre of fashion, Paris" (Naipaul, 2001: 41).

For Naipaul, the concept of modernity is a positive social phenomenon, but only, he suggests, when it develops "organically" out of the soil of the country. "The main, degrading fact of the colonial society," Naipaul writes, is "that it never required efficiency, it never required quality, and these things, because unrequired, became undesirable" (Naipaul, 2001: 53). Much of Naipaul's description of the problems with modernity in Trinidad stems from an assessment of the thorough penetration of Trinidadian society by American culture. But it is because Naipaul also has a different sense of modernity. For him, modernity entails something more than just the existence of consumerism, hence, he speaks of it as "flawed" in Trinidad. Observing that The West Indians are in an entanglement and a greedy absorption of the American culture, he suggests that "living in a borrowed culture, the West Indian, more than most, needs writers to tell him who he is and where he stands" (Naipaul, 2001: 64). Hence, the West Indian writer needs to speak the truth about the West Indian condition and the particularity of the West Indian. Naipaul claims that this has never happened.

Having been descended from indentured workers, it is natural both for Naipaul and Lamming to feel in a vacuum and anchorless life. The feeling of having been deracinated eventually leads such mental disorders as feeling alienated, alone and losing the sense of pride, place and race. To quote Naipaul again from *The Middle Passage*;

"Everyone was an individual, fighting for his place in the community. Yet there was no community. We were of various races, religions, sects and cliques; we had somehow found ourselves on the same small island. Nothing bound us together except this common residence. There was no nationalist feeling: there could be none. There was no profound anti-imperialist feelings, indeed, it was only our Britishness, our belonging to the British Empire, which gave us any identity. So protests could only be individual, isolated, unheeded" (Naipaul, 2001: 36).

On the other hand, there is a wish to retreat from the constrained identity and return to inherited identity. Writers with Marxist point of view, as Lamming is, believe that it is possible to restore a sense of inherited identity by logically looking back at the past with the help of tradition, language or myth. They have inclined to stuff this great void from which grew extreme individualism and isolation. Lamming's argument stems from his personal quest as a writer who believes in the indestructibility of roots. They can be temporarily violated as is the case in *In the Castle of My Skin*, but their authenticity in life is the only certainty to which one comes back.

On the other hand, Considering Naipaul's standpoint which can not be associated with one single national identity or cultural sensibility, one can infer that he could not be understood in a conventional, traditional or nationalist idiom alone. Naipaul has been highly suspect of the response from the West Indian society and readership, as it has been spelled out repeatedly in *The Middle Passage*, and *A House for Mr. Biswas*, among other works. He believes that the colonial aftereffects has caused the colonized people's mind and finer sensitivity crippled so that these peoples are hardly left with any original views of their own. To establish an intellectual stance in a society devoid of aesthetic and cultured responses is very difficult for him as a writer. He seems to have found no way of recreating it except through satire and humour. Contrary to Lamming's ideas, Naipaul believes in the impartiality and impersonality of art. In this regard he says "We want more realism, not more romanticism; the time for that is finished. One can't be entirely sympathetic, one must have views, one must do more than merely respond emotionally" (Naipaul, 1971: 57).

Conclusion

Considering both writers' different standpoints regarding the history, the writing style and language, the prospect of an integral Caribbean nation, and the identity of the individuals of the once colonized nations, one is likely to conclude that;

Although Naipaul's clear depictions of the cultural displacement, deracination, and unhomelines and his creative use of fiction and travel forms of writing draw the admiration of the critics both from the West and the East, his fiction, especially his travelogues which portray the East has received harsh criticism from the eastern scholars and warm receptions from The West. Naipaul is one of those writers who, as Elizabeth Nunez Harrell underlines, "attempts to

weed out the evils in morals and manners existing in the Third-World societies by resorting to satire” (Nunez-Harrell, 1978: 46). Nevertheless, Naipaul’s attempt of weeding out the Third-World people’s folly behaviours which have been laughed at, instead of being considered as stimulus for a leap, is the basis for antipathy towards Naipaul in the West Indies. Nevertheless, Despite all accusation from the postcolonial circles, as Bruce King puts it, “Naipaul blames European imperialism for the horrors of slavery and for the problems it left on its former colonies, while praising it for bringing peace and modern thought to areas of the world that remained medieval and debilitated by continual local wars and destructive non-Western invasions” (King, 2003: 4). Due to his having been born and brought up in the period in which modernism was in its heydays, Naipaul is possible to be considered as a writer whose thoughts have been shaped by aspects of modernism, but writing in an era of postmodernism. As Szeman puts it, Naipaul’s works are “seen either as the literary equivalent of developmental and modernization theories or as its almost exact opposite - as an important corrective to the overly optimistic characterizations of the postcolonial world offered by other writers and critics” (Szeman, 2003: 98). Although all his works, be it fiction or nonfiction, are engaged in the experiences between the colonized and the colonizer, and though among the literary circles, he is considered to be a postcolonial writer, his views towards the third world countries are rather of a modernist who champions science, logic and ration through a realist’s point of view. In other word, his subject matter is postcolonial, but as King states, “his perspective on decolonization, imperialism, black-white relations and other themes of post-imperial literatures is more complicated than that of nationalists and their foreign sympathizers” (King, 2003: 3). He looks at the relationship between the oppressor and the oppressed as a universal and continuing practise, trying to tell us that since culture and identity are not fixed notions peculiar to some certain races, and since they are moveable and changing mechanisms, we should not regard them as being crucial for survival of the peoples. According to Naipaul identity is not fixed since it is shaped by the relations with other cultures. He propounds that due to the mass migration of the people from different cultures and geographic locations to find better living standards, peoples’ travelling all around the world, and information technologies, the world has become culturally interwoven that no one can assert s/he has a fixed or peculiar life style. He also thinks that one should be aware of his/her history in order to evaluate himself/herself, but he doesn’t consider history as the outcome stemmed from a specific culture’s characteristics. Hence, for him, imperialism is a recurrent, primordial instinct of mankind that is not peculiar to a certain civilization, but to all. This is the feature that distinct Naipaul from the other postcolonial writers.

As for George Lamming, he is known for his investigations to have the West Indians being aware of their colonial past, and the effects of this colonial past on the present. He believes that it is possible to restore a sense of authentic identity by logically looking back at the past with the help of tradition, language or myth. Lamming makes his observations underlying that the cause for the West Indians being in such entanglements is the West itself. He claims a new way of seeing of the history which was pushed to a situation considered as periphery by the colonizer's constrained assumption that the history of the West is in the center. In spite of its connections to a European tradition, he propounds, its future depends on its avoidance of mimicry. His novels, like most postcolonial writers, are engaged with the central themes peculiar to the literature of decolonization. He is in a struggle to dismantle the colonial structure that the West Indians have been shaped with, and tries to establish a consciousness among his people by underlying the importance of the old traditions and myths. He thinks that in order to recover all the ill characteristics attributed to the West Indies, it is essential for the Caribbean societies to restructure its multicultural, multiracial, multiethnic social structure around the needs of its peasant and working-class majority. The role of artist, he believes, is to produce works which underline the need for that leap. For him, the only positive thing for the writer is to have remained provincial. As he wrote about the peasant origins of Caribbean literature in *The Pleasures of Exile*:

"Unlike the previous governments and departments of educators, unlike businessmen importing commodities, the West Indian writer did not look out across the sea to another source. He looked in and down at what had been traditionally ignored. For the first time the West Indian peasant became other than a cheap source of labour. He became through the novelist's eye, a living existence, living in silence and joy and fear, involved in riot and carnival. It is the West Indian novel that has restored the West Indian peasant to his true and original status of personality" (Lamming, 1995: 38-39).

In this respect, considering Lamming's assertions, one is likely to establish a viewpoint that Lamming can be regarded among the "socialist realists" of 1930s who socially and economically favoured the disadvantaged to call attention to social ills and needs for reform. The theory of Socialist Realism was adopted by the Congress of Soviet Writers in 1934 which alleged and demanded that all art must depict some aspect of man's struggle toward socialist progress for a better life, and that the creative artist must promote and elevate the common worker, the proletariat - whether factory or agricultural- by presenting his life, work, and

recreation as admirable. Socialist realism, as Berna Moran states, is not being aware of the current social issues and realities, but it is to know [to anticipate] where it is inclined towards (Moran, 1998: 54). Because, in Marxist theory of historical materialism, the phases that the society is going to pass through has been manifested. These successive stages are known as the primitive society, the slave society, feudalism, capitalism, socialism, and eventually, communism. So, since these stages are visible and fixed, the task of the artist, according to socialist realist, must be, as George Lamming does, to underline the intricacies of the lower classes such as the peasants and industrial workers, and to find remedies for promoting and elevating these classes' way of life. In this respect, in exploring the damaged psychology of the subjugated peoples that once had been colonized, Lamming lays down the effects of the colonial period and how it damaged the psychology of the people of the colonized nations, fictionalizing the entanglements in which his characters struggle with their alienated selves, disappointments, inadequacies, and feelings of abandonment.

Oscar Wilde, in the preface of *The Picture of Dorian Gray*, states that "nineteenth-century dislike of Realism is the rage of Caliban seeing his own face in a glass. The nineteenth-century dislike of Romanticism is the rage of Caliban not seeing his own face in a glass" (Wilde, 1983: 1). Brian May adds a third sentence to Wilde's above inference, saying, "The twentieth-century dislike (hatred, rather) of colonialism, however, is the rage of Caliban seeing or not seeing his own face in a glass" (May, 1998: 452). In his article, May makes a classification of all postcolonial canon into three figures of Caliban. The first figure is concretized through Matthew Arnold's nineteenth-century 'Philistine' staring stolidly and stupidly at art. This figure is the Old Caliban or 'Patsy Caliban'. The second figure, as May claims, is the one that became the very type of the intrepid colonial victim "who sheds his current servitude and physical disfigurements in the process of discovering his essential, pre-colonial self" (Said, 1994: 212). Brian May calls this figure as 'old new Caliban'. May goes on saying: "As the nineties draw to a close, one notices a 'new new Caliban' on the scene, one who does not "nourish and require" the old so much as upstage him. If the old new Caliban was enraged equally by seeing and by not seeing his face in the Western mirror, the new new Caliban is smoother, cooler, cannier, more pragmatic- less concerned about essences and more aware of the dangers of chauvinism and xenophobia" (May, 1998: 454). In the light of May's classification, one can easily identify Lamming with the 'old new Caliban', and Naipaul with the 'new new Caliban'.

To conclude, in terms of their politic standpoints, one is likely to assert that: while Lamming has a compassionate vision, propounding that it is possible to construct an original identity by looking back at the history, traditions and myths, Naipaul has a realist and positivist vision. He does not romanticize the West Indians' culture. As a realist, he portrays what he sees. For Naipaul, race and culture are constructed, subjective and changeable. In this regard, while Lamming's novels fragment into a series of remedies which aim to cure the feeling of alienation and rootlessness on the basis of subjectivity and intuition, Naipaul mixtures satire and comic irony to awaken the colonized subjects from their romantic and subjective thoughts to the contemporary world's positivist and objective realities. This is the main difference between Naipaul and Lamming. Or, to put it in other words, while Lamming represents the one side of the binary opposition in a biased manner, Naipaul acts in a manner which may likely be perceived through Hegel's concept of *Aufhebung* which also means sublation. *Aufhebung* can be considered as a concept which aims to abstain from the circular clashes of theses and antitheses (binary opposition, or versions of realities) by both comprising and negating both sides of the oppositions.

BIBLIOGRAPHY

BERTENS, Hans. *Literary Theory: The Basics*, London: Routledge, 2001.

BOEHMER, Elleke. *Colonial and Postcolonial Literature*, OUP: New York, 2005 (First published in 1995).

BROWN, J. Dillon. *Exile and Cunning: The Tactical Difficulties of George Lamming*, UWP, Contemporary Literature, Vol. 47, No. 4 (Winter, 2006), pp. 669-694.

CUDJOE, Selwyn R. *V. S. Naipaul: A Materialist Reading*. Amherst: University of Massachusetts Press, 1988.

EDWARDS, Nadi. "George Lamming's Literary Nationalism: Language between *The Tempest* and the Tonelle". Small Axe: A Caribbean Journal of Criticism. Number 11 (Volume 6, Number 1), March 2002, pp. 59-76.

JOHNSON, Charles and Patricia Smith. *Africans in America: America's Journey through Slavery*. Mariner Books, 1999.

JUSSAWALLA, Feroza. *Conversations with V. S. Naipaul*. USA: University Press of Mississippi, 1997.

KENT, George E. "A Future They Must Learn" in "Conversations: George Lamming: Essays, Addresses and Interviews 1953-1990". Ed. Richard Drayton and Andaiye. London: Karia Press, 1992. Pp. 86-105.

KING, Bruce. *V. S. Naipaul*. London: Macmillan, 2003.

LAMMING, George. *The Pleasures of Exile*. USA: University of Michigan Press, 1995 (First Published in 1960).

LAMMING, George. "The Negro Writer and his World." in "Conversations: Essays, Addresses and Interviews, 1953-90". Ed. Andaiye and Richard Drayton. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1990. pp. 35-44.

LAMMING, George. *Of Age and Innocence*. Allison and Busby, London, 1981 (First published in 1958).

MACAULAY, Thomas Babington. "Minute on Indian Education", in *Macaulay: Prose and Poetry*, ed by G.M. Young, London, Rupert Hart-Davis, 1967, p.729.

MAKARYK, Irena R., ed. *Encyclopedia of Contemporary Literary Theory: Approaches, Scholars, Terms*. Toronto: UTP, 1993.

MAY, Brian. "Why Can't We Be Friends Now? Caliban's Rage after Empire". *Contemporary Literature*, Vol. 39, No. 3 (Autumn, 1998), pp. 452-467. Published by: University of Wisconsin Press.

MORAN, Berna. *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*. İstanbul, İletişim Yayınları, 2008.

MUSTAFA, Fawzia. *V. S. Naipaul*. Cambridge: Cambridge University Press, New York, 1995.

NAIPAUL, V. S. *The Middle Passage*. London, Picador, 2001 (First Published in 1962).

NAIPAUL, V. S. *Finding The Centre: Two Narratives*. London: Deutsch, 1984.

NAIPAUL, V. S. *The Mystic Masseur*. London: Penguin Books, 1964 (First published 1957).

NAIR, Supriya. *Caliban's curse: George Lamming and the revisioning of history*. University of Michigan Press, 1996.

NUNEZ-Harrell, Elizabeth. *Lamming and Naipaul: Some Criteria for Evaluating the Third-World Novel*. *Contemporary Literature* Vol. 19, No. 1 (Winter, 1978), pp. 26-47. Published by: University of Wisconsin Press.

ODHIAMBO, C. J. *Outside the Eyes of the Other: George Lamming and Definition in "Of Age and Innocence"* *Research in African Literatures* Vol. 25, No. 2, Special Issue: Caribbean Literature (Summer, 1994), pp. 121-130. Indiana University Press <http://www.jstor.org/stable/4618267>.

PAQUET, Sandra Pouchet. "The Serial Art of George Lamming: Myth and Archive." *Shibboleths: a Journal of Comparative Theory* 2. 2 (2008): pp. 96-106.

SAID, W. Edward. *Culture and Imperialism*. New York: Vintage, 1994.

SAID, Edward. "*Intellectuals in the Post-Colonial World.*" In *The New Salmagundi Reader*. Ed. By Robert Boyers and Peggy Boyers in 1996. p. 437.

SINGH, Manjit Inder. *The Poetics of Alienation and Identity*. India, Ajanta Books International, 1998.

SZEMAN, Imre. *Zones of Instability: Literature, Postcolonialism, and the Nation*. The Johns Hopkins University Press, London 2003.

TERDIMAN, Richard. *Discourse/Counter-discourse: The Theory and Practice of Symbolic Resistance in Nineteenth-Century France*. Ithaca, New York: Cornell UP, 1985.

TYSON, Lois. *Critical Theory Today: A User-Friendly Guide*. Routledge: New York, 2006.

WILDE, Oscar. "*Preface,*" *The Picture of Dorian Gray*. New York: Penguin, 1983.

ÇEKİM MODELİ TÜRKİYE’NİN TİCARET AKIMLARININ BELİRLEYİCİLERİNİ VE TİCARET POTANSİYELİNİ AÇIKLAYABİLİR Mİ?*

Seyfettin ARTAN**

ÖZET

Ülkeler arasındaki ticaret akımlarını etkileyen temel faktörlerin neler olduğu uzun yıllardan beri tartışılmaktadır. Bu tartışmaya ampirik katkı, Newton’un çekim yasasını ülkeler arasındaki ticaret akımlarını açıklamak üzere kullanan Tinbergen (1962) ve Pöyhönen (1963)’den gelmiştir. Daha sonraki yıllarda yapılan katkılarla çekim modeli genelleştirilmiş bir forma dönüştürülmüştür. Bu çalışma, genelleştirilmiş çekim modelini kullanarak Türkiye’nin ticaret ortağı olan ülkelerle olan ticaretinin belirleyicilerini ve potansiyelini analiz etmektedir. Bu ülkeler, Türkiye ihracatının büyük bir kısmını gerçekleştirdiği 15 Avrupa birliği ülkesi ve diğer önemli ticaret ortaklarından oluşmaktadır. Çalışmada panel veri analiz yöntemi kullanılmıştır. Genelleştirilmiş çekim modeli analizi sonucunda elde edilen sonuçlar, gayri safi yurtiçi hasıla, nüfus, ticaret ortakları arasındaki uzaklık, ortak dil kullanma, ortak sınıra sahip olma gibi faktörlerin Türkiye’nin ticaret akımlarını önemli ölçüde açıklayabildiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca Avrupa Birliği ve Karadeniz Ekonomik İşbirliği gibi bölgesel birliklerin ticaret akımları üzerinde önemli role sahip olduğu tespit edilmiştir.

ABSTRACT

It has been argued for ages what are the main factors influencing the international trade flows. The empirical contribution to this argument was made by Tinbergen (1992) and Pöyhönen (1963) to explain international trade flows with Newton’s law of gravitation. With the contributions in the following years the model of gravity was generalized. This paper attempts to use augmented gravity model to analyze determinants of trade flows and trade potentials between Turkey and its trading partner countries. These countries consist of trade partners and 15 European countries that comprise the largest part in Turkey’s export. Panel data analysis is used in this study. The estimated coefficients from the augmented gravity model show that GDP, population, distance between trading partners, using common language and sharing same borders can explain Turkey’s trade flows. What is more, it is ascertained that some regional associations such as European Union and Black Sea Economic Cooperation are of a crucial role on trade flows.

* Bu çalışma, 17-19 Haziran 2009 tarihlerinde Anadolu Üniversitesi tarafından Eskişehir’de düzenlenmiş olan Uluslararası Anadolu İktisat Kongresi’nde sunulan bildirinin yeniden gözden geçirilmiş ve düzenlenmiş halidir.

** Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, İktisat Bölümü (artan@ktu.edu.tr)

YDÜ Sosyal Bilimler Dergisi, C. V, No. 1, (Nisan 2012)

Keywords: *Gravity Model, Determinants of Trade, Potential Trade, Turkey, Panel Data Analysis, EU Countries.*

1. Giriş

Günümüzde ülkelerin büyümeleri en azından mevcut büyümelerini sürdürebilir kılmaları büyük ölçüde üretimlerini arttırmaları ve bu üretimlerini için yeni pazarlar bulmalarına bağlıdır. Bu bağlamda, çok sayıda ülke ile ticari ilişki içerisinde olan ülkelerin hangi ülkeler ile ticaretlerinin olması gereken düzeyin üstünde ve hangi ülkeler ile ticaretlerinin olması gerekenin altında olduğunu yani ticaret potansiyellerini bilmeleri büyük önem taşımaktadır. Dünya ticaret örgütü verilerine göre (WTO, 2008: 3); 1997-2007 döneminde dünyada ticaret ve büyüme oranları dalgalanmalar gösterse de 2001 yılı hariç sürekli olarak artmıştır. Ancak küresel ticaretteki artış 2001 yılı dikkate alınmadığında devamlı olarak üretimdeki artışın üstünde gerçekleşmiştir. Şöyle ki, 1997-2007 dönemi incelendiğinde, üretimdeki yıllık artışın ortalama % 3, ticaretteki artışın ise % 5.8 düzeyinde gerçekleştiği göze çarpmaktadır. Ticari büyümenin üretimdeki büyümeden daha fazla olduğu dikkate alındığında, sadece bu istatistikler bile tek başına ülkelerin ekonomi politikalarında uluslararası ticaretin önemini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, son zamanlarda uluslararası ticaretin belirleyicileri ile ülkelerin ticaret potansiyelleri üzerine yoğun araştırmalar yapıldığı gözlenmektedir.

Ülkeler arasındaki ticaret akımlarının belirleyicilerinin ampirik olarak test edilmesi 1960'lı yıllardan sonra söz konusu olmuştur. Öncülüğünü Tinbergen (1962) ve Pöyhönen (1963)'nin yaptığı bir grup araştırmacı Newton'un çekim yasasını ekonomiye uyarladılar ve böylece ülkeler arasındaki ticaret akımlarının belirleyicilerin neler olduğunu araştırma imkânı ortaya çıkmış oldu. Başlangıçta yatay-kesit analiz yöntemi kullanılmakta ve çekim yasasında ifade bulan değişkenlere bağlı kalınılmaktaydı. Ülkelerin ekonomik büyüklükleri ve bir birlerine olan uzaklıklarının yer aldığı bu modelde, ticaret akımları ülkelerin büyüklükleri ile doğru, uzaklıkları ile ters orantılı bir ilişki içerisindeydi. Bu model, Newton'un çekim yasasının aslına bağlı kalınarak ekonomiye uyarlanmasını ifade ettiğinden standart çekim modeli olarak isimlendirildi. Zaman içerisinde araştırmacılar standart çekim modeline ticaret akımlarını etkilediği düşünülen yeni değişkenler ilave ettiler böylece de çalışmada da kullanılan genelleştirilmiş çekim modeli ortaya çıkmış oldu.

Gerek standart gerekse genelleştirilmiş çekim modelleri uygulamadaki başarısından ötürü son zamanlarda ticaret akımlarını açıklamada sıklıkla kullanılan bir model haline gelmiştir. Çalışmalarda genellikle belli bir grup ülke ya da belli bir iktisadi birliğe üye ülkeler arasındaki ticaret akımları yatay-kesit ve panel veri analiz yöntemleri kullanılarak test edilmektedir. Ayrıca, elde edilen parametre sonuçlarından hareketle çok ülkeli ya da bireysel ülke örnekleri için ticaret potansiyelleri de hesaplanmaktadır.

Ülkeler arasındaki ticaret akımlarını belirleyen faktörlerin neler olduğu konusunda çeşitli yaklaşımlar söz konusu olsa da temelde; ülkelerin arz ve talep yapıları ile ticari yapı ve tercihlerinin ticaret akımlarının ana belirleyicileri olduğu konusunda fikir birliği oluşmuş durumdadır. Bu kavramları daha net bir şekilde ifade ettiğimizde, ülkelerin ekonomik ve nüfus büyüklükleri, ülkelerin bir birlerine olan uzaklıkları, ülkeler arasındaki geleneksel-kültürel bağlar ve ülkelerin ortak bir iktisadi birlik veya bölgesel ekonomik işbirliği içerisinde yer alıp almamaları ticaret akımlarını belirleyen temel faktörler olarak ön plana çıkmaktadır.

Çalışmanın amacı, Türkiye'nin ihracatının yaklaşık % 74'ünü, ithalatının ise % 80'lik kısmını yaptığı 31 ülke ile Türkiye arasındaki ticaret akımlarının belirleyicilerini ve Türkiye'nin bu ülkelerle olan ticaretinin potansiyelini çekim modelini kullanarak analiz etmektir. Ülkelerin seçiminde 2008 yılı dış ticaret verileri dikkate alınmış ve Türkiye'nin toplam ihracat ve ithalatı içerisinde önemli paya sahip olan ülkeler analiz kapsamına alınmıştır. Ancak, Türkiye'nin ticareti içerisinde önemli bir yer teşkil eden KKTC, Irak ve İsrail'in incelenen tüm ülkelere ve dönemlere ait dış ticaret verisi temin edilemediğinden analiz dışı bırakılmıştır.

Türkiye'nin ticaret akımlarının belirleyicileri ve ticaret potansiyelinin araştırıldığı çalışma, beş kısım olarak tasarlanmıştır. İkinci kısımda, çalışmada kullanılan model ve veri seti tanıtlmıştır. Ülkeler arasındaki ticaret akımlarını ve ülkelerin potansiyel ticaretlerini inceleyen literatürdeki mevcut çalışmalarda kullanılan yöntemler ve elde edilen sonuçlar çeşitli sınıflandırmalar dahilinde üçüncü kısımda tartışılmıştır. Yapılan analizler sonucunda elde edilen bulguların sonuçlarının irdelendiği dördüncü bölümü ise, çalışmanın genel bir değerlendirmesinin yapıldığı sonuç ve değerlendirme kısmı takip etmiştir.

2. Model ve Veri

Çalışmada çekim modeli kullanılmıştır. Çekim modeli, Newton'un çekim yasasına dayanmaktadır. Newton'un çekim yasası en basit haliyle aşağıdaki gibi ifade edilebilir:

$$F = G \frac{m_1 m_2}{r^2} \quad (1)$$

1 numaralı denklemde F iki kütle arasındaki çekimi, G yer çekimi sabitini, m_1 ve m_2 sırasıyla birinci ve ikinci kütlelerin büyüklüğünü ve r iki kütle arasındaki mesafeyi göstermektedir. Buna göre, cisimlerin kütleleri pozitif, uzaklıkları ise negatif olarak çekim kuvvetini etkilemektedir. Tinbergen (1962) ve Pöyhönen (1963) Newton'un çekim modelini ülkeler arasındaki ticaret akımlarını açıklamak üzere aşağıdaki şekilde yeniden düzenlemişlerdir. Çekim yasasına bağlı kalınarak yapılan bu düzenleme standart çekim modeli olarak bilinmektedir.

$$TE_{ij} = G \frac{Y_i Y_j}{D_{ij}} \quad (2)$$

2 numaralı denklemde, i ve j sırasıyla ihracatçı ve ithalatçı ülkeleri göstermek üzere, TE_{ij} ülkeler arasındaki ticaret akımlarını, Y_i ve Y_j , ihracatçı ve ithalatçı ülkelerin ekonomik büyüklüklerini (gayri safi yurtiçi hasıla), D_{ij} ülkelerin bir birine olan uzaklıklarını ve G sabiti göstermektedir. Modele göre ticaret akımları, ülkelerin ekonomik büyüklükleri ve ülkelerin bir birlerine olan coğrafi uzaklıkları tarafından belirlenmektedir.

Çekim modeline yeni katkılar Linnemann (1966), Anderson (1979), Bergstrand (1985, 1989), Helpman ve Krugman (1985), Deardorff (1995), Soloaga ve Winters (1999, 2001), Egger (2000), Anderson ve Wincoop (2001)'dan gelmiştir. Yeni katkılarla teorik alt yapısı güçlendirilen çekim modeli, son zamanlarda başta dış ticaret akımları olmak üzere göç ve yabancı sermaye akımlarının analizinde oldukça sık kullanılan bir araç olmuştur (Martinez-Zarzoso ve Nowak-Lehmann, 2003: 295). Yeni katkılarla geliştirilen çekim modeli aşağıdaki forma dönüşmüştür.

$$TE_{ijt} = \alpha_0 Y_{it}^{\alpha_1} Y_{jt}^{\alpha_2} N_{it}^{\alpha_3} N_{jt}^{\alpha_4} D_{ij}^{\alpha_5} LNG_{ij}^{\alpha_6} ADJ_{ij}^{\alpha_7} EU_{ij}^{\alpha_8} KEI_{ij}^{\alpha_9} GULF_{ij}^{\alpha_{10}} APEC_{ij}^{\alpha_{11}} \varepsilon_{ijt} \quad (3)$$

3 numaralı denklem tarafından ifade edilen genelleştirilmiş çekim modeli-ne göre, ülkeler arasındaki ticaret akımı, ülkelerin büyüklüklerinin bir göstergesi olan gayri safi yurtiçi hasıllarının (Y), nüfuslarının (N), coğrafi uzaklıklarının (D), ortak bir dili konuşup konuşmadıklarının (LNG), ortak bir sınıra sahip olup olmadıklarının (ADJ) ve Avrupa Birliği (EU), Karadeniz Ekonomik İşbirliği (KEİ), Körfez Arap Ülkeleri İşbirliği Konseyi (GULF) ve Asya Pasifik Ekonomik İşbirliği (APEC) gibi iktisadi birliklerin bir fonksiyonudur.

3 numaralı denklem tarafından temsil edilen genelleştirilmiş çekim modeli, Türkiye'nin de aralarında bulunduğu 32 ülkede ticaret akımlarını analiz etmek için logaritmik (L) olarak aşağıdaki şekilde düzenlenmiştir (Model 1):

$$LTE_{ijt} = \alpha_0 + \alpha_1 LY_{it} + \alpha_2 LY_{jt} + \alpha_3 LN_{it} + \alpha_4 LN_{jt} + \alpha_5 LD_{ij} + \alpha_6 LNG_{ij} + \alpha_7 ADJ_{ij} + \alpha_8 EU_{ij} + \alpha_9 KEI_{ij} + \alpha_{10} GULF_{ij} + \alpha_{11} APEC_{ij} + \varepsilon_{ijt} \quad (4)$$

Ayrıca Türkiye'nin ticaret akımlarını ve ticaret potansiyelini analiz etmek için 3 numaralı denklem aşağıdaki şekilde yeniden tanımlanmıştır (Model 2):

$$LTE_{ijt} = \alpha_0 + \alpha_1 L[Y_{it} * Y_{jt}] + \alpha_2 L[(Y_{it} / N_{it}) * (Y_{jt} / N_{jt})] + \alpha_3 LD_{ij} + \alpha_4 LNG_{ij} + \alpha_5 ADJ_{ij} + \alpha_6 KEI_{ij} + \varepsilon_{ijt} \quad (5)$$

Çalışmada kullanılan tüm veriler yıllık olup; ihracatçı (i) ve ithalatçı (j) ülkeler arasındaki ticaret akımlarını gösteren (TE_{ij}) verisi, IMF'nin DOTS (direction of trade statistics) online veri tabanından temin edilmiştir. İhracatçı ve ithalatçı ülkelerin gayri safi yurtiçi hasılları (Y) ve nüfusları (N), Dünya Bankası'nın "world development indicators" WDI-2009 online veritabanından sağlanmıştır. İhracatçı ve ithalatçı ülkelerin başkentleri arasındaki uzaklıklar kilometre cinsinden <http://www.timeanddate.com/worldclock/distance.html> adlı siteden temin edilmiştir LNG, ADJ, EU, KEİ, GULF ve APEC 1 ve 0 değerlerini alan kukla değişkenleri ifade etmektedir.

4 ve 5 numaralı denklemleri tahmin etmek amacıyla 1998-2007 dönemini kapsayan panel veri analiz yöntemi kullanılmıştır. Panel veri analizi tahmini yaparken bir birlerine göre avantaj ve dezavantajları olan panel EKK, sabit etkiler ve tesadüfi etkiler modelleri kullanılabilir.¹ Ancak 4 ve 5 numaralı denklemlerde

¹ Çekim modelinin panel veri yöntemleri ile analizinde ortaya çıkan muhtemel sorunların neler olduğu konusunda detaylı bilgi için Egger (2000)' e bakılabilir.

görülebileceği üzere kullanılan model, coğrafi uzaklık, ortak sınır ve ortak dil gibi zamana göre değişmeyen değişkenleri içerdiğinden analizde panel EKK ve tesadüfi etkiler modelleri kullanılmıştır.

Çalışmada, 2008 yılı itibarıyla Türkiye'nin ihracatının % 74 ve ithalatının % 80'lik bir kısmını yaptığı ülkeler ile Türkiye arasındaki ticaret akımlarının belirleyicileri ve Türkiye'nin ticaret potansiyeli iki model yardımıyla test edilmiştir. Birinci model; Türkiye'nin ana ticari ortakları ile olan ticaretinin belirleyicilerinin analiz edildiği 4 numaralı denklemin tesadüfi etkiler modeli ile testini içermektedir. İkinci model; Türkiye'nin ihracatının belirleyicilerini ve potansiyelini analiz etmek üzere çekim modelinin bireysel ülke örneği için yeniden düzenlenmiş halini göstermekte olup, 5 numaralı denklem tarafından temsil edilmektedir. 5 numaralı denklemde, bağımlı değişken olarak sadece Türkiye'nin ihracat değerleri yer almakta ve Türkiye'nin ihracatının belirleyicilerinin neler olduğu panel EKK ve tesadüfi etkiler modelleri kullanılarak analiz edilmektedir. Kısaca, modellerde öncelikle Türkiye'nin ticaret akımlarının (ikili ve tek yönlü) belirleyicilerinin neler olduğu analiz edilmiş ardından aynı denklem kullanılarak Türkiye'nin ticaret ortakları ile olan ticari ilişkilerinde hangi ülkeler ile potansiyelin altında hangi ülkeler ile potansiyelin üstünde ticaret yaptığı araştırılmıştır.

3. Literatür

Çekim modelini kullanıldığı literatürdeki mevcut çalışmalar incelendiğinde, daha çok yatay-kesit ve panel veri analiz yöntemlerinden yararlanıldığı görülmektedir. Bu çalışmalarda temel çıkış noktası genelde, belli bir ekonomik işbirliğine üye ülkeler arasındaki ikili ticaretin belirleyicilerinin analizi olmaktadır. Ancak uygulamada oldukça başarılı sonuçlar ortaya koyan çekim modeli son zamanlarda uluslararası ticaret akımlarının yanı sıra, göç ve yabancı sermaye akımlarının analizinde de sıkça başvurulan bir araç konumuna gelmiştir. Bu nedenle, literatürde ülke grupları arasındaki ticaret akımlarını çekim modelini kullanarak inceleyen çok sayıda çalışma söz konusudur. Buna karşılık, tekil ülke örnekleri için ticaret akımları ve ticaret potansiyelini analiz eden çalışmalar son yıllarda yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu çalışmalardan Kalbasi (2001) 76 gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeyi kapsayan çalışmada İran'ın, Batra (2006) 146 ülkeyi kullanarak Hindistan'ın, Sohn (2005) Güney Kore'nin, Papazoglou (2007) Yunanistan'ın ve Xuegang, Zhaoping ve Xuling (2008), 2004 yılı için Çin'in Xinjiang eyaletinin ticaret potansiyelini araştırmışlardır. Aşağıda literatürde öne çıkan bazı temel çalışmalar, uygulandıkları ülke, dönem ve elde edilen sonuçların neler olduğu konusunda kısaca değerlendirilmiştir.

Ticari bloklar arasındaki ticaretle ilgili çalışma yapan Martinez-Zarzoso ve Nowak-Lehmann (2003), Avrupa birliği ve Mercosur ülkeleri arasındaki ticaret akımlarının belirleyicilerini ve ticaret potansiyelini 1988-1996 dönemi için analiz ettikleri çalışmada, statik sabit etkiler, tesadüfi etkiler ve dinamik panel veri yöntemlerinden yararlanmışlardır. Çalışmada, ihracatçı ve ithalatçı ülkelerin gelirlerinin ticaret akımları üzerindeki etkisi pozitif ve oldukça yüksek tespit edilmiştir. Buna karşılık, ihracatçı ülke nüfusunun dış ticaret üzerindeki etkisi negatif ve ithalatçı ülke nüfusunun etkisi pozitif olarak bulunmuştur. Yazarlar bu bulgudan yola çıkarak, büyük ülkelerin küçük ülkelere kıyasla daha fazla ithalat yaptığı sonucuna ulaşmışlardır. Ayrıca potansiyel ticaretinde analiz edildiği çalışmada yazarlar, Mercosur ülkelerinin potansiyel ticaretlerinin 1988-89, 1992-93 ve 1996 yıllarında gerçek ticaretlerinin üstünde olduğunu tespit ederken, diğer yıllarda net bir sonuca varamadıklarını ifade etmişlerdir.

Jugurnath, Stewart ve Brooks (2007), çekim modelini kullanarak beş ticari blok² arasındaki ikili ticareti 26 ülke örneği ve 1980-2000 dönemi için analiz etmişlerdir. Temel çekim modeli sonuçları, gayri safi yurtiçi hasıla, nüfus, uzaklık, ortak dil ve kültürel ortaklık gibi faktörlerin ülkeler arasındaki ikili ticareti büyük ölçüde açıklayabildiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca çalışmada, reel döviz kuru ve vergilerin ikili ticaret üzerindeki etkileri de araştırılmış ve elde edilen sonuçların beklentiler doğrultusunda olduğu vurgulanmıştır.

Bir diğer çalışmada De Benedictis ve Vicarelli (2005), 11 Avrupa birliği ile 31 OECD ülkesi arasındaki ticaret potansiyelini 1991-2000 dönemi için analiz etmişlerdir. Çalışmada statik panel EKK, sabit etkiler modelleri ile dinamik panel veri analiz yöntemleri kullanılmıştır. Araştırmacılar öncelikle, örneklemde yer alan tüm ülkeler için çekim modeli çerçevesinde ticaret akımlarının belirleyicilerini test etmişlerdir. Literatürdeki bulgularla örtüşen sonuçlar elde eden araştırmacılar, tahmin edilen çekim modeli sonuçlarından hareketle ticaret potansiyelini bireysel ülke örnekleri³ için araştırmışlardır. Ticaret potansiyelinin analizinde tahmin edilen üç farklı yöntemin hata terimleri kullanılmıştır. Ayrıca çekim modelinin analizinde, statik ve dinamik panel veri yöntemlerinin etkinliklerini araştıran yazarlar, elde edilen dinamik panel veri modeli bulgularının statik panel veri modeline göre daha iyi sonuçlar verdiğini ileri sürmüşlerdir.

² Çalışmada analiz edilen ticari bloklar, ASEAN, CER, APEC, MERCOSUR ve NAFTA'dır.

³ Bu ülkeler, Almanya, Fransa, İrlanda, İspanya ve İtalya'dır.

Rojid (2006), Doğu ve Güney Afrika Ülkeleri Ortak Pazarı (COMESA) ülkelerinde ticaret potansiyelini çekim modelini kullanarak analiz etmiştir. Çalışmada 147 ülke 1980-2001 dönemi için test edilmiştir. Ulaşılan sonuç, oluşturulan ortak pazarın COMESA ülkelerinde ticaret potansiyelini arttırdığını ortaya koymakla birlikte, üye ülkelerin ortak pazar içerisinde potansiyellerinin üstünde ticaret yaptıklarını da göstermektedir.

Çekim modelini bireysel ülke örneği için uygulayan Rahman (2003), panel veri analiz yöntemini kullanarak Bangladeş'in ana ticaret ortakları ile olan iki yönlü ticaretini analiz etmiştir. Bunun için bağımlı değişken olarak hem ihracat ve ithalat toplamı hem birlikte hem de ayrı ayrı ele alınmıştır. İhracat ve ithalat toplamının bağımlı değişken olarak kullanıldığı modelde, ülkelerin ekonomik büyüklüklerinin, kişi başına düşen gelirlerinin ve ülkelerin dışa açıklıklarının ticaret akımları üzerindeki etkisi pozitif ve anlamlı bulunmuştur. Sadece ihracatın bağımlı değişken olduğu modelde ise, Bangladeş'in ihracatının temel belirleyicileri, döviz kuru, ticari ortak ülkenin ithalat talebi ve Bangladeş ekonomisinin dışa açıklık durumu olarak tespit edilmiştir. Buna karşılık, Bangladeş'in ithalatının temel belirleyicileri arasında döviz kurunun herhangi bir etkisi tespit edilemezken, enflasyonun ithalatın önemli bir belirleyicisi olduğu bulunmuştur. Öte yandan ulaşım maliyetlerinin, Bangladeş'in ticaretini negatif olarak etkilediği sonucuna ulaşan yazar, Bangladeş'in komşusu olduğu ülkeler ile daha fazla ticaret yapmasının yararına olacağını ileri sürmüştür.

Bahattacharyya ve Banerjee (2006), çekim modelinin Hindistan ekonomisindeki ticaret akımlarını açıklayıp açıklamadığını test ettikleri çalışmada, Hindistan'ın 1950-2000 döneminde ticaret yaptığı 177 ülkeyi incelemişlerdir. Çalışmada standart ve genelleştirilmiş çekim modelleri kullanılmıştır. Araştırmacıların elde ettikleri sonuçlar, çekim modelinin Hindistan'ın ticaretindeki dalgalanmaların yaklaşık olarak % 43 - % 50'sini açıklayabildiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca çalışma, Hindistan'ın dış ticaretinin, ticari ortağı olduğu ülkelerin büyüklerinden ziyade bu ülkeler arasındaki uzaklığa daha duyarlı olduğunu ve Hindistan'ın ticaretinin büyük bir kısmını gelişmiş ülkelere yaptığını ortaya koymaktadır.

Papazoglou (2007), 1993-2003 dönemi için Yunanistan'ın potansiyel ticaret akımlarını analiz ettiği çalışmada, yatay-kesit ve panel veri analiz yöntemlerini kullanmıştır. Yunanistan'ın ticaret potansiyeli, 14'ü Avrupa Birliği ve 12'si içlerinde Türkiye'nin de bulunduğu Yunanistan'ın önemli ticaret ortağı oldu ülkeler olmak üzere toplam 26 ülke için araştırılmıştır. Çalışmada öncelikle 26 ülkeyi kapsayan genelleştirilmiş çekim modeli kullanılarak ticaretin belirleyicileri test

edilmiştir. Daha sonra, yatay-kesit analiz yöntemi kullanılarak Yunanistan'ın 1993, 1998 ve 2003 yıllarındaki ticareti tahmin edilmiş ve ülkelere göre gerçek ticaret değerleri ile kıyaslanarak potansiyel ticaretleri karşılaştırmalı olarak sunulmuştur. Elde edilen sonuçlara göre, panel veri analiz yöntemi sonuçları literatürdeki bulgularla paralellik göstermektedir. Ayrıca Yunanistan'ın potansiyel ticareti, incelenen her üç yılda da gittikçe artan oranlarda gerçek ticaretin üstünde yer almaktadır. Bu durum, Yunanistan'ın potansiyelinin üstünde ticaret yaptığını ortaya koymaktadır. Yazar bu sonucu, Yunanistan'ın Avrupa Birliği üyesi olmasından kaynakladığını ileri sürmektedir.

Kalbasi (2001), 19 gelişmiş ve 57 gelişmekte olan ülke ile İran arasındaki ticaretin düzeyini ve yönünü çekim modeli kullanarak analiz etmiştir. Çalışmada gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler ayrı ayrı ve birlikte ele alınarak, bu ülkeler arasındaki iki yönlü ve tek yönlü ticaret akımları ile İran'ın ticaret potansiyeli tahmin edilmiştir. Analiz sonuçları, genel olarak İran'ın birçok gelişmiş ülke ile potansiyelin üstünde ticaret yaptığını ortaya koymaktadır. Ancak petrol ticareti modelin dışında tutulduğunda, İran'ın bu ülkeler ile potansiyelin altında ticaret yaptığı görülmektedir. Bu sonuç, İran'ın gelişmiş ülkeler ile ikili ticaretinde temel belirleyici faktörün petrol ve petrol ürünleri olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca çalışmada, İran'ın komşuları ile olan ticaret hacminin düşük düzeyde kaldığına vurgu yapılmakta ve İran'ın sınır komşusu olduğu ülkelere ikili ticaretini geliştirmesinin gerekliliğine işaret edilmektedir.

Batra (2006), genelleştirilmiş çekim modelini kullanarak dünyadaki ticaret akımlarını ve Hindistan'ın ticaret potansiyelini analiz etmiştir. Çalışmada yatay-kesit analiz yöntemi kullanılmış ve 146 ülke verileri 2000 yılı için teste tabi tutulmuştur. 146 ülkenin birlikte yer aldığı modelden elde edilen bulguların literatürdeki mevcut sonuçlarla paralellik arz ettiğini ifade eden yazar, 2000 yılı için Hindistan'ın ticaret potansiyelini araştırmıştır. Elde edilen sonuçlar, Hindistan'ın ticaretinin genel olarak tüm bölgelerde potansiyelin üstünde olduğunu, ancak bir sıralama yapılacak olursa Asya-Pasifik bölgesinin birinci sırada yer aldığını bunu Batı Avrupa ve Kuzey Amerika ülkelerinin takip ettiğini ortaya koymaktadır. Ülke bazında bakıldığında ise Hindistan'ın Gürcistan, Türkmenistan ve Özbekistan ile yaklaşık olarak potansiyelin on kat üstünde ticaret yaptığı tespit edilmiştir.

Sohn (2005), Güney Kore'nin ikili ticaretinin belirleyicilerinin neler olduğu ve buna bağlı olarak Güney Kore'nin ne tür ticaret politikaları geliştirmesi gerektiği sorularına yanıt aramıştır. Bu amaçla, Güney Kore'nin en çok ticaret yaptığı 30 ülke ile Güney Kore arasındaki ticaret potansiyelini bireysel ülke örneği için

çekim modelini kullanarak analiz etmiştir. Yatay-kesit analiz yönteminin uygulandığı çalışmadan elde edilen önsel bulgu, çekim modelinin bireysel ülke örneği için uygulanabileceğini ortaya koymaktadır. Ayrıca, Güney Kore'nin ticareti, genel olarak karşılaştırmalı üstünlükler ve gelir farklılıkları tarafından belirlenmektedir. Çalışmadan elde edilen bir diğer sonuç ise, Güney Kore özellikle Çin ve Japonya ile potansiyelin üstünde ticaret hacmine sahip olduğu ve Güney-Kuzey Kore arasındaki ikili ilişkilerin normalleşmesi ve Kuzey Kore'nin APEC'e katılmasının bu iki ülke arasındaki ikili ticareti önemli ölçüde arttıracakı şeklindedir.

Oldukça kapsamlı bir araştırma yapan Helmers ve Pasteels (2005), çekim modelini kullanarak gelişmekte olan ve geçiş ekonomilerinde ticaret potansiyelini araştırmışlardır. 132 ihracatçı ve 154 ithalatçı ülkenin yer aldığı çalışmada 2002 ve 2003 yılı verileri kullanılarak 19 sektör için analiz yapılmıştır. Elde edilen sonuçlara göre, tarifeler ikili ticarete özellikle sektörel bazda daha fazla etkili olmaktadır. İkinci olarak, petrol ve petrol ürünleri ile enerji ticareti, çekim modelinin altında yatan ekonomik teori ile tutarlı değildir. Son olarak, ortak sınıra sahip olma, ortak dil ve kültürel faktörler ikili ticaretin temel belirleyicileri arasında yer almaktadır.

Xuegang, Zhaoping ve Xuling (2008), yatay-kesit analiz yöntemini kullanarak Çin'in Xinjiang eyaletinin ticaretinin belirleyicilerini ve ticaret potansiyelini 2004 yılı için analiz etmişlerdir. Çalışmada, genelleştirilmiş çekim modeli Deardorff (1995)'in önerisi doğrultusunda oluşturulmuştur. Yapılan analiz sonucunda elde edilen sonuçlar, büyük ölçüde beklentiler doğrultusunda ve istatistiksel olarak anlamlı tespit edilmiştir. Yazarlar, elde ettikleri bulguların geleneksel ticaret teorilerinde olduğu gibi ticaretin karşılaştırmalı üstünlükler ya da faktör donatımı teorisinde vurgulanan nedenlerden ziyade büyük ölçüde ülkelerin ekonomik büyüklükleri, ülkeler arasındaki uzaklık ve üye olunan bölgesel ekonomik işbirlikleri tarafından belirlendiğini ileri sürmüşlerdir. Ayrıca araştırmacılar, bölgesel ekonomik işbirliği anlaşmalarının etkinliğinden yola çıkarak, ülkelerin yeni ticaret koridorları oluşturmaları gereğine vurgu yapmışlardır.

4. Ampirik Bulgular

Çalışmada, 1998-2007 döneminde Türkiye ihracatının büyük bir kısmını gerçekleştirdiği 15 Avrupa birliği ülkesi ve 16 diğer önemli ticaret ortağı ülke arasındaki ticaret akımlarının belirleyicileri ve Türkiye'nin ticaret potansiyeli panel veri analiz yöntemi kullanılarak test edilmiştir. Bu amaçla, 4 ve 5 numaralı denklemler tarafından temsil edilen model 1 ve model 2'den yararlanılmıştır.

4.1. Model 1 Sonuçları

Türkiye'nin ana ticaret ortakları ile olan karşılıklı ticaretinin analizinde kullanılan model 1'den elde edilen bulgular Tablo 1'de sunulmuştur. Tablo 1'den takip edileceği üzere tahmin edilen tüm katsayıların işaretleri beklentiler doğrultusunda çıkmıştır. Bu bağlamda, ülkelerin ekonomik büyüklüklerinin bir göstergesi olan ve dış ticaret potansiyelini gösteren gayri safı yurtiçi hâsıla (Y) gerek ihracatçı ve gerekse ithalatçı ülkeler için pozitif, bire yakın ve % 1 düzeyinde anlamlı olarak tespit edilmiştir. Bu sonuç, ülkelerin bir birlerine olan ticaretinin büyük ölçüde gelirlerine bağlı olduğunu ortaya koymaktadır.

Nüfus, ülkelerin dış ticaretlerini olumlu veya olumsuz etkileyebilir. Çünkü bir ülkede nüfusun fazla olması, bir taraftan iç talebi arttırmakta iken diğer yandan geniş bir pazar yaratabilmektedir. Dolayısıyla, farklı ülke örnekleri için farklı sonuçların elde edilmesi muhtemeldir. Çalışmada, Türkiye'nin ana ticari ortakları ile olan dış ticaret ilişkilerinde nüfusun pozitif olarak etki yaptığı görülmektedir. Ancak, sadece ihracatçı ülkelerin nüfuslarının dış ticaret üzerindeki etkisi anlamlı tespit edilmiştir.

İhracatçı ve ithalatçı ülkeler arasındaki mesafenin artması, bir taraftan ulaşım zamanını arttırırken, öte yandan özellikle dış ticarete önemli bir maliyet unsuru olan ulaşım maliyetlerini arttırmakta ve dolayısıyla dış ticareti olumsuz olarak etkilemektedir. Çalışmada uzaklık değişkeninin katsayısı beklentiler doğrultusunda negatif ve bire yakın (-0.90) olarak bulunmuştur.

Ülkelerin ortak sınıra sahip olmaları ve aynı dili konuşmaları, bu ülkeler arasında ortak alışkanlıkların, tercihlerin ve kısaca ortak kültürel bağların varlığına işaret etmektedir. Dolayısıyla, aynı dili konuşan ve ortak sınıra sahip olan (coğrafi olarak da bir birlerine daha yakın olan) ülkelerin daha çok ticaret yapması beklenir. Analiz sonuçları beklentileri doğrular niteliktedir. Ancak, ülkelerin ortak sınıra sahip olduğunu gösteren (ADJ) değişkeninin katsayısı, LNG'ye göre istatistiksel olarak daha büyük ve anlamlıdır. Bu durum, analize konu olan ülkelerin ortak sınıra sahip olmalarının, aynı dili konuşmalarına kıyasla dış ticaret üzerindeki etkisinin daha fazla olduğunu göstermektedir.

Diğer yandan, ülkelerin ortak bir iktisadi birlik veya bölgesel ekonomik işbirliği içerisinde yer almalarının dış ticareti pozitif olarak etkilediği de elde edilen bulgular arasındadır. Ancak ifade etmek gerekir ki, çalışmaya konu olan ülke-

lerin yarısı Avrupa birliği üyesi ülke olduğundan, Avrupa birliğinin dış ticaret üzerindeki pozitif etkisi daha büyük olarak tespit edilmiştir.

Tablo 1. Tesadüfi Etkiler Modeli Analiz Sonuçları

Model 1			
$LTE_{ijt} = \alpha_0 + \alpha_1 LY_{it} + \alpha_2 LY_{jt} + \alpha_3 LN_{it} + \alpha_4 LN_{jt} + \alpha_5 LD_{ij} + \alpha_6 LNG_{ij} + \alpha_7 ADJ_{ij} + \alpha_8 EU_{ij} + \alpha_9 KEI_{ij} + \alpha_{10} GULF_{ij} + \alpha_{11} APEC_{ij} + \varepsilon_{ijt}$			
Değişkenler	Beklenen İşaret	Katsayı	t-istatistiği
LY_i	+	0.87 ^a	23.1
LY_j	+	0.91 ^a	28.9
LN_i	?	0.33 ^a	5.94
LN_j	?	0.009	0.191
LD_{ij}	-	-0.90 ^a	-10.3
LNG_{ij}	+	0.37 ^b	2.15
ADJ_{ij}	+	1.08 ^a	4.58
EU_{ij}	+	1.11 ^a	7.83
KEI_{ij}	+	0.14 ^c	1.97
GULF_{ij}	+	0.69 ^a	2.80
APEC_{ij}	+	0.50 ^c	1.94
Sabit terim		-33.34 ^a	-30.0
R ² : 0.33		F-istatistiği: 445	
Gözlem Sayısı: 9920		Ülke Sayısı: 32	

Not: a, b, ve c ilgili katsayının sırasıyla % 1, % 5 ve % 10 düzeyinde anlamlı olduğunu göstermektedir.

4.2. Model 2 Sonuçları

Türkiye'nin ticaret akımlarının belirleyicilerinin ve ticaret potansiyelinin analizinde 5 numaralı denklemden yararlanılmış ve model 2 sonuçları Tablo 2'de

sunulmuştur. Modele bir bütün olarak bakıldığında, açıklayıcı değişkenlerin büyük bir kısmının istatistiksel olarak anlamlı ve beklentiler doğrultusunda olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuç, çekim modelinin doğru ve etkin bir şekilde Türkiye'nin ticaret akımlarını açıklayabildiğini ortaya koymaktadır.

Çekim modelinin bireysel ülke (Türkiye) örneği için uygulandığı model 2'de, $L[Y_{it} * Y_{jt}]$, ihracatçı ve ithalatçı ülkelerin gayri safi yurtiçi hâsıllarının çarpımının ifade etmekte olup, ülkelerin üretim güçlerinin ve pazarlarının büyüklüklerinin bir göstergesidir. Buna göre, üretim kapasitesi büyük olan ülkeler bir taraftan ölçek ekonomilerinden yararlanarak daha fazla ihracat yapabilme imkânına sahip olurken öte yandan geniş bir pazar yaratarak ithalat için de uygun bir pazar olabilmektedir. Sonuç olarak, ülkelerin gayri safi yurtiçi hasıllarındaki artışın, ülkeler arasındaki karşılıklı ticareti pozitif olarak etkilemesi ($\alpha_1 > 0$) beklenmektedir. Gerek panel EKK gerekse tesadüfi etkiler modelinden elde edilen sonuçlar bu beklentileri destekler niteliktedir. Ayrıca elde edilen bu sonuç, Rahman (2003), Batra (2006), Sohn (2005), Bhattacharyya ve Banerjee (2006) ve Xuegang, Zhaoping ve Xuling (2008)'in bulguları ile de hem katsayının işareti hem de büyüklüğü yönünden örtüşmektedir.

5 numaralı denklemde $L[(Y_{it} / N_{it}) * (Y_{jt} / N_{jt})]$, ihracatçı ve ithalatçı ülkelerin kişi başına düşen gelirlerinin çarpımını göstermektedir. Modelde, Türkiye ihracatçı ülke olduğundan Türkiye'nin kişi başına düşen geliri değişmemektedir. Bu nedenle α_2 katsayısı, Türkiye'nin önemli ticari ortaklarının kişi başına düşen gelirlerinin, Türkiye'nin ticaret akımları üzerindeki etkisini göstermektedir. Genel olarak, ülkelerin ticari ortaklarının kişi başına düşen gelir düzeylerinin yüksek olması, ülkeler arasındaki ticaret hacmini arttırması beklenir. Bu nedenle, α_2 katsayısının işaretinin de ($\alpha_2 > 0$) pozitif olması beklenmektedir. Analizde α_2 katsayısı her iki modelde de pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı tespit edilmekle beraber, 0.14 ve 0.19 gibi oldukça düşük değerler aldığı gözlenmiştir. Bu sonuç, Türkiye'nin ihracatının belirleyicileri arasında ana ticari ortaklarının kişi başına düşen gelir düzeylerinin yer aldığını ancak, diğer belirleyici faktörler ile kıyaslandığında fazla bir etki derecesine sahip olmadığını ortaya koymaktadır. Bu tespit Batra (2006) ve Xuegang, Zhaoping ve Xuling (2008)'in bulguları ile paralellik göstermektedir. Buna karşılık, tek ülke analizi yapan ve benzer modeli kullanan Rahman (2003) ve Sohn (2005)'de kişi başına düşen gelir değişkeni katsayısı pozitif ancak istatistiksel olarak anlamlı tespit edilememiştir.

Tablo 2. Türkiye'nin İhracatının Belirleyicileri

Model 2				
$LTE_{ijt} = \alpha_0 + \alpha_1 L[Y_{it} * Y_{jt}] + \alpha_2 L[(Y_{it} / N_{it}) * (Y_{jt} / N_{jt})] + \alpha_3 LD_{ij} + \alpha_4 LNG_{ij} + \alpha_5 ADJ_{ij} + \alpha_6 KEI_{ij} + \varepsilon_{ijt}$				
	Panel EKK		Tesadüfi Etkiler Modeli	
Değişkenler	Katsayı	t-istatistiği	Katsayı	t-istatistiği
L(Y_i*Y_j)	0.52 ^a	19.72	0.67 ^a	8.89
L(Y_i/N_i)*(Y_j/N_j)	0.19 ^a	5.59	0.14 ^c	1.86
LD_{ij}	-0.65 ^a	-8.01	-0.84 ^a	-3.38
LNG_{ij}	0.78 ^a	3.61	1.07 ^c	1.69
ADJ_{ij}	0.07	0.65	0.15	0.44
KEI_{ij}	0.38 ^a	3.33	0.34 ^c	1.98
Sabit terim	-12.07 ^a	-11.22	-17.83	-7.05
	R ² : 0.75 F-istatistiği: 154 Gözlem Sayısı: 310 Ülke Sayısı: 31		R ² : 0.81 F-istatistiği: 220 Gözlem Sayısı: 310 Ülke Sayısı: 31	

Not: a ve c ilgili katsayının sırasıyla % 1 ve % 10 düzeyinde anlamlı olduğunu göstermektedir.

Ülkeler arasındaki uzaklık, teslim zamanını uzatarak ve taşıma maliyetlerini arttırarak ülkeler arasındaki ticaretin önünde büyük bir engel oluşturmaktadır. Dolayısıyla, uzaklık değişkenin katsayısının negatif ($\alpha_3 < 0$) ve bire yakın çıkması beklenmektedir. Çalışmada kullanılan her iki modelde de α_3 negatif ve istatistiksel olarak % 1 düzeyinde anlamlı bulunmuştur. Buna göre, Türkiye'nin ticari ortakları ile olan uzaklığının % 1 artması Türkiye'nin ihracatını yaklaşık % 0.84 oranında azaltmaktadır.

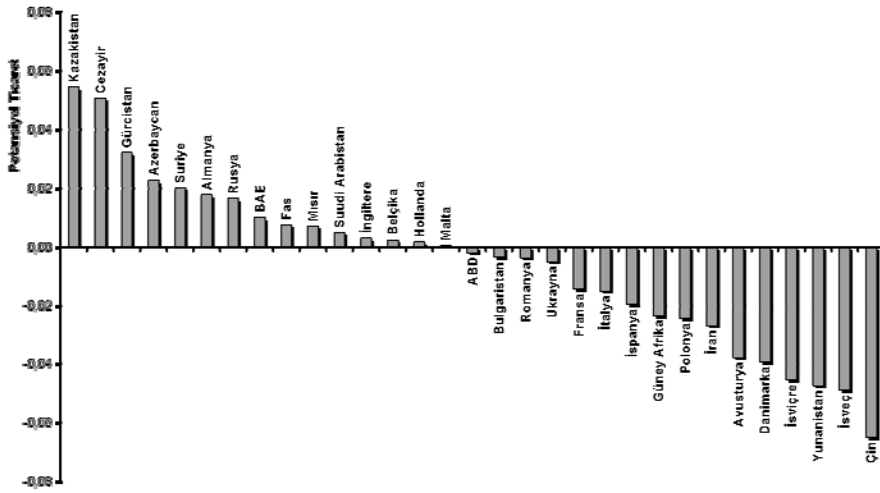
Modelin diğer katsayıları olan α_4 , α_5 ve α_6 'nın pozitif çıkması beklenmektedir ve elde edilen sonuçlar beklentilerle örtüşmektedir. Ancak, ülkelerin ortak sınıra sahip olmamalarının ticaret üzerindeki etkisini gösteren α_5 istatistik-

sel olarak anlamlı tespit edilememiştir. İstatistiksel olarak anlamlı bulunan α_4 ve α_6 katsayıları, ticaret ortaklarının ortak bir dil konuşmalarının ve ortak bir ekonomik birliğe üye olmalarının ticaret akımlarını pozitif olarak etkilediğini ortaya koymaktadır.

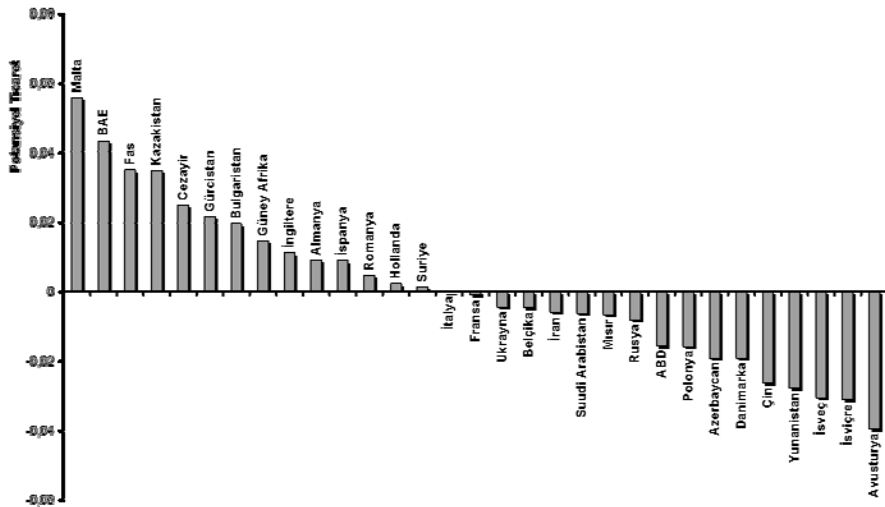
4.3. Ticaret Potansiyelinin Ölçülmesi

Türkiye'nin ana ticaret ortakları ile olan ticaret potansiyeli model 2'den yararlanılarak hesaplanmıştır. Literatürde ticaret potansiyelinin ölçülmesinde başlıca üç yöntem bulunmaktadır. Bunlardan iki tanesi, Egger (2002), De Benedictis ve Vicarelli (2005)'te özetlenmektedir. Birinci yöntem, Wang ve Winters (1992), Hamilton ve Winters (1992), Brulhart ve Kelly (1999)'nin çalışmalarında kullandıkları ve tahmin edilen dış ticaret akımı değeri ile gerçek dış ticaret akımı değerinin karşılaştırılması esasına dayanan yöntemdir. Bu yöntemde, tahmini dış ticaret değeri (P) gerçek dış ticaret değerine (A) oranlanarak, dış ticaret akımlarının hangi ülkeler için potansiyelin altında, hangi ülkeler için potansiyelin üstünde olduğuna karar verilir. Yönteme göre elde edilen P/A değeri, eğer 1'in üstünde ise ülkelerin potansiyelin altında, 1'in altında ise potansiyelin üstünde ticaret hacmine sahip olduğu sonucuna varılır. Bir diğer yöntem, Baldwin (1994), Nilsson (2000), Martinez-Zarzoso ve Nowak-Lehmann (2003) tarafından takip edilmekte olup, tahmin edilen denklemin hata terimlerinin işareti potansiyel ticareti belirlemede kullanılmaktadır (Egger, 2002: 298; De Benedictis ve Vicarelli, 2005: 1-2.ss.). Üçüncüsü, Helmers ve Pasteels (2005) ve Xuegang, Zhaoping ve Xuling (2008) tarafından da kullanılan yöntemdir. Bu yöntemde, potansiyel ticaret (PT) $PT = (A_{ij} - P_{ij}) / (A_{ij} + P_{ij})$ şeklinde hesaplanarak +1 ile -1 arasında değerler alan bir endeks oluşturulmaktadır. Yönteme göre, PT değerinin pozitif ve sıfırdan büyük olması ülkeler arasındaki ikili ticaret hacminin performansının iyi olduğunu yani ülkelerin potansiyelin üstünde ticaret yaptığını göstermektedir.

Çalışmada, yukarıda ana hatlarıyla ifade edilen üçüncü ve birinci yöntemler kullanılarak 1998 ve 2007 yılları için Türkiye'nin ticaret potansiyeli analiz edilmiş ve elde edilen sonuçlar, Şekil 1, 2 ve Tablo 3'te sunulmuştur.

Şekil 1. Ükelere Göre Türkiye'nin Ticaret Potansiyeli (1998)

Şekil 2. Ükelere Göre Türkiye'nin Ticaret Potansiyeli (2007)

Kullanılan her iki yöntemden elde edilen sonuçlara göre, incelenen dönemlerde araştırmaya konu olan ülkelerin yaklaşık % 50'si ile potansiyelin üstünde ticaret hacmi söz konusudur. Ancak vurgulamak gerekir ki, bazı ülkelerin konumları yıldan yıla büyük ölçüde değişiklik gösterse de potansiyelin altında ticaret hacmine sahip olduğumuz ABD, Avusturya, Çin, Danimarka, Fransa, İran, İsveç, İsviçre, İtalya, Polonya, Ukrayna ve Yunanistan'ın durumunda bir değişiklik söz konusu olmamaktadır. Yıllar itibariyle farklılık gösteren ülkeler, Azerbaycan, Belçika, Bulgaristan, Güney Afrika, İspanya, Mısır, Romanya, Rusya ve Suudi Arabistan olarak tespit edilirken; Almanya, BAE, Cezayir, Fas, Gürcistan, Hollanda, İngiltere, Kazakistan, Malta ve Suriye ile ise sürekli olarak potansiyelin üstünde ticaret yaptığımız göze çarpmaktadır.

Tablo 3. Türkiye'nin Ticaret Potansiyeli

Ülke Adı	P/A (1998)	P/A (2007)	Ülke Adı	P/A (1998)	P/A (2007)
ABD	1,004	1,032	İran	1,055	1,012
Almanya	0,965	0,982	İspanya	1,040	0,982
Avusturya	1,079	1,083	İsveç	1,103	1,063
Azerbaycan	0,956	1,039	İsviçre	1,095	1,064
BAE	0,980	0,917	İtalya	1,031	1,000
Belçika	0,995	1,009	Kazakistan	0,897	0,933
Bulgaristan	1,007	0,962	Malta	0,999	0,894
Cezayir	0,904	0,951	Mısır	0,986	1,013
Çin	1,229	1,054	Polonya	1,050	1,032
Danimarka	1,082	1,039	Romanya	1,007	0,991
Fas	0,985	0,932	Rusya	0,968	1,017
Fransa	1,029	1,002	Suriye	0,960	0,997
Güney Afrika	1,048	0,971	Suudi Arabistan	0,990	1,013
Gürcistan	0,938	0,958	Ukrayna	1,010	1,009
Hollanda	0,997	0,995	Yunanistan	1,099	1,057
İngiltere	0,994	0,978			

Türkiye'nin ticaret potansiyelinin ölçülmesinde kullanılan birinci yöntemden elde edilen sonuçlar Tablo 3'te sunulmuştur. Ülkelerin harf sırasına göre sıralandığı Tablo 3 incelendiğinde, elde edilen sonuçların, üçüncü yöntemden elde edilen bulgularla örtüştüğü görülmektedir. Buna göre Türkiye, analiz edilen her iki yılda da yaklaşık olarak ülkelerin % 39'u ile potansiyelin altında, % 32'si ile

ise potansiyelin üstünde ticaret hacmine sahiptir. Ülkelerin % 29'unun durumu ise yıldan yıla değişiklik göstermektedir.

5. Sonuç ve Değerlendirme

Çalışmada genelleştirilmiş çekim modeli kullanılarak 15'i AB üyesi olmak üzere toplam 31 ülke ile Türkiye arasındaki ticaretin belirleyicileri ve potansiyeli test edilmiştir. Analizde iki model kullanılmış ve temelde şu sorulara yanıt aranmıştır: Öncelikle, Türkiye'nin ana ticaret ortakları ile olan ikili ticaretinin belirleyicileri nelerdir? İkinci olarak, Türkiye'nin ihracatının belirleyicileri nelerdir? Son olarak Türkiye, ticaretinin büyük bir kısmını gerçekleştirdiği ülkelerden hangileri ile potansiyelin üstünde hangileri ile potansiyelin altında ticaret hacmine sahiptir?

Türkiye'nin ana ticaret ortakları ile olan ikili ticaretinin analizi sonucunda, modelde yer alan açıklayıcı değişkenlerin büyük bir kısmının istatistiksel olarak anlamlı ve beklentiler doğrultusunda olduğu tespit edilmiştir. Buna göre, modeldeki tüm değişkenler ikili ticaretin temel belirleyicileri olarak ön plana çıkmaktadır. Ancak nispi bir değerlendirme yapılacak olursa, nüfusa kıyasla ülkelerin ekonomik büyüklüklerinin ikili ticaretteki etkisinin daha fazla olduğunu ifade etmek mümkündür. Diğer yandan, ülkeler arasındaki uzaklık ve ülkelerin bir birlerine komşu olmaları ikili ticareti pozitif olarak etkilemektedir. Kısaca bu sonuç, ikili ticarete maliyet unsuru kadar kültürel faktörlerin de önemli rol oynadığını ortaya koymaktadır. Son olarak, ülkelerin ortak bir iktisadi birliğe üye olmalarının bu ülkeler arasındaki ikili ticareti arttırdığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla, son zamanlarda yaygınlaşan bölgeselleşme hareketlerinin dünya ticaret hacmini arttıracığını söylemek mümkündür.

Türkiye'nin ihracatının belirleyicilerinin analizi sonucu, Türkiye'nin ticari ortaklarının ekonomik büyüklüklerinin ve kişi başına düşen gelirlerinin Türkiye'nin ihracatının önemli belirleyicileri arasında yer aldığını, ancak ekonomik büyüklüğün ihracat üzerindeki pozitif etkisinin daha fazla olduğunu ortaya koymaktadır. Öte yandan, kişi başına düşen gelir değişkeninin katsayısının pozitif olarak tespit edilmesi, Türkiye'nin daha çok gelir düzeyi yüksek ülkelerle ticaret yaptığının da bir göstergesidir. 2008 yılı itibarıyla Türkiye'nin en çok ihracat yaptığı ilk on ülkenin gelir düzeyi yüksek ülkelere oluşması bu sonucu destekler niteliktedir. Ayrıca, Türkiye'nin ticari ortakları ile arasındaki uzaklığın artması Türkiye'nin ihracatını negatif olarak etkilerken, ülkelerin ortak sınıra sahip olmasının ihracat üzerinde etkisi tespit edilememiştir. Bu sonuç ülkeler arasındaki ikili ticaretten farklı olarak, Türkiye'nin ihracatının kültürel faktörlerden ziyade ekonomik

maliyetlerden etkilendiğini ortaya koymaktadır. Buna ilave olarak, uzaklık değişkeni katsayısının negatif bire yakın tespit edilmesi, Türkiye'nin komşu ülkeler ile ticaretinin önündeki engelleri kaldırılmasının Türkiye'nin ihracatını arttıracığını ortaya koymaktadır. Sınırlı sayıda bireysel ülke örneği için yapılan araştırmalardan elde edilen bulgularla paralellik arz eden bu sonuçlar, çekim modelinin doğru ve etkin bir şekilde Türkiye'nin ihracatının belirleyicilerini açıklayabildiğini ortaya koymaktadır.

Günümüzde çok sayıda ülke ile ticari ilişki içerisinde olan ülkelerin hangi ülkeler ile ticaretlerinin olması gereken düzeyin üstünde ve hangi ülkeler ile ticaretlerinin olması gerekenin altında olduğunu yani ticaret potansiyellerini bilmeleri büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda, Türkiye'nin ana ticaret ortakları ile olan ticaret potansiyelleri 1998 ve 2007 yılları için araştırılmıştır. Elde edilen sonuçlar, Türkiye'nin ana ticaret ortakları ile olan ticaretinde incelenen her iki yılda da ülkelerin yaklaşık % 50'si ile potansiyelin üstünde ticaret hacmine sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak, statik bir analiz yapılması nedeniyle Türkiye'nin potansiyelin üstünde ve altında ticaret hacmine sahip olduğu ülkeler yıldan yıla değişmektedir. Burada iki önemli sonucun üstünde durmakta fayda vardır. Birincisi, incelen dönemlerde sürekli olarak potansiyelin üstünde ve altında ticaret hacmine sahip olunan ülkeler diğeri ise yıldan yıla değişim gösteren ülkelerdir.

Türkiye, ihracatının büyük bir kısmını yaptığı Almanya, Hollanda, İngiltere, Malta gibi AB ülkeleri ile BAE, Cezayir, Fas, Gürcistan, Kazakistan ve Suriye ile incelenen her iki yılda da potansiyelin üstünde ticaret hacmi söz konusudur. Buna karşılık Türkiye, ABD, Avusturya, Çin, Danimarka, Fransa, İran, İsveç, İsviçre, İtalya, Polonya, Ukrayna ve Yunanistan ile incelenen her iki yılda da potansiyelin altında ticaret hacmine sahip olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuç, ticaret potansiyelin altında ticaret hacmine sahip olduğumuz bu ülkelerle Türkiye arasında ticareti engelleyici faktörlerin olduğunu ve ticaret hacmini arttırmak isteyen politika uygulayıcılarının yukarıda ifade edilen ülkelerle olan ticaretteki tıkanıklıkların sebeplerini araştırmaları gerektiğini ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

ANDERSON, J.E. (1979). "A Theoretical Foundation for the Gravity Equation". *American Economic Review*, 69(1), 106-116.

ANDERSON, J. E., WINCOOP, E. VAN (2001). "Gravity with Gravitas: A Solution to the Border Puzzle. *NBER Working Paper*, No. 8079.

BALDWIN, R. (1994). *Towards an Integrated Europe*, CEPR: London.

BATRA, A. (2006). "India's Global Trade Potential: The Gravity Model Approach". *Global Economic Review*, 35(3), 327-361.

BERGSTRAND, J. (1985). "The Gravity Equation in International Trade: Some Microeconomic Foundations and Empirical Evidence. *The Review of Economics and Statistics*, 67(3), 474-481.

BERGSTRAND, J. (1989). "The Generalized Gravity Equation, Monopolistic Competition and the Factor-proportions Theory in International Trade". *The Review of Economics and Statistics*, 71(1), 143-153.

BHATTACHARYYA, R., BANERJEE, T. (2006). "Does the Gravity Model Explain India's Direction of Trade? A Panel Data Approach". *Indian Institute of Management Working Paper*, No. 2006-09-01.

BRULHART, M., KELLY, M.J. (1999). "Ireland's Trading Potential with Central and Eastern European Countries: A Gravity Study". *Economic and Social Review*, 30(2), 159-174.

DEARDORFF, A.V. (1995). "Determinants of Bilateral Trade: Does Gravity Work in a Neoclassical World?". *NBER Working Paper*, No. 5377.

DE BENEDICTIS, L., VICARELLI, C. (2005). "Trade Potentials in Gravity Panel Data Models". *Topics in Economic Analysis and Policy*, 5(1), 1-31.

EGGER, P. (2000). "A Note on the Proper Econometric Specification of the Gravity Equation". *Economics Letters*, 66, 25-31.

EGGER, P. (2002). "An Econometric View on Estimation of Gravity Models and the Calculation of Trade Potential". *The World Economy*, 25(2), 297-312.

HAMILTON, C.B., WINTERS, A.L. (1992). "Opening up International Trade with Eastern Europe". *Economic Policy*, 14, 77-116.

HELMERS, C., PASTEELS, J.M. (2005). "TradeSim (third version), a Gravity Model for the Calculation of Trade Potentials for Developing Countries and Economies in Transition". *International Trade Center Working Paper*.

HELPMAN, E., KRUGMAN, P.R. (1985). *Market Structure and Foreign Trade: Increasing Returns, Imperfect Competition, and the International Economy*, The MIT Press, Cambridge, London.

IMF (2008). *Direction of Trade*, <<http://www.imfstatistics.org/dot>>

JUGURNATH, B., STEWART, M., BROOKS, R. (2007). "Asia/Pacific Regional Trade Agreements: An Empirical Study". *Journal of Asian Economics*, 18(6), 974-987.

KALBASI, H. (2001). "The gravity model and global trade flows", *International Conference on Policy Modeling for European and Global Issues*. http://www.ecomod.net/conferences/ecomod2001/papers_web/KALBASI.pdf>

LINNEMAN, H. (1966). *An Econometric Study of International Trade Flows*. North Holland: Amsterdam.

MARTINEZ-ZARZOSO, I., NOWAK-LEHMANN, F. (2003). "Augmented Gravity Model: An Empirical Application to Mercosur-European Union Trade Flows". *Journal of Applied Economics*, 6(2), 291-316.

NILSSON, L. (2000). "Trade Integration and the EU Economic Membership Criteria". *European Journal of Political Economy*, 16, 807-827.

PAPAZOGLU, C. (2007). "Greece's Potential Trade Flows: A Gravity Model Approach". *International Advances in Economic Research*, 13, 403-414.

PÖYHÖNEN, P. (1963). "A Tentative Model for the Flows of Trade between Countries". *Weltwirtschaftliches Archiv*, 90, 93-99.

RAHMAN, M. M. (2003). *A Panel Data Analysis of Bangladesh's Trade: The Gravity Model Approach*. <<http://www.etsg.org/ETSG2003/papers/rahman.pdf>>

ROJID, S. (2006). "COMESA Trade Potential: A Gravity Approach". *Applied Economics Letters*, 13, 947-951.

SOHN, C.H. (2005). "Does the Gravity Model Explain South Korea's Trade Flows?" *The Japanese Economic Review*, 56(4), 417-430.

SOLOAGA, I., WINTERS, A. (1999). "How has Regionalism in the 1990s Affected Trade Policy?" *Policy Research Working Paper*, WPS 2156, World Bank, Washington, D.C.

SOLOAGA, I., WINTERS, A. (2001). "Regionalism in the Nineties: What Effect on Trade?" *North American Journal of Economics and Finance*, 12, 1-29.

TIME AND DATE, <<http://www.timeanddate.com/worldclock/distance.html>>

TINBERGEN, J. (1962). *Shaping the World Economy: Suggestions for an International Economic Policy*, New York, Twentieth Century Fund.

XUEGANG, C., ZHAOPING, Y., XULING, L. (2008). "Empirical Analysis of Xinjiang's Bilateral Trade: Gravity Model Approach". *Chinese Geographical Science*, 18(1), 9-16.

WANG, Z., WINTERS, A.L. (1992). "The Trading Potential of Eastern Europe". *Journal of Economic Integration*, 7, 113-136.

WDI (2009). *World Bank Development Indicators*, <www.worldbank.org/data>

WTO (2008). *World Trade Organization, World Trade Report 2008*.

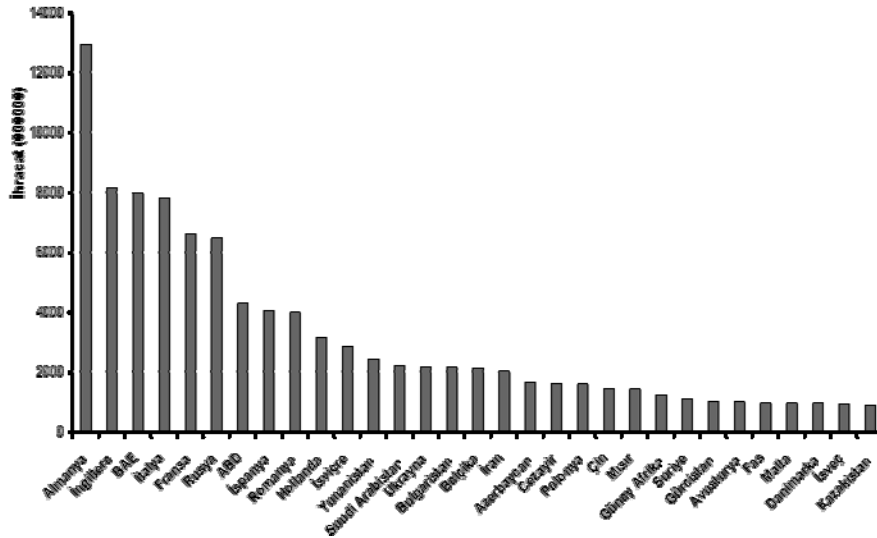
Ek:1 Çalışmada Kullanılan Ülkeler

Tablo 4. Çalışmada Kullanılan Ülkeler

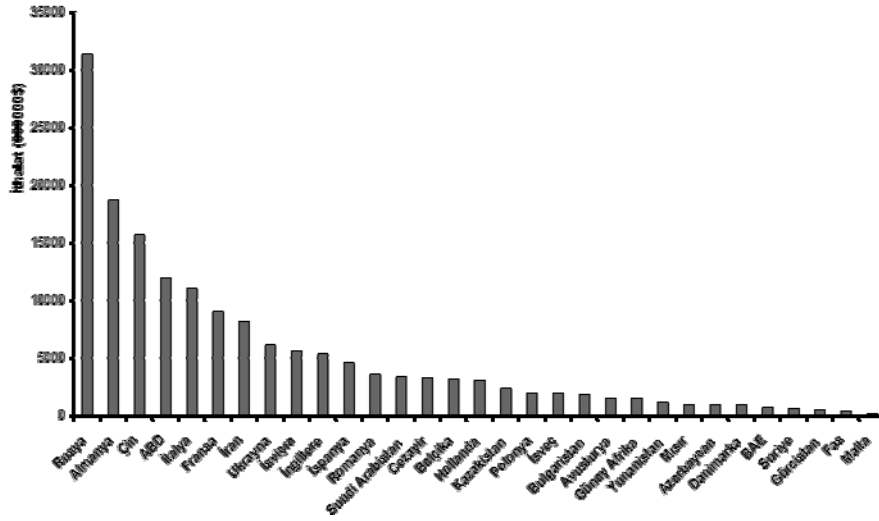
Ülke Adı	Ülke Adı	Ülke Adı
A.B.D ^d	Fransa ^a	Malta ^a
Almanya ^a	Güney Afrika	Mısır
Avusturya ^a	Gürcistan ^b	Polonya ^a
Azerbaycan ^b	Hollanda ^a	Romanya ^{a b}
Belçika ^a	İngiltere ^a	Rusya ^{b d}
Birleşik Arap Emirlikleri ^c	İran	Suriye
Bulgaristan ^{a b}	İspanya ^a	Suudi Arabistan ^c
Cezayir	İsveç ^a	Türkiye ^b
Çin	İsviçre	Ukrayna ^b
Danimarka ^a	Kazakistan	Yunanistan ^{a b}
Fas	İtalya ^a	

Not: a Avrupa Birliği (AB); b Karadeniz Ekonomik İşbirliği (KEİ), c Körfez Arap Ülkeleri İşbirliği Konseyi (GULF), d Asya Pasifik Ekonomik İşbirliği (APEC)'e üye ülkeleri göstermektedir.

Ek 2: Türkiye'nin Ana Ticaret Ortakları ile Dış Ticareti (2008)

Şekil 3. Türkiye'nin Ana Ticaret Ortaklarına Olan İhracatı (2008)

Şekil 4. Türkiye'nin Ana Ticaret Ortaklarından İthalatı (2008)

DÖNÜŞTÜRÜCÜ LİDERLİĞİN BİLGİ YÖNETİM SÜREÇLERİ VE ÖRGÜT PERFORMANSI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ: TEKSTİL SEKTÖRÜNDE BİR ARAŞTIRMA

Hüseyin YILMAZ*
Atıla KARAHAN**

ÖZET

Dönüştürücü liderler, bulundukları örgüte dinamizm getirerek arzu edilen değişimlerin gerçekleştirilmesine öncülük ederler. Dönüştürücü liderlerin, çalışanlara işleriyle ilgili yeni yol ve yöntemleri göstermeleri bakımından tanıdıkları inisiyatif, onların yeni bilgi edinme ve bunları paylaşma yönündeki gayretlerini artırmaktadır. Tam bu noktada bilgi yönetimi alanıyla dönüştürücü liderlik konusu birbirleriyle örtüşmektedir. Bu araştırmanın amacı, dönüştürücü liderlik modelinin bilgi yönetimi süreçleri ve örgütsel performans üzerindeki etkilerini belirlemektir. Bunun yanı sıra çalışmada, bilgi yönetimi süreçlerinin örgütsel performans üzerindeki doğrudan etkileri de araştırılmıştır. Araştırma süreci anket çalışması ile yürütülmüş olup, seçilen örnekleme tekstil sektöründe faaliyet gösteren orta ve büyük ölçekteki işletmelerin yöneticileri oluşturmuştur. Elde edilen veriler, korelasyon ve regresyon analizleri yolu ile değerlendirildiğinde, dönüştürücü liderlik özelliklerinin bilgi yönetimi süreçlerinden bilginin yaratılması ve bilginin paylaşılması üzerinde pozitif bir etkide bulunduğu, araştırma kapsamında odaklanılan bilgi yönetimi süreçlerinin de örgütsel performansı arttırdığı belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dönüştürücü Liderlik, Dönüştürücü Liderlik Özellikleri, Bilgi Yönetimi, Örgüt Performansı, Araştırma Modeli, Anket.

ABSTRACT

Transformational leaders takes the lead in performing the desired changes by dynamising the organization which they are in. These leaders demonstrate their employees new ways and methods related to the job, which improves employees' effort to gain information and share it. At that point, knowledge management and transformational leadership topics overlap each other. The purpose of this study is to investigate the effects of transformational leadership model on knowledge management process and organizational performance. In addition, this study investigates the direct effects of knowledge management processes on organizational performance. The data has

* Yrd. Doç. Dr., Uşak Üniversitesi Meslek Yüksekokulu, Yönetim ve Organizasyon Bölümü (yilmaz2010@gmail.com)

** Doç. Dr., Kocatepe Üniversitesi Sağlık Yüksekokulu, Sağlık Kurumları Yöneticiliği Bölümü (atikarahan@hotmail.com)

been collected via a survey and the sample of the study consists of managers of the medium-and large-scale enterprises in the textile sector. When the data obtained has been evaluated by means of correlation and regression analysis, it has been found out that characteristics of transformational leadership have positive effects on knowledge management processes such as the creation of knowledge and sharing of knowledge and knowledge management processes which are focused in this study improve organizational performance.

Keywords: *Transformational leadership, Characteristics of Transformational Leadership, Knowledge Management, Organizational Performance, Research Model, Questionnaire.*

Giriş

Günümüz iş çevresinin en önemli özelliklerinden biri gerek örgüt içinde gerekse örgüt çevresinde yaşanan sürekli değişimdir. Böyle bir çevrede firmaların başarısı sermaye, büyüklük, rekabet avantajları gibi faktörlerden çok bilginin elde edilmesine ve bu bilginin örgüt amaçları doğrultusunda kullanılmasıyla mümkündür (Lei vd., 1996: 549-569). Bilgi yönetimi, günümüzün giderek artan rekabetçi ortamına bağlı olarak önem kazanan bir disiplin ve bir alandır. İşgücü ve sermaye yoğun firmaların yerini bilgi yoğun firmaların alması ile birlikte işgücü, makine ve malzeme dışında “bilgi” kavramının tanımlanması ve ön planda tutulması, bilgi süreçlerinin nasıl yönetilebileceği konusunu gündeme getirmektedir. Bilgi yönetimi, entelektüel sermayenin yönetilmesinden öte bilginin oluşturulması, dönüştürülmesi ve kullanılması gibi bilgi ile ilgili bütün faaliyetleri de kapsamaktadır (Çakar vd., 2010: 71-93). Lang (2001), örgütlerin bilgiyi yaratma, paylaşma ve kullanmasında insan ilişkilerinin önemli olduğunu, bilgi yönetiminin gerçek görevinin çalışanların hali hazırda sahip oldukları bilgi ve deneyimi paylaşımlarına olanak sağlamak için çalışanlar arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi gerektiğini belirtmiştir.

Veri, enformasyon, bilgi ve bilgelik (VEBB) hiyerarşisi birden fazla alanda gündemde olan bir konudur. Sharma’ya göre sözü edilen hiyerarşi, bilgi yönetimi literatüründe daha çok “bilgi hiyerarşisi” veya “bilgi piramidi” olarak ifade edilirken; aynı hiyerarşi enformasyon bilimi alanında “enformasyon hiyerarşisi” veya “enformasyon piramidi” başlığı altında incelenir. “Enformasyon” veya “bilgi” terimlerinin tercih edilmesindeki belirleyici faktör ise ilgili çalışmanın hangi alanda yapıldığıdır (Sharma, 2005). Earl’a göre örgütsel enformasyonun anlaşılması için gerekli bilgi, her biri gittikçe artan düzeyde yapıyı, kesinliği ve onaylamayı ifade eden dört aşamaya sahiptir. İlk olarak verinin üretilmesi için ortaya konulan örgütsel etkinlikler açıklanmalı daha sonra ilgili veriler toplanmalı ve son

olarak da işlenmelidir. Elde edilen veriler daha sonra enformasyonun üretilmesi amacıyla işlenir, ortaya konur ve yorumlanır. Elde edilen enformasyon ise test edilir, onaylanır ve kodlandığında bilgiye dönüşür. Earl, bilginin toplumsal onaylama aracılığıyla ortaya çıktığını ileri sürer. Bu yaklaşımın altında yatan temel düşünce, verinin bilgiyi ortaya çıkaran ham madde olduğu görüşüdür (Tuomi, 2000: 101-104).

Liderler, örgütsel bilginin yönetilmesi sürecinde kritik bir rol üstlenirler. Bu bağlamda, liderler, örgütsel düzeyde bilginin rekabet avantajına dönüştürülmesini kolaylaştıran vizyonu, motivasyonu, sistemleri ve yapıları sağlarlar (Nonaka ve Takeuchi, 1995). Bilgi yönetimi, liderler tarafından örgütsel bilginin üç ana süreç içerisinde yönetilmesi amacıyla bilinçli bir çaba gösterilmesini gerektirir. Johnson (2002)'a göre, örgüt liderleri, değişim ve öğrenmenin kritik başarı faktörleri haline geldiği günümüzde örgütlerindeki öğrenme davranışlarını teşvik ederek, çalışanların işleriyle ilgili olarak elde ettikleri verileri değerlendirmeyi öğrenmeleri gerektiğini söylemektedir. Yine Johnson, bilgi yönetiminin örgütün tüm düzeylerinde uygulanması gerektiğini vurgulamaktadır. Bir diğer araştırmada ise Politis (2001), kendi-kendine yönetim, işlemci ve dönüştürücü liderlik tarzları ile bilgi yönetimine katkı arasındaki ilişkileri araştırdığı çalışmasında her üç değişken arasında güçlü ilişkiler olduğunu ortaya çıkarmıştır. Yazarın sözü edilen araştırmasında, dönüştürücü ve işlemci liderlik ile bilgi yönetimi boyutlarından bilgiyi elde etme arasında pozitif bir ilişki olduğu tespit edilmiştir (Politis, 2001). Bir başka çalışmada (Bryant, 2003), bilgi yönetimi ile dönüştürücü liderlik arasında açık bir ilişki olduğunu söylemektedir. Yazara göre örgütte, bilgi yönetimi ve dönüştürücü liderlik arasında birey ve grup düzeyinde güçlü bir ilişki söz konusudur (Crawford, 2003). Sözü edilen yazarın araştırması, dönüştürücü liderlik yaklaşımının bilgi yönetimi boyutlarından sadece bilginin elde edilmesi süreci ile sınırlı olmadığı, diğer boyutlarıyla da ilişkili olabileceği konusunda araştırmamız için teşvik edici olmaktadır.

Dönüştürücü liderlik teorisi, bilginin liderlerce nasıl geliştirileceğinin daha iyi anlaşılması konusunda önemli bir temel oluşturmaktadır (Bass, 1985: 21; Conger ve Kanungo, 1998: 290; House ve Aditya, 1997: 409-477). Örgütsel bilginin tanımlanması ve yönetimi, örgütteki mevcut enformasyona ulaşmak amacıyla harekete geçilmesi ve söz konusu enformasyonun ortaya çıkarılmasını içine alan karmaşık bir görevdir (Casillas, 2005). Bu karmaşık görevin etkin biçimde yerine getirilmesinde Boisot (1998) tarafından geliştirilen ve "enformasyon alanı" olarak bilinen, örgüt içindeki enformasyon kanallarından yararlı olan bilginin elde edilmesi sürecinde enformasyonun izleyebileceği yolların haritalanması amacıyla

tasarlanan üç boyutlu bir model yararlı olabilecektir (Casillas, 2005). Boisot (1998), sözü edilen modelinde bilgiyi yönetme sürecinin anlaşılmasının yanı sıra bilginin topluluk içinde nasıl aktığını ortaya koymak için etkili bir mekanizma sunmaktadır. Boisot (1998)'un üç boyuttan oluşan modeli; kodlama (kodlanmamış olandan kodlanana), soyutlama (somuttan soyuta) ve yayılım (yayılmamış olandan yayılmaya) şeklinde sıralanan aşamalardan oluşmaktadır. Sözü edilen modelle, herhangi bir bilgi kümesinin sunulması enformasyon alanı içerisinde haritalanabilir. Model ilk olarak, çalışanlarca harekete geçirilir ve ardından belirsiz olan mevcut enformasyon somut olanlara bir dizi pozisyonun sıralanmasını gerektirir. Bu noktada model, enformasyonun kodlanması için sahip olması gerekli özelliklerinin ayrıntılı olarak tanımlanmasını olanaklı hale getirir. Bir belirsizlik olması durumunda, modelden anlamlı bir sonuç elde edilemez ve dolayısıyla yararlı bilginin sağlanması mümkün olmaz (Casillas, 2005).

Örgütsel bilgi yönetimi, bilginin yaratılması, paylaşılması ve kullanılması süreçlerini içine alır (Boisot, 1998: 35). Araştırmacılar, dönüştürücü liderlik ve örgütsel öğrenme süreçleri arasındaki ilişkileri ortaya koymaya odaklanmaktadır (Gronn, 1997: 274-283). Bukowitz ve Williams (1999: 9-12), bilgi yoğun örgütlerde, bilginin artık sıradan bir kaynak olmadığını belirtmekte ve örgüt liderlerinin örgütün en üst kademelerinde değil, çalışanlarla birlikte onun merkezinde yer aldıklarını ileri sürmektedir. Dolayısıyla örgüt liderleri, örgütün potansiyel bilgiyi kullanabilmesi için değer yaratan bilgiye ulaşma yeteneğini elde etmeye gereksinim duymaktadırlar (Bryant, 2003: 32-44). Drucker (2002), bilgiye dayalı bir örgütte başarılı liderlik edebilmenin bir tek yolu olduğunu söylemekte ve bunu da geleceğin bilgi profesyonellerine zaman harcayarak onlar tarafından tanınma, yeni bilgileri öğrenmelerine olanak verme, onlara koçluk etme, sorunlarını dinleme, meydan okumalarına izin verme ve yapacakları işler için onları teşvik etme faaliyetleri olarak sıralamaktadır. Hitt (1995) örgütsel liderlerin, etkili bir öğrenme mimarisi oluşturarak, paylaşılan bir vizyon geliştirerek, gerekli kaynakları temin ederek, yetki devrinde bulunarak, elde edilen başarıları takdir ederek öğrenen organizasyonun bütün çalışanlarını güçlendirmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Bryant (2003) ise örgütlerde dönüştürücü liderlik ve bilgi yönetimi arasında açık ve net bir ilişki olduğunu söylemiştir.

Bu araştırmanın amacı, dönüştürücü liderlik özelliklerinin bilgi yönetimi süreçleri ve örgütsel performans üzerindeki etkilerini araştırmaktır. Literatürde, dönüştürücü liderlik davranışı ve bilgi yönetimi arasındaki ilişkileri araştıran çalışmalar olduğu görülmektedir. Bunlardan Politis (2001) tarafından yapılan bir çalışmada, dönüştürücü liderliğin çalışanların bilgi paylaşımı davranışı ile pozitif

olarak ilişkili olduğu tespit edilmiştir (Politis, 2001). Mushtaq ve Bokhari (2011) tarafından yapılan bir başka çalışmada, dönüştürücü liderlik ve örgüt kültürünün bilgi yönetimi süreçlerinden bilgiyi paylaşma üzerindeki etkisini ortaya koymaktadır. Yine Politics (2004) tarafından ampirik olarak gerçekleştirilen bir çalışmada, dönüştürücü liderlik davranışının yeni bilgi yaratılması üzerinde etkili olduğu ve bu iki değişkenin aralarında güçlü bir ilişki olduğu ortaya konulmuştur (Politics, 2004: 23-34). Günümüze kadar yapılan çalışmalarda, bilgi yönetimi süreçlerinin bir arada ele alınarak, dönüştürücü liderlik davranışı ile ilişkilendirildiği çalışmaların az sayıda olduğu anlaşılmaktadır. Araştırma bu kapsamda, bilgi yönetimi süreçlerinin bir arada ele alınarak, bunların bir bütün halinde dönüştürücü liderlikle ilişkilerinin ortaya konulmaya çalışıldığı öncü bir çalışma niteliğini taşımaktadır. Araştırmanın temel hipotezleri, dönüştürücü liderlik modeline ilişkin özelliklerin, bilgi yönetimi süreçleri olarak bilgiyi yaratma ve bilgiyi paylaşma üzerinde olumlu etkiye sahip olduğunu ifade etmektedir. Diğer yandan araştırmada, bilgi yönetimi süreçlerinin de örgütsel performans üzerinde doğrudan bir etkiye sahip olduğu ortaya koyulmaktadır.

Dönüştürücü Liderlik Kavramı ve Dönüştürücü Liderliğin Boyutları

Dönüştürücü Liderliğin Tanımı ve Özellikleri

Dönüştürücü liderlik, liderlik yazınına görece yeni girmiş olan ve 1980'lerden itibaren ağırlık kazanmaya başlayan bir kavramdır (Bolat ve Seymen, 2003: 62). Dönüştürücü liderlik, günümüzün dünyasında liderliğin etkili biçimde gerçekleşmesi için gerekli olan yeni bir liderlik felsefesidir (Acuner ve Yılmaz, 2000: 3). Dönüştürücü liderlik ilk olarak Dawston'un (1973) "isyan liderliği" (Rebel Leadership) adlı çalışmasıyla ortaya konulmuş ve kavrama daha sonra 1978 yılında James Mac Gregor Burns tarafından dönüştürücü liderliğin özellikleri de eklenmiştir (Özalp ve Öcal, 2000: 207-227).

Bass (1990), izleyicilerin ilgi alanlarını çoğaltan, örgütün amaç ve misyonunun çalışanlarca benimsenmesini sağlayan ve izleyicileri grubun yararı yönünde harekete geçiren liderler olduğunu belirtmiştir (Bass, 1990). Hughes (1990), dönüştürücü liderliği, "bir vizyon geliştirerek, bu vizyon doğrultusunda örgütü harekete geçirme ve yeni eğilimlerin sürekliliğini sağlamak için; teknik, politik ve kültürel sistemleri değiştirmek yoluyla örgütü yeni eğilimlerin gereklerine göre düzenleme süreci" olarak tanımlamıştır. Dönüştürücü liderlik, Burns (1978) tarafından; liderlerin izleyicileri üzerinde radikal değişimler yarattığı bir süreç olarak ifade edilmektedir. Yukl (1999), Stone (2004) ve diğer meslektaşlarına göre dö-

nüştürücü lider, “temel beklentileri en iyi şekilde karşılayabilmeleri amacıyla astları ile sürekli ve etkili bir iletişim içerisinde olan lider” olarak tanımlamaktadır (Yukl, 1999: 286; Stone vd., 2004: 349). Dönüştürücü liderler, beraber çalıştıkları ekipleri ve diğer yöneticileri, işletme amaçlarına ulaşmanın getirileri konusunda bilinçlendirerek, motivasyonlarını arttırmayı amaçlayan yöneticilerdir (Bass, 1997: 19-28).

Dönüştürücü liderlik, “görevleri ve hedefleri hakkında grubun bilinçlenmesini destekleyen, çalışanların grubun iyiliği için kendi ilgilerine odaklanmasını sağladıklarında, ilgilerini genişleten ve yükselten, üstün nitelikli bir liderlik performansı” olarak tanımlanabilmektedir (Kelloway vd., 2000: 145). Dönüştürücü liderlik; “astları daha yüksek fikir ve moral için motive eden liderlik” olarak tanımlanırken; özellikle Yukl (1999) dönüştürücü liderliği; örgüt üyeleri arasındaki tutum ve davranışlardaki büyük değişim süreci ve örgütün misyon ve hedeflerine katkıda bulunma, olarak tanımlamıştır. Dönüştürücü lider özelliği, etkin olarak değişimi yürürlüğe koymak, bu değişime kılavuzluk edecek ileri görüşlülüğü yaratmak, değişim için duyulan uzmanlığı tanımlamada lidere olanak tanıyacak kabiliyetlerin/yeteneklerin bir kümesidir” şeklinde tanımlanmaktadır (Keçecioğlu, 1998: 28).

Dönüştürücü liderler, izleyicilerinin kişisel gereksinmelerine cevap vermek suretiyle onları yetkilendirerek, izleyicilerin, içinde bulundukları grubun, liderin ve örgütün amaçlarını öncelik sıralamasına göre bir düzene koyarak, izleyicilerin liderliğe doğru gelişim göstermelerine yardımcı olur. Bunun yanı sıra, dönüştürücü liderlerin izleyicilerin yüksek iş tatmini, grup ve örgüt düzeylerinde sorumluluk üstlenmeleri için liderlik ederek, kendilerinden beklenenden daha yüksek bir performans düzeyine ulaşmalarını sağlayabilir (Bass ve Riggio, 2005). Bir kişinin dönüştürücü lider olabilmesi için, öncelikle izleyicilerinin olması ve bunların lidere olan ilgi ve etkilenme düzeylerinin giderek artış göstermesi gerekir. Burada izleyiciler kavramı ile kastedilen, liderin etki alanına giren astlar, çalışma arkadaşları, çapraz ilişki düzeyindeki diğer astlar, üstler ve diğer örgüt paydaşlarıdır; başka bir deyişle liderlikte yalnızca doğrudan ve yukarıdan aşağıya ilişkiler değil, aşağıdan yukarıya ve çapraz olanlar da dikkate alınmalıdır (Coad ve Berry, 1998: 164-172). İkinci boyutta ise Bass (1990), dönüştürücü liderliğin, ancak bu izleyicilerin grup amaçlarının ve misyonunun farkına vardıklarında, bunu kabul ettiklerinde ve kişisel çabalarını grubun faydası yönünde kullanma konusunda yoğunlaştırdıklarında ortaya çıkabileceğini belirtmektedir (Bass, 1990).

Dönüştürücü liderler, değişimci ve yenilikçi nitelikleriyle örgüt çalışanlarının değer yargılarını ve inançlarını değiştirerek, izleyicilerinin sahip oldukları becerileri örgüt yararına geliştirmelerini telkin ederler. Dönüştürücü liderler, ilham verici davranışları ile çalışanların örgüt amaçları doğrultusunda motive olmalarını ve yaptıkları işlerde yüksek performans sergilemelerinde etkili olurlar (Saruhan ve Yıldız, 2009). Diğer taraftan, dönüştürücü liderler, örgütlerde ve toplumlarda köklü değişimlerin gerçekleştirilmesi sürecinde değişimi başlatan, değişim sürecine başarıyla öncülük eden kişiler olurken aynı zamanda sürece odaklanmak yerine performansla ilgili düşüncelere önem veren ve izleyicilerin ihtiyaçlarını değiştirerek yeni vizyonlara yönelmelerini sağlayan etkin kişilerdir (Keçecioğlu, 1998: 28-30). Yapılan çalışmalarda dönüştürücü liderlik özellikleri ile ilgili olarak 4I özelliği; İdealleştirilmiş Etki (Karizma), İlham Verici Motivasyon, Birey Düzeyinde İlgi ve Entelektüel Uyarım özellikleri belirtilmektedir (Stone vd., 2004: 350; Hinkin ve Tracey, 1999: 106, Serinkan, 2008). Bu özellikler aşağıda sırasıyla açıklanmaktadır.

- **Karizma:** Karizma ilk olarak Alman sosyologu Weber'in sosyolojik olarak incelediği bir kavramdır (Bass, 1998: 541) ve kendilerinden çok emin, üstün yetenekli, başkalarının üzerinde hâkimiyet kuran, idealleri belirleyen kişileri anlatmak için kullanılır. Karizmatik liderler psikolojik olarak çok iyi durumda olup, takipçilerine kendi duydukları heyecanı aktarabilirler. Karizmatik liderlerin özellikleri arasında kendini adama, akılcılık ve heyecan ön sıralarda yer almaktadır. Dönüştürücü liderler, izleyenleri tarafından kabul edilmiş, güvenilir ve saygı duyulan kişilerdir (Hinkin ve Tracey, 1999: 106). Dönüştürücü liderler, izleyenlerinin kabul edebilecekleri rasyonel değişimleri uygulama cesaretine sahiptirler; gerektiğinde ortaya çıkan fırsatları çok iyi değerlendirirler, kendilerine güvenirler, çevreye duyarlıdırlar, tutarlıdırlar, vizyon sahibidirler ve en önemlisi izleyenleri tarafından kabul edilerek, onları etki altına alabilme yeteneğine sahiptirler (Bolat ve Seymen, 2003: 67). Dönüştürücü liderler, etik ve ahlaki değerlere önem verirler ve kendi ihtiyaçlarının ötesinde izleyenlerinin ihtiyaçlarını da karşılamaya çalışırlar. Davranışları ve sözleri ile onları sürekli başarılı olmaya teşvik ederler. Bu nedenle izleyenler kendilerini liderleri ile özdeşleştirirler ve onun değerlerini, inançlarını kabul ederler. (Sabuncuoğlu ve Tüz, 2005: 229; Kelloway vd., 2000: 145).

- **İlham verici motivasyon:** Dönüştürücü liderin astları için bir model oluşturma, vizyon aktarma ve çabalara odaklanmak üzere semboller kullanma kapasitesi, esin verme ya da ilham vericilik olarak adlandırılmaktadır. Çalışanların, örgütün misyonu ve vizyonu konusunda bilgilendirilmesi, onlara bu amaçlara ulaş-

manın örgüt açısından öneminin anlatılması ve böylelikle motivasyonun sağlanması, dönüştürücü liderliğin temel becerilerindendir (Sarros ve Santora, 2001: 386). Dönüştürücü lider, çalışanlara takım ruhunu aşıl原因arak, iyimserlik ve motivasyon sağlamaya çalışır, çalışanlarla ortak paylaşımlarda bulunur ve güven aşıl原因arak onlara ilham vermeye çalışır (Hinkin ve Tracey, 1999: 109).

• **Birey düzeyinde ilgi:** Dönüştürücü liderler, tipik olarak her izleyenine, tek bireymiş gibi davranmak, öğretici deneyimler yaratmak ve teşvik etmek için projeleri devretme eğilimindedirler (Özkalp ve Kırel, 2001: 372). Dönüştürücü liderler, bir koç ya da danışman gibi davranarak, çalışanların gelişimi ve başarısı için, bireylerin ihtiyacı olan özel ilgiyi göstermektedirler. Dinlemesini çok iyi bilir ve çalışanlar arasında gelişim özelliklerine göre görev dağılımı yapar. Görev dağılımı sonrasında çalışanları izler ve eğer ihtiyaç duyulursa destek verir (Hinkin ve Tracey, 1999: 109). Dönüştürücü liderlerin aynı zamanda empati yetenekleri çok yüksektir. Bu becerileri sayesinde dönüştürücü liderler, her çalışanın örgüt için değerli olduğunu hissettirerek, onların performansının artmasına yardımcı olurlar (Sabuncuoğlu ve Tüz, 2005: 230).

• **Entelektüel uyarım:** Dönüştürücü lider, izleyicilerin bilgi ve yeteneklerini açığa çıkarabilecekleri ve onları etkili bir biçimde kullanabilecekleri uygun koşulları yaratırlar. Bunun yanında, belirli yöntem ve davranış tarzlarıyla izleyenlerinin entelektüel gelişim ve yetişmelerine öncülük eder. Bu özellik liderin, izleyenlerin entelektüel yeteneklerini açığa çıkarmalarını sağlayarak, bilimsel düşünme ve problem tanımlama ve çözme yeteneklerini geliştirir (Özalp ve Öcal, 2000: 216). Dönüştürücü liderler, çözümlememiş sorulara veya eski sorunlara yeni yaklaşımlarla çözüm bulurlar ve çalışanların yenilikçi ve yaratıcı olmalarını teşvik ederler. Dönüştürücü liderler, yaratıcı düşüncenin gücüne inanırlar; yaratıcı düşünce, daha önce aralarında ilişki kurulmamış nesneler veya düşünceler arasında ilişki kurulmasını ifade etmektedir. Bu özellik, yeni yöntemleri, yeni fikirleri içinde barındıran bir değişim sürecidir (Sabuncuoğlu ve Tüz, 2005: 230).

Araştırmanın Teorik Modeli ve Hipotezleri

Dönüştürücü Liderliğin Bilgi Yönetimi Üzerine Etkisi

Davenport ve Prusak (2001)'a göre bilgi yönetimi, bilgi deneyim ve değerlere ilişkin enformasyonun akışkan bir karmasıdır (Davenport ve Prusak, 2001: 85). Bilgi yönetimi; bilgi ve iletişim teknolojilerinin veri ve bilgi işleme kapasitesi ile beşeri sermayenin yenilikçi ve yaratıcı kapasitesini birleştirerek organizasyo-

nun yaratıcı gücünden azami ölçüde yararlanmayı amaçlayan örgütsel bir süreçtir (Çakar ve Yıldız, 2010: 71-93). Bir başka yaklaşımla bilgi yönetimi, mevcut uzmanlık ve tecrübeler de dahil olmak üzere veri tabanları, dokümanlar, politikalar ve prosedürleri içeren, işletmenin tüm bilgi varlıklarını belirlemek, yönetmek ve paylaşmakla ilgili bütünselik ve sistematik bir yaklaşımdır (Barquin, 2001: 127-142).

Bilgi yönetimi işletmede karar verme süreçlerini kolaylaştırmaktadır. Hızla değişen çevrede çoğu şirketin rekabet çabası bilgi geliştirme ve kullanma konusuna odaklanmaktadır (Lee vd., 2000: 783-793). Sözü edilen tanımlamalardan hareketle bilgi yönetiminin bir süreç olduğu ve bu nedenle aşamalara ve boyutlara sahip olduğu söylenebilir. Diğer yandan bilgi yönetimi, belirli amaçlara ulaşmak için ortak aklın kullanılması demektir. Ortak aklın kullanılması örgüt için arzu edilen hedeflere ulaşmayı sağladığında bir anlam ifade edebilir. Bu nedenle, bilgi yönetimi ile ortaya çıkan eylemlerin ölçülebilen performans sonuçlarına sahip olması gerekir (Barquin, 2001: 127-142).

Bilgi yönetim süreçlerini ele alan ve inceleyen çalışmalara bakıldığında, ortaya konulan kavramların ve yapılan sınıflandırmaların ilgili çalışmaların yazarları tarafından farklı şekillerde değerlendirildiği görülmektedir. Becerra-Fernandez, Gonzalez ve Sabherwal (2004)'a göre bilgi yönetimi dört temel aşama ve yedi alt sürece ayrılmaktadır. Sözü edilen yazarlarca birinci aşama, "bilginin keşfedilmesi" aşaması olarak isimlendirilmekte ve bu aşamada örgütte mevcut olan bilgilerin sentezlenmesi veya örgütteki veri ve enformasyondan elde edilen açık ve örtülü bilgilerden oluşmaktadır. Yazarlara göre bilgi yönetimine ilişkin ikinci temel aşama "bilginin elde tutulması" aşamasıdır. Bu ikinci aşamada, örgüt katılımcılarının sahip olduğu açık ya da örtük bilgiye, örgütteki çalışanlar dışında, örgüt ağları, birimler, çeşitli teknolojiler ve veri havuzlarıyla erişilebilmektedir. Bilginin elde tutulması aşaması, içselleştirme ve dışsallaştırma olarak iki alt sürece ayrılmaktadır. Söz konusu yazarların bilgi yönetimi süreçlerinden üçüncüsü, "bilginin paylaşılması" aşamasıdır. Bu aşamada, örgütün sahip olduğu örtük ve açık bilgilerin örgüt çalışanları arasında paylaşılması ve örgütteki her düzeye iletilmesidir. Becerra-Fernandez, Gonzalez ve Sabherwal (2004)'a göre bilgi yönetimi sürecinin dördüncü temel aşaması, "bilginin uygulanması" aşamasıdır. Yazarlar, bu aşamada örgütsel bilginin alınan kararlarda ve yerine getirilen faaliyetlerde etkin olarak kullanılabileceğini söylemektedir. Örgütte, faaliyetler sırasında uyulması gereken talimatlar ve örgütsel rutinler ise sözü edilen aşamaya ilişkin alt süreçleri ifade etmektedir (Becerra-Fernandez, Gonzalez ve Sabherwal (2004: 32-36).

Awad ve Ghazari (2004)'ye göre bilgi yönetimi süreçleri, bilginin elde edilmesi, örgüt içinde düzenlenmesi, arıtılması ve örgüt düzeyinde iletilmesi aşamalarından oluşmaktadır. Yazarlar, bilginin elde edilmesi sürecini birinci aşamada ele almaktadır. Onlara göre, elektronik postalar, görsel ve işitsel malzemeler, elektronik metinler önemlidir. Bilgi yönetimi sürecinin ikinci aşaması, daha önce elde edilen bilgilerin kodlanması, dinlemeye tabi tutulması, sınıflanması ve arıtılarak yeni baştan erişime ve kullanıma hazır duruma getirilmesi faaliyetlerinden oluşmaktadır. Bilginin örgüt içinde arıtılmasını ifade eden üçüncü aşama ise örgütün veri tabanlarında yer alan ve herkesin erişimine açık olan bilgilerin, veri madenciliği sayesinde yeniden örtük bilgi haline getirilmesini içermektedir. Bilgi yönetimi sürecinin son adımında, daha önce sözü edilen bilgiler, örgüt çalışanları tarafından iletilerek paylaşılr hale gelmektedir (Awad ve Ghaziri, 2004: 24).

O'Dell, Grayson ve Essaides (2003), bilgi yönetiminin yedi farklı süreçten oluştuğunu ifade etmektedir. Yazarlara göre sözü edilen süreçler sırasıyla, "bilginin düzenlenmesi", "örgüt tarafından paylaşılması", "örgütle uyumlu hale getirilmesi", "örgüt içinde kullanımı", "üretimi", "tanımlanması" ve "derlenmesi" olarak isimlendirilmektedir. Bilgi yönetimine ilişkin bu süreçlerin her biri hiyerarşik basamaklardan oluşan bir modelin bileşenlerini oluşturmaktadır ve her aşama sırasıyla yerine getirilerek uygulamaya geçirilmektedir. Söz konusu yazarların ileri sürdüğü süreçlere ilişkin düşüncelerinin dikkat çeken bir yönü, örgütün varlığının bilgiyi öncelikle derlemesine ve bu suretle bilgi üretimini gerçekleştirmesine bağlı olduğudur. Bilgi yönetim süreçlerini inceleyen diğer yazarlardan Soliman ve Spooner (2000) ise bilgi yönetim süreçlerinde beş aşama olduğunu ileri sürmektedir. Bu süreçler sırasıyla; bilginin yaratılması, elde edilmesi, organizasyonu, erişimi ve kullanımıdır. Alavi ve Leidner (2001), bilgi yönetimi süreçlerini sırasıyla; bilginin üretilmesi, depolanması, iletilmesi ve uygulanması olarak ifade etmektedir.

Bu çalışmada Scott ve Wagner (2003)'ın çalışmalarındaki perspektife bağlı kalınarak, bilgi yönetimine ilişkin temel süreçler, bilginin yaratılması, paylaşılması ve kullanılması olarak ele alınmaktadır (Scott ve Wagner, 2003: 285-313). Birçok durumda dönüştürücü bir lider, daha yaratıcı ve yüksek performansı teşvik eden faaliyetlerde teşvik edici bir tutum sergilemelidir. Bununla beraber, ileri teknoloji firmaları ve bilgiye dayalı olarak faaliyet gösteren işletmeler genellikle daha yüksek düzeyde bilgiyi yaratarak ve paylaşarak bunları rakiplerin üzerinde bir performans elde etmek amacıyla ilişkilendirmelidir (Avram, 2006: 1-10). Dönüştürücü liderlik özellikleri ile bilgi yönetimi süreçleri arasındaki ilişkiler aşağıdaki başlıklarda incelenmektedir.

• ***Dönüştürücü liderlik özelliği olarak karizma ile bilginin yaratılması ve paylaşılması süreçlerinin ilişkilendirilmesi:*** Bilgi toplama, bilginin elde edilmesine yöneliktir. Bu süreç için “elde etme, arama, üretme, yaratma” gibi farklı ifadeler de kullanılmaktadır. Bütün bu ifadelerin sahip olduğu ortak öge bilginin toplanmasıdır. Bilgi toplama sürecinin içinde yenilik kavramı da bulunmaktadır (Gold ve diğerleri 2001: 185-214). Örgütsel bilginin yaratılması, kişisel deneyimlerin yayılması ve paylaşılmasını gerektirmektedir. Bireyler arasındaki iş birliği beraberinde bireysel farklılıkları da getirmektedir. Bireysel farklılıklar da yaratıcı bilginin doğmasını ve öğrenmenin gelişmesini sağlamaktadır (Avram, 2006: 1-10). Dönüştürücü liderler, bilginin yaratılması, paylaşılması ve kullanılmasında uygun bir örgütsel iklim yaratırlar. Bu liderler, karizmatik özelliklerini kullanarak, çalışanların entelektüel gelişimini teşvik etme ve onlarla kişisel olarak ilgilenmek suretiyle örgütte bilgi yaratma ve paylaşma konusunda teşvik edici olurlar. Bilgi yönetiminin amacı, kendisini oluşturan her bir parçanın toplamından daha güçlü ve daha değerli ve rakiplerinden daha rekabetçi bir organizasyon oluşturmak için çalışanlarının uzmanlık ve özgün bilgilerini ölçebilen, depolayan, kullanan ve ticarileştirebilen bir “öğrenen organizasyon” yaratmaktır. Dönüştürücü liderler, örgüt için meydan okuyucu bir vizyon ve stratejik hedefleri belirleyerek bireysel olarak yetenekli çalışanları örgüte çekebilir (Conger ve Kanungo, 1998: 78-97).

• ***Dönüştürücü liderlik özelliği olarak ilham verici motivasyon ile bilginin yaratılması ve paylaşılması süreçlerinin ilişkilendirilmesi:*** Liderler, örgüt içinde hangi faaliyetin değerli olacağını, hangi davranışların teşvik edileceğini ve hangi çabaların ödüllendirileceğini belirlemede doğrudan bir kontrol sahibi olmaktadır. Bu faktörler, çalışanların yeni bilgi geliştirme yeteneğini ve motivasyonunu etkileyebilir. Bireyler, kişisel deneyimlerini ve hayallerini kişisel görüşlerine dönüştürme sırasında yeni bilgi ve fikirler ortaya koyabilirler. Bu görüşler daha sonra diğer takım üyeleri ile paylaşılabilir (Bryant, 2003: 32-44). Dönüştürücü liderlik teorisinin bazı boyutları, bilgi yönetimiyle uygunluk içindedir. Çalışanlar, yeni fikirler yaratarak paylaşma ve bunları test etme özgürlüğüne sahip olduklarında daha verimli olurlar (Sosik, 1997: 460-479).

• ***Dönüştürücü liderlik özelliği olarak entelektüel uyarım ile bilginin yaratılması ve paylaşılması süreçlerinin ilişkilendirilmesi:*** Dönüştürücü liderlik, çalışanların yenilikçi olmaları için motivasyon içerisinde entelektüel teşvik ve destek sağlarlar. Dönüştürücü liderler, çalışanları yenilik yapmada motive etmek ve heyecanlandırmak için karizmatik özelliklerinden yararlanırlar. Nihayet dönüştürücü liderler, çalışanlara kişisel düşüncelerini aktararak onların örgütle fikirleri-

ni paylaşımları konusunda teşvik edici olur. Dönüştürücü liderler, bireysel ve örgütsel düzeyde bilgiyi yaratma, paylaşma ve kullanma konusunda destekleyici bir sorumluluk sergilerler. Bireysel düzeyde öncelikle bilgi yaratılır. Çalışanlar, bilgiyi yaratma, paylaşma ve kullanma konusunda yetenekli olsalar bile kendi işleri söz konusu olduğunda bilgi yaratma sürecine vurgu yaparlar. Bireysel tutku ve yaratıcı bir görüş içerisinde alternatifler geliştirir, problemlere çözüm bulur ve yeni bilgi yaratırlar (Crossan vd.,1999: 522-537).

Liderler, örgüt içinde bilginin rekabet avantajına dönüştürülmesini kolaylaştıran vizyonu, motivasyonu, sistemleri ve yapıları ortaya koyarlar. Bilgi yönetimi liderlerin, örgütün bütün düzeylerinde anahtar bilgi yönetimi süreçlerini oluşturan, bilgiyi yaratma, paylaşma ve kullanma boyutlarında bilinçli bir çaba içinde olmasını gerektirir. Dönüştürücü liderlik ve işlemci liderlik teorileri, liderlerin örgüt içinde bilginin yaratılmasını nasıl etkilediklerinin anlaşılması konusunda bir temel oluşturur (Bass, 1985: 20-22). Bu düşüncelerle, dönüştürücü liderlik özelliklerinin bilginin yaratılması ve paylaşılması üzerindeki etkilerine ilişkin hipotezler aşağıdaki gibi ortaya konulabilir.

- H1:** Dönüştürücü liderliğe ilişkin karizmatik davranış, bilginin yaratılmasını kolaylaştırır.
- H2:** Dönüştürücü liderliğe ilişkin karizmatik davranış, bilginin paylaşılmasını kolaylaştırır.
- H3:** Dönüştürücü liderliğe ilişkin ilham verici motivasyon, bilginin yaratılmasını kolaylaştırır.
- H4:** Dönüştürücü liderliğe ilişkin ilham verici motivasyon, bilginin paylaşılmasını kolaylaştırır.
- H5:** Dönüştürücü liderliğe ilişkin entelektüel uyarım davranışı bilginin yaratılmasını kolaylaştırır.
- H6:** Dönüştürücü liderliğe ilişkin entelektüel uyarım davranışı bilginin paylaşılmasını kolaylaştırır.

Dönüştürücü Liderliğin Örgüt Performansı Üzerine Etkisi

Örgütsel ve yönetsel kuramın merkezinde yer alan performans kavramı en basit tanımıyla bir örgütün kaynaklarını etkin ve verimli bir biçimde kullanarak amaçlarına ulaşabilme yeteneğidir. Performans, bir örgütün kaynaklarını etkin ve verimli kullanarak amaçlarına ulaşabilme yeteneği olarak tanımlanabilir (Daft, 2000: 12). Anlaşılması zor ve çok boyutlu bir olgu olan bu kavram, gözlemleyen kişinin bakış açısına, gözlemlendiği zaman periyoduna ve kullanılan kriterlere

göre farklılık gösterecektir. Öte yandan, bir örgüt içerisinde tüm davranışların daima tatmin edici bir performans düzeyine erişmeye yönlendirildiği açıktır (Snow ve Lawrence, 1980: 318-319). Bahsedilen bu performans düzeyi, her örgüt için, o örgütün rekabetçi gücünün bir göstergesidir. Başka bir deyişle, bir örgüt için performans, firmanın nerede olduğunun, önceden belirlenmiş olan amaçların ne ölçüde başarıldığının ve en önemlisi, rakiplerle yapılan bir karşılaştırma içerisinde, yeteneklerin performans artışı sağlamak üzere nasıl etkin kullanılabileceğinin bir belirleyicisidir (Agarwal, 1997: 45).

Liderlik ve performans arasındaki ilişkinin güçlü olduğunu gösteren bazı kanıtlar söz konusudur. Bunlardan ilki, uygulamayla ilgilidir. Günümüzün yoğun, dinamik ve yeniliğe dayalı, performans ve fiyat rekabetini gerektiren, kârların azaldığı iş çevresi liderlik ve örgütsel performans arasında ilişki kurulmasını gerektirmektedir (Santoravd, 1999: 101-109). Araştırmacılara ve işletme yöneticilerine göre, örgütler şiddetli rekabetin ve belirsizliklerin yarattığı yeni meydan okumalarla karşılaştığında, etkili liderlik davranışı, örgütsel performansın arzu edilen düzeye yükseltilmesini kolaylaştırmaktadır (Teece, Pisano ve Shuen, 1997: 509-533).

Dönüştürücü liderliğin örgüt performansına etkisi konusunda birtakım çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Coad ve Berry (1995) tarafından yapılan çalışmada, performansın artırılması ve öğrenmenin sağlanmasında dönüştürücü liderin etkileri incelenmiştir. Masive Cooke (2000) dönüştürücü liderliğin, astların motivasyonları ve verimlilikleri üzerindeki etkilerinden; Eisenbach, Watson ve Pillai'nin (1999: 80-88) çalışmalarında, örgüt içinde yeni bir sistemin oluşturulmasında yeni hedeflerin belirlenmesinde ve yönetim süreçlerinin değişiminde, dönüştürücü liderliğin öneminden söz edilmektedir. Yine, Dionne ve diğerleri (2004), dönüştürücü liderliğin örgüt üzerindeki ve takım performansına etkilerine yönelik çalışmalar yürütmüşlerdir. Bu araştırmaların sonuçlarına göre, dönüştürücü liderlerin örgütlerde gelişimin sağlanması için önemli roller üstlendikleri görülmektedir. Güdüleyici araçların düzenlenmesi, iş zenginleştirme, iş tasarımlarının reorganizasyonu, iş rotasyonu gibi alanlarda örgütün performansını doğrudan etkiledikleri anlaşılmaktadır. Dönüştürücü liderlerin örgütlerde duyarlılık eğitimi alanında farklılıklar yarattıkları ve sağlanan motivasyon sayesinde örgütsel gelişme ve performans üzerinde olumlu sonuçlar ortaya çıktığı söylenebilir (Şahin, 2009: 97-118). Bu düşüncelerle bu çalışmanın yedinci hipotezi aşağıdaki gibi ortaya koyulabilir.

H7: Dönüştürücü liderlik modelinin (karizma, motivasyon ve entelektüel güç), örgütsel performans üzerinde olumlu bir etkisi vardır.

Bilgi Yönetiminin Örgüt Performansı Üzerine Etkisi

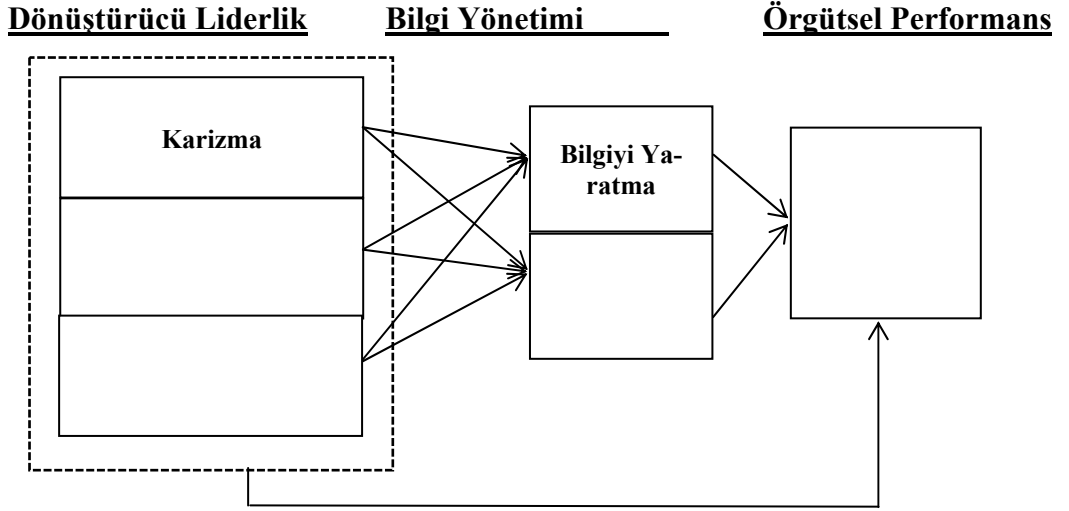
McEvily ve Chakravarthy (2002), örgütün özellikle teknolojik ve bilimsel bilgiyi yaratıp, paylaşmasıyla rekabet üstünlüğü elde edebileceğini ortaya koymuştur. Argote ve Ingram (2000), örgütün birimler arasında bilgiyi transfer edebilme yeteneğinin örgütsel performansı geliştirdiğini ifade etmiştir. Gold ve diğerleri (2001) örgütsel etkinliğin başarılmasında bilgi yönetiminin önemli katkılar sağladığı sonucuna ulaşmıştır. Bir diğer çalışmada, bilgi tabanlı firmaların en yüksek üretim performansına ulaşma başarısını gösterdikleri, bilgiyi önemsemeyen ve bilgi yönetimine odaklanmayan firmaların ise düşük üretim performansına sahip oldukları görülmüştür (Bülbül, 2008: 161-180).

Bilgi yönetimi yazınında bilgi yönetimi süreçlerinin başlangıcı olan bilgiyi elde etme örgütsel etkinlik için önemli bir unsur olarak açıklanmaktadır. Elde edilen bilgi, bilgi yönetiminin süreçleri kapsamında kullanılabilecek hale getirilip kullanılmadıkça örgütsel etkinliğe etkisinden söz edilemez. Bilginin örgütsel etkinliğe etkisi olabilmesi için öncelikle bu bilginin örgütün kullanabileceği özelliklere sahip olması gerekmektedir. Daha sonraki uygulama aşaması ise diğer bütün faaliyetlerin etkinliğini doğrudan destekler. En son aşama olan bilgiyi koruma aşaması ise rekabet avantajı açısından önem taşımaktadır. Sonuç olarak örgütün rekabet ortamında avantajını sürdürmesi örgütün etkinliğini sağlamlaştırabilir (Çakar ve Yıldız, 2010: 71-93). Bu düşüncelerle çalışmanın sekizinci hipotezi aşağıdaki gibi ortaya koyulabilir:

H8: Bilgi yönetimi süreçleri (yaratma ve paylaşma) örgütsel performans üzerinde etkilidir.

Ortaya konulan hipotezler ışığında oluşturulan araştırmanın teorik modeli Şekil 1’de gösterilmektedir.

Şekil 1: Araştırmanın Teorik Modeli

Yöntem

Örneklem

Bu araştırmada kullanılan veriler biri tekstil sektöründe faaliyet gösteren 89 işletmede görev yapan orta ve üst düzey yöneticilerden elde edilmiştir. Bu işletmeler imalat odaklı olarak faaliyet göstermektedirler. İlgili işletmeler, Uşak Deri Organize Sanayi Bölgesinde faaliyet göstermektedir. Araştırma kapsamındaki firmaların önceden belirlenen yöneticilerinden anketin dağıtılması için izin alınmış ve anketler ilgili firmalardan önceden randevu alınması suretiyle görüşülerek dağıtılmıştır. Sözü edilen 89 firmada görev yapan 152 orta ve üst düzey yöneticiden 38 tanesi mazeret belirterek ankete cevap vermemiş, geriye kalan 14 yönetici ise anket formu kullanmadan mülakat şeklinde görüşebileceklerini belirtmiştir. Anket formu dağıtılan 100 yöneticiden arzu edilen ve analize hazır verilerin geri döndüğü anlaşılmıştır. Anketlerin geriye dönüş oranı % 58 olarak gerçekleşmiştir. Bu geri dönüş oranı kabul edilebilir sayılmaktadır (Cicourel, 1982: 11-20).

Araştırma kapsamına dahil edilen toplam 100 yöneticinin; % 35' inin 25-30 yaş, % 37'sinin 31-36 yaş ve % 28'inin 37 yaş ve üzerinde olduğu anlaşılmıştır. Yine katılımcıların % 53'ünün erkek, % 47'sinin kadın olduğu görülmektedir. Meslekteki kıdemlere bakıldığında, % 23'ünün 3 yıldan az, % 25'inin 3-6 yıl arasında, % 29'unun 7-10 yıl ve % 23'ünün 11 yıl ve üstünde çalışma süreleri olduğu

anlaşılmaktadır. Katılımcıların % 32'si müdür, % 29'u müdür yardımcısı, % 39'u ise departman sorumlusu idari personeldir. Bu kurumdaki kıdemi 1 yıldan az olanların oranı % 30, 1-2 yıl olanların oranı % 23, 3-5 yıl olanların oranı % 19 ve 6 yıl ve üstü olanların oranı ise % 28'dir.

Ölçekler

Araştırmada kullanılan soru formu üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde yöneticilerin dönüştürücü liderlik özellikleri ile ilgili maddelere, ikinci bölümde bilgi yönetimi bağlamında bilginin yaratılması ve paylaşılması maddelerine ve üçüncü bölümde de kontrol değişkenlerine ilişkin bilgilere yer verilmiştir. Kontrol değişkenleri ve yöneticilerin dönüştürücü liderlik özellikleri bağımsız değişken, bilgi yönetimi süreci ve örgüt performansı bağımlı değişkenler olarak dikkate alınmıştır. Soru formunun birinci ve ikinci bölümünde kullanılan değişkenlerin tümü, 1=Hiçbir zaman ve 5= Hemen hemen her zaman arasındaki 5'li Likert tipinde hazırlanan ölçeklerle ölçülmüştür.

- **Dönüştürücü Liderlik Özellikleri:** Belirlenen araştırma konusu kapsamında geniş bir yazın taraması yapılarak kullanılacak değişkenlerle ilgili ölçekler tespit edilmiştir. Araştırmada kullanılan dönüştürücü liderlik davranışı ve bilgi yönetimi ölçeği daha önce geçerlilik ve güvenilirliği test edilmiş çalışmalardan alınmıştır. Dönüştürücü liderliği ölçmek için Gökkaya (2005) ve Başol (2005)'un Bass ve Avolio (1995)'dan daha önce Türkçeye uyarlamış oldukları Çok Yönlü Liderlik Ölçeğinden yararlanılmıştır. Sözü edilen ölçeğin Alfa Katsayısı: .84 olarak hesaplanmıştır. Ankette dönüştürücü liderlik özelliklerine ilişkin olarak karizma 8, ilham verici motivasyon 4, entelektüel uyarım gücü 4 ve bireysel ilgi 4 olmak üzere toplam 20 ifade yer almıştır.

- **Bilgi Yönetimi Süreçleri:** Bilgi yönetimi süreçleri ölçeğiyle ilgili olarak anket formundaki soruların hazırlanmasında bilgi yönetimi alanında çalışan uluslararası araştırma organizasyonları (Arthur Andersen ve APQC, 1996; KPMG, 2001; Knowledge Associates, 2002) ile Skyrme (2000) ve Darroch'un (2003) çalışmalarından faydalanılmıştır. Diğer taraftan İpçioğlu (2004)'nun aynı çalışmalardan yararlanarak oluşturduğu 19 sorudan oluşan (alfa katsayısı: .91) bilgi yönetimi ölçeğinden de yararlanılmıştır. Sözü edilen ölçekte bilgi yönetimi süreçlerine ilişkin olarak bilginin depolanması 5, bilginin yaratılması 5, bilginin paylaşılması 5, bilginin kullanılması 4 olmak üzere toplam 19 ifade yer almaktadır.

- **Örgütsel Performans Ölçeği:** İşletmenin performansını ölçmeye yönelik olarak geliştirilen soru formu, 7 soruyu içeren ölçekten meydana gelmektedir. Bu ölçekler Fawcett ve Clinton'ın (1996) çalışmalarından esinlenerek hazırlanmıştır. Her bir ölçek maddesinin her iki ucunda, 1 kesinlikle katılmıyorum, 5 kesinlikle katılıyorum ifadeleri yer almaktadır. Ölçek maddeleri için işaretlenen 1 ve 2 seçenekleri maddeler için olumsuz düşünceyi belirtirken, 4 ve 5 seçenekleri olumlu düşünceyi ifade etmektedir. Ölçekte 3 olarak yapılan puanlama ise adı geçen madde ile ilgili yorum geliştirilmediğini göstermektedir (Kaşlı, 2007: 167).

- **Kontrol Değişkenleri:** Katılımcılardan, yaşları, cinsiyetleri, eğitim düzeyleri, medeni ve kadro durumlarına uygun olan alanları işaretlemeleri istenmiştir.

Analiz Yöntemi

Soru formu yardımı ile toplanan veriler SPSS 16.0 istatistiksel veri analiz paket programı ile analiz edilmiştir. Kontrol değişkenlerine ilişkin veriler, frekans ve yüzde değerleri kullanılarak değerlendirilmiştir. Bu çalışmada araştırma modelinde gösterilen değişkenler arası ilişkileri incelemek üzere faktör, korelasyon ve regresyon analizleri yapılmıştır.

Bulgular ve Yorum

Faktör Analizleri ve Değişkenler Arası İlişkiler

Anketi oluşturan Likert tipi toplam 46 soru keşifsel faktör analizine tabi tutulmuş, en uygun faktör yapısına varimaks dönüşümü ile ulaşılmıştır. Tablo 1'de değişkenlere ait faktör yükleri ve faktörlere ilişkin Kaiser-MeyerOlkin (KMO) katsayısı verilmiştir. KMO değerleri faktör analizinin kullanılabilirliği hakkında bilgi verir. Bu oranın 0, 60'dan fazla olması istenir (Büyüköztürk, 2002: 10-48). Bu çalışmada tüm KMO değerlerinin de 0,60'dan büyük olduğu görülmektedir. Diğer taraftan her bir faktör tarafından açıklanan varyans oranı (AVO) da % 55'in üzerindedir.

Tablo 1: Değişkenlere İlişkin Faktör Yükleri

Karizma	İlham Verici Motivasyon	Entelektüel Uyarım	Bilgiyi Yaratma	Bilgiyi Paylaşma	Örgütsel Performans
0,792	0,845	0,804	0,822	0,794	0,789
0,780	0,841	0,762	0,759	0,736	0,730
0,754	0,820	0,733	0,670	0,649	0,669
0,725	0,763	0,632	0,601	0,632	0,651
0,647					0,603
0,623					
0,610					
0,697					
KMO	KMO	KMO	KMO	KMO	KMO
0,791	0,762	0,772	0,681	0,751	0,776
AVO	AVO	AVO	AVO	AVO	AVO
% 61,135	% 64,714	% 63,611	% 57,180	% 60,098	% 61,144

Dönüştürücü Liderlik Özellikleri, Bilgi Yönetimi Süreçleri ve Örgütsel Performans İlişkisi

Tablo 2'deki korelasyon matrisinden görüldüğü gibi, dönüştürücü liderlik özellikleri ile bilginin yaratılması, paylaşılması ve örgütsel performans arasında % 1 anlamlılık seviyesinde pozitif yönde ilişkiler olduğu saptanmaktadır. Matris incelendiğinde, dönüştürücü liderlik özelliklerinden karizmanın bilgi yönetimi süreçlerinden bilgiyi paylaşma ile ilişkisinin güçlü olduğu, karizma ile bilgiyi yaratma arasındaki ilişkinin diğer boyutlarla karizma arasındaki ilişkiye göre daha zayıf olduğu görülmektedir. Aynı şekilde ilham verici motivasyon ile bilgiyi yaratma ve paylaşma arasında da % 1 anlamlılık seviyesinde pozitif yönde ilişkiler olduğu saptanmaktadır ve bilgiyi paylaşma ile ilişkisinin bilgiyi yaratma ile ilişkisine göre daha güçlü olduğu anlaşılmaktadır. İlham verici motivasyon ile örgüt performansı arasındaki ilişkinin bilgiyi paylaşma ile ilişkisine göre daha zayıf olduğu ortaya çıkmaktadır. Dönüştürücü liderliğe ilişkin entelektüel uyarım gücü ile bilgi yönetimi süreçleri ilişkilendirildiğinde, entelektüel uyarım gücünün bilgi paylaşımı ile ilişkisinin bilgi yaratma süreci ile ilişkisine göre daha güçlü olduğu görülmektedir. Yine entelektüel uyarım gücünün örgütsel performans ile ilişkisinin bilgiyi yaratma değişkenine göre daha güçlü olarak ortaya çıktığı anlaşılmak-

tadır. Bilgi yönetimi süreçlerinin örgütsel performans ile ilişkileri değerlendirildiğinde, bilgiyi paylaşma değişkeninin çok güçlü bir şekilde ilişkili olduğu görülmektedir. Diğer yandan, bilgiyi yaratma değişkeni ile örgüt performansı arasındaki ilişkinin daha zayıf olduğu ortaya çıkmıştır.

Tablo 2: Tüm Değişkenlere Ait Ortalama, Standart Sapma ve Pearson Korelasyonları

		Ort.	Std.Sp	1	2	3	4	5	6
KRZ	1	3,87	,83	0.81(a)	,428**	,552**	,400**	,786**	,747**
İVM	2	4,73	,86	-	0.83(a)	,379**	,304**	,701**	,689**
EU	3	3,91	,88	-	-	0.74(a)	,381**	,772**	,759**
BY	4	3,92	,97	-	-	-	0.86(a)	,721**	,666**
BP	5	3,86	,66	-	-	-	-	0.89(a)	,959**
ÖP	6	3,89	,61	-	-	-	-	-	0.73(a)
*.05 seviyesinde anlamlı (çift taraflı) **.01 seviyesinde anlamlı (çift taraflı)									

KRZ: Karizma, **İVM:** İlham Verici Motivasyon, **EU:** Entelektüel Uyarım, **BY:** Bilgiyi Yaratma, **BP:** Bilgiyi Paylaşma, **ÖP:** Örgütsel Performans

Regresyon Analizleri ve Hipotezlerin Testi

Dönüştürücü Liderlik Özelliklerinin Bilgi Yönetimi Süreçleri Üzerindeki Etkileri

Dönüştürücü liderlik özelliklerinin bilgi yönetimi süreçleri üzerindeki etkilerini incelemek üzere (Regresyon Tablosu 1) dört regresyon modeli kurulmuştur. Tüm modeller istatistiksel olarak anlamlıdır. Birinci regresyon modelinde, dönüştürücü liderlik özelliklerinden karizmanın bilgi yaratma üzerindeki etkisi incelenmiş ve karizmanın bilginin yaratılması üzerinde pozitif yönde % 5 anlamlılık seviyesinde etkili olduğu görülmüştür. İlham verici motivasyonun bilgi yaratma üzerindeki etkisinin araştırıldığı ikinci regresyon modelinde, ilham verici motivasyonun örgütsel bilgi yaratma süreci üzerinde % 5 anlamlılık seviyesinde etkisi olduğu görülmüştür. Entelektüel uyarım gücünün bilgi yaratma süreci üzerindeki etkisinin araştırıldığı üçüncü regresyon modelinde, entelektüel uyarım gücünün bilgi yaratma süreci üzerinde % 5 anlamlılık seviyesinde etkili olduğu ortaya çıkmıştır. Karizma, ilham verici motivasyon ve entelektüel uyarım gücünün bilgi yaratma süreci üzerindeki birleşik etkilerinin incelendiği dördüncü regresyon modelinde, karizma, ilham verici motivasyon ve entelektüel uyarım gücünün bilgi

yaratılmasını pozitif olarak etkilediği, entelektüel uyarım gücünün bilgi yaratılması üzerindeki pozitif etkisinin diğer değişkenlerden daha güçlü olduğu (.520>.281>.220) görülmektedir. Dönüştürücü liderlik özelliklerinin bilgi yaratma üzerindeki etkilerinin test edildiği Model 1, Model 2, Model 3 ve Model 4'e ilişkin sonuçlar göz önüne alınarak, dönüştürücü liderlik özelliklerinin bilgi yaratmayı kolaylaştırdığı söylenebilir.

Tablo 3 : Regresyon Tablosu 1

	Karizma	Motivasyon	Entelektüel Uyarım Gücü	R²	F	Sig
	β t	β t	β t			
1	.446** 4.19			.369	28.37	.000
2		.208**1.87		.410	21.80	.000
3			.520**6.02	.371	36.34	.000
4	.281** 2.41	.220** 2.08	.299* *3.31	.434	24.54	.000

Bağımlı değişken: Bilgiyi Yaratma

**p< .01 *p< .05

Dönüştürücü liderlik özelliklerinin bilgi yönetimi süreçlerinden bilgi paylaşımı üzerindeki etkilerini değerlendirmek amacıyla 4 regresyon modeli kurulmuştur (Regresyon Tablosu 2). Kurulan tüm modellerin anlamlı olduğu görülmektedir. Birinci modelde karizmanın örgütsel bilgi paylaşımı üzerindeki etkisi incelenmiş ve ilgili değişkenin bilgi paylaşımı üzerinde pozitif yönde % 1 anlamlılık seviyesinde etkili olduğu görülmüştür. İkinci regresyon modelinde ilham verici motivasyonun bilgi paylaşma üzerindeki etkisi araştırılmış ve bu modelde motivasyonun bilgi paylaşımını % 1 anlamlılık seviyesinde pozitif yönde etkilediği görülmüştür. Entelektüel uyarım gücünün bilgi paylaşımı üzerindeki etkilerinin incelendiği üçüncü regresyon modelinde, entelektüel uyarım gücünün bilgi paylaşımını % 1 anlamlılık seviyesinde pozitif yönde etkilediği anlaşılmıştır. Araştırmanın bağımsız değişkenlerini ifade eden karizma, ilham verici motivasyon ve entelektüel uyarım gücünün örgütsel bilgi paylaşımı üzerindeki birleşik etkisinin incelendiği dördüncü modelde ise, entelektüel uyarım gücünün bilgi paylaşımı

üzerindeki pozitif etkisinin oldukça güçlü olduğu, buna karşın diğer iki değişkenin etkilerinin entelektüel uyarım gücünün etkisi düzeyinde olmadığı görülmektedir. Diğer taraftan korelasyon analizi sonuçları ile karizma (Model 1), ilham verici motivasyon (Model 2) ve entelektüel uyarım gücü (Model 3) değişkenlerinin bilgi paylaşımı üzerindeki etkisini araştıran regresyon modellerinde söz konusu değişkenlerin bilgi paylaşımı üzerinde etkili olduğu saptandığından dönüştürücü liderlik özelliklerinin örgütsel bilgi paylaşımını kolaylaştırdığı söylenebilir.

Tablo 4 : Regresyon Tablosu 2

	Karizma		Motivasyon		Entelektüel Uyarım Gücü		R ²	F	Sig
	β	t	β	t	β	t			
1	.588**	7.204					.346	51.90	.000
2			.438**	4.825			.438	23.27	.000
3					.445**	4.91	.398	24.14	.000
4	.288**	3.28	.095*	0.98	.329 **	3.37	.326	15.48	.000

Bağımlı Değişken: Bilgiyi Paylaşma

**p< .01 *p< .05

Dönüştürücü Liderlik Özelliklerinin Örgütsel Performans Üzerine Etkisi

Dönüştürücü liderlik özelliklerinin örgütsel performans üzerindeki etkilerinin test edilmesi amacıyla dört regresyon modeli kurulmuştur (Regresyon Tablosu 3). Kurulan tüm modellerin istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Birinci modelde, dönüştürücü liderlik özelliklerinden karizmanın, örgütsel performans üzerinde pozitif yönde % 1 anlamlılık seviyesinde etkili olduğu görülmektedir. İkinci regresyon modelinde ilham verici motivasyonun örgütsel performans üzerindeki etkisi araştırılmış ve bu modelde motivasyonun örgütsel performans üzerinde % 1 anlamlılık seviyesinde pozitif yönde etkilediği görülmüştür. Entelektüel uyarım gücünün örgütsel performans üzerindeki etkilerinin incelendiği üçüncü regresyon modelinde, entelektüel uyarım gücünün örgüt performansını % 1 anlamlılık seviyesinde pozitif yönde etkilediği anlaşılmıştır. Dönüştürücü liderlik özelliklerinin örgüt performansı üzerindeki birleşik etkilerinin analiz edildiği dördüncü modelde ise, sözü edilen özelliklerden karizmanın örgüt performan-

sı üzerindeki etkisinin diğer değişkenlere göre oldukça güçlü olduğu ($\beta=.389$, $p<.01$) görülmektedir. Örgüt performansı üzerinde sırasıyla etkisi olan diğer değişkenlerden entelektüel uyarım gücü ($\beta=.212$, $p<.01$), ve ilham verici motivasyonun ($\beta=.92$, $p<.01$) da pozitif yönde etkiye sahip oldukları saptanmıştır. Bu durumda dönüştürücü liderlik özelliklerinin örgütsel performans üzerinde pozitif yönde etkili olduğu söylenebilir.

Tablo 5 : Regresyon Tablosu 3

	Karizma		Motivasyon		Entelektüel Uyarım Gücü		R ²	F	Sig
	β	t	β	t	β	t			
1	.549** 6.502						.301	42.27	.000
2			.467** 5.227				.218	27.32	.000
3					.391** 4.209		.111	12.98	.001
4	.389** 4.156		.092 964		.212 ** 2.186		.305	14.01	.000

Bağımlı Değişken: Örgütsel Performans

**p<.01 *p<.05

Bilgi Yönetimi Süreçlerinin Örgütsel Performans Üzerine Etkisi

Bilgi yönetimi süreçlerinden bilgi yaratma ve bilgiyi paylaşmanın örgüt performansı üzerindeki etkilerini incelemek amacıyla üç regresyon modeli kurulmuştur (Regresyon Tablosu 4). Kurulan tüm modellerin anlamlı olduğu görülmektedir. Birinci modelde bilgi yönetimi süreçlerinden bilgi yaratmanın örgüt performansı üzerindeki etkisi incelenmiş ve bilgi yaratma sürecinin örgüt performansı üzerinde pozitif yönde % 1 anlamlılık seviyesinde etkili olduğu görülmüştür ($\beta=.588$, $p<.01$). İkinci regresyon modelinde bilgi paylaşımının örgüt performansı üzerindeki etkisi araştırılmış ve bu modelde bilgi paylaşımının örgüt performansı üzerinde % 1 anlamlılık seviyesinde pozitif yönde bir etkisinin olduğu görülmüştür ($\beta=.438$, $p<.01$). Örgütsel düzeyde bilgi yaratmanın ve bilgi paylaşımının örgüt performansı üzerindeki birleşik etkisinin incelendiği üçüncü modelde ise, bilgi yaratmanın örgüt performansı üzerindeki etkisinin bilgi paylaşımına göre

çok daha güçlü bir etkiye sahip olduğu ($\beta=.432$, $p<.01$) görülmektedir. Araştırmanın bağımsız değişkenlerinden bilgi yaratma ve paylaşmanın örgüt performansı üzerindeki etkisini araştıran regresyon modellerinde sözü edilen değişkenlerin örgüt performansı üzerinde etkili oldukları tespit edildiğinden, örgütsel bilgi yönetimi süreçlerinin örgüt performansını pozitif yönde etkilediği söylenebilir.

Tablo 6 : Regresyon Tablosu 4

	Bilgi Yaratma		Bilgi Paylaşma		R ²	F	Sig
	β	t	β	t			
1	.588**	7.204			.346	51.90	.000
2			.438**	4.825	.438	23.27	.000
3	.432**	3.743	.170**	1.477	.317	22.48	.002

Bağımlı Değişken: Örgütsel Performans

** $p<.01$ * $p<.05$

Sonuç ve Öneriler

Bu çalışma, dönüştürücü liderlik özelliklerinin bilgi yönetimi süreçleri ve örgütsel performans üzerindeki etkisini araştırmakta, bilgi yönetimi süreçlerinin örgütsel performans arttırmadaki önemini incelemektedir. Bu çalışma ile örgütlerin dönüştürücü liderlik modeli aracılığıyla bilgi yönetimi ve örgüt performansını geliştirmelerine katkıda bulunmak amaçlanmaktadır. Bu kapsamda dinamik ve sürekli gelişen bir sektör olan tekstil sektöründeki işletme yöneticilerinin dönüştürücü liderlik özelliklerinin bilgi yönetimi süreçlerini nasıl etkilediği ve bu unsurların örgütsel performansı ne yönde etkilediği ortaya çıkarılmaya, bilgi yönetimi süreçlerinin de örgütsel performansı nasıl artırabileceği belirlenmeye çalışılmıştır. Araştırma sonucunda elde edilen bulgular Tablo 7’de özetlenmiştir.

Tablo 7: Araştırma Bulgularının Değerlendirilmesi

Hipotez	Kabul/Ret
H1: Dönüştürücü liderliğe ilişkin karizmatik davranış, bilginin yaratılmasını kolaylaştırır.	Kabul
H2: Dönüştürücü liderliğe ilişkin karizmatik davranış, bilginin paylaşılmasını kolaylaştırır.	Kabul
H3: Dönüştürücü liderliğe ilişkin ilham verici motivasyon, bilginin yaratılmasını kolaylaştırır.	Kabul
H4: Dönüştürücü liderliğe ilişkin ilham verici motivasyon, bilginin paylaşılmasını kolaylaştırır.	Kabul
H5: Dönüştürücü liderliğe ilişkin entelektüel uyarım davranışı bilginin yaratılmasını kolaylaştırır.	Kabul
H6: Dönüştürücü liderliğe ilişkin entelektüel uyarım davranışı bilginin paylaşılmasını kolaylaştırır.	Kabul
H7: Dönüştürücü liderlik modelinin (karizma, motivasyon ve entelektüel güç), örgütsel performans üzerinde olumlu bir etkisi vardır.	Kabul
H8: Bilgi yönetimi süreçleri (yaratma ve paylaşma) örgütsel performans üzerinde etkilidir.	Kabul

Avolio ve diğerleri (1999), dönüştürücü liderliğe ilişkin olarak, karizma/idealleşmiş etki, ilham verici motivasyon ve entelektüel teşvikin dönüştürücü liderliğin en güvenilir ve önde gelen faktörleri olduğunu ortaya koymuştur. Bu faktörler şimdiki araştırmada da kullanılmıştır. Lei ve diğerleri (1999), Llorensve diğerleri (1990), dönüştürücü liderliğin örgütsel öğrenme konusundaki önemini ortaya koymuşlardır. Maani ve Benton (1999), Slater ve Narver (1995), dönüştürücü liderlik yaklaşımının, öğrenen örgütün geliştirilmesi konusundaki en önemli araçlardan birisi olduğunu ileri sürmüştür. Bontis (1999), Kanada’da faaliyet gösteren sigorta işletmelerinde bilginin depolanması ve kullanılmasının örgütsel performans üzerine etkisini araştırdıkları çalışmalarında, bilginin depolanması ve örgüt performansı arasında önemli ve pozitif bir ilişki olduğunu ortaya koymuştur. Zagoršek v. d. (2009), dönüştürücü liderliğin örgütsel öğrenmeyi güçlü biçimde

etkilediğini ortaya çıkarmışlardır. Yazarlar, çalışmalarında dönüştürücü liderliğin bilgi toplama sürecini ($\beta=.72$) ve bilginin paylaşılması sürecini ($\beta=.71$) güçlü biçimde etkilediğini tespit etmiştir. Gümüşlüoğlu ve İlsev (2009), dönüştürücü liderliğin örgütsel yenilik üzerinde pozitif ve güçlü bir etkisi olduğunu ($b=.65$, $p<.05$) ortaya koymuşlardır. Scott (2003), bireysel ve grup düzeyinde işlemci ve dönüştürücü liderlik ile bilgiyi yaratma, paylaşma ve kullanma arasındaki ilişkileri araştırdıkları çalışmalarında, dönüştürücü liderliğin bilginin yaratılması ve paylaşılmasını kolaylaştırdığını ileri sürmüştür.

Babu ve diğerleri (2008), liderlik yeteneği ve bilgi yönetimi arasındaki ilişkileri araştırdıkları çalışmalarında, bilgi yönetimi ile liderlik yetenekleri arasında oldukça güçlü ve pozitif bir ilişki ($\beta=.811$) olduğunu ortaya çıkarmışlardır. Crawford (2003), dönüştürücü liderlik özelliklerinin bilgi yönetimi süreci ile ilişkisini incelediği çalışmasında, dönüştürücü liderlik özelliklerinden karizma ($\beta=.414$), bireyselleşmiş ilgi ($\beta=.430$), entelektüel teşvik ($\beta=.453$) ve ilham verici motivasyonun ($\beta=.227$) bilgi yönetimi ile pozitif yönde ilişkili olduğunu göstermiştir. Yazar, elde ettiği bu sonuçlarla bilgi yönetimi ve dönüştürücü liderlik arasında oldukça güçlü bir ilişki olduğunu ortaya çıkarmıştır. Şimdiki araştırmada ise dönüştürücü liderliğe ilişkin karizma ($\beta=.446$, $\beta=.588$, $p<.01$), ilham verici teşvik ($\beta=.208$, $\beta=.438$, $p<.01$) ve entelektüel uyarım gücü ($\beta=.520$, $\beta=.445$, $p<.01$)'nün bilginin yaratılması ve paylaşılması üzerinde pozitif ve güçlü bir etkide bulunduğu görülmektedir. Şimdiki araştırmayla dönüştürücü liderlik özelliklerinin örgüt performansı üzerinde; karizma ($\beta=.449$, $p<.01$), ilham verici teşvik ($\beta=.567$, $p<.01$) ve entelektüel uyarım gücü ($\beta=.367$, $p<.01$)'nün pozitif ve güçlü biçimde etkileri olduğu ortaya çıkarılmıştır. Araştırmanın son bölümünde bilgi yönetimi süreçlerinden bilginin yaratılması ($\beta=.588$, $p<.01$) ve bilginin paylaşılması ($\beta=.438$, $p<.01$) süreçlerinin örgütsel performans üzerinde oldukça güçlü ve pozitif yönde etkili olduğu görülmüştür.

Şimdiki çalışma, dönüştürücü liderliğin en başta gelen özelliklerinin (karizma, ilham verici motivasyon ve entelektüel uyarım gücü), bilgi yönetimi süreçlerinden bilgiyi yaratma ve paylaşma süreçleri üzerindeki etkisi ile örgüt performansı üzerine yaptığı etkinin ortaya konulmasını amaçlamıştır. Bu araştırmanın ulaştığı sonuçlar ile konuyla ilgili olarak daha önce yapılan çalışmalardan elde edilen sonuçlar karşılaştırıldığında, Bontis (1999), Crawford (2003) ve Bryant (2003)'ün araştırmalarında odaklanılmayan boyutlarla ilgili bazı sonuçlara ulaşıldığı görülmektedir. Daha önceki yıllarda yapılan araştırmalarda, dönüştürücü liderliğe ilişkin özelliklerin, bilgi yönetimi ile tek tek ilişkilendirilmeye çalışıldığı (Crawford, 2003) ancak bilgi yönetiminin hangi boyutlarının araştırmada ele alın-

dığının açık olmadığı anlaşılmaktadır. Diğer yandan önceki çalışmalarda, dönüştürücü liderliğin bilgi yönetimi ve örgütsel performans üzerindeki etkilerinin ampirik bir araştırmaya konu olmadığı da görülmektedir. Bu çalışmayla, anket araştırması, faktör, korelasyon ve regresyon modellerinden yararlanılarak sözü edilen etkilerin ortaya konulması amaçlanmıştır. Dolayısıyla bu araştırma, önceki literatürde gözlenen ve özellikle Bryant (2003)'ın ortaya koyduğu konu hakkındaki ampirik araştırma açığını gidermeye hizmet etmektedir.

Araştırmanın geleceğe yönelik etkilerine ilişkin olarak farklı beklentiler söz konusudur. Öncelikle şimdiki araştırmanın dönüştürücü liderlik, bilgi yönetimi ve örgüt performansı ilişkilerine yönelik bulgularının yeni ampirik testlerle desteklenmesi beklenmektedir. Yine ampirik bir araştırmanın sınırlarını aşabileceği varsayımıyla şimdiki çalışmada ele alınmayan değişkenlerin başka bir araştırmayla ele alınması bir diğer gelecek beklentisidir. Araştırmacılar, şimdiki araştırmada ele alınmayan: 1) Dönüştürücü liderlik özellikleri ile bireysel ve takım düzeyinde bilgi yönetimi arasındaki ilişki, 2) Dönüştürücü liderlik özelliklerinin takım düzeyindeki bilgi yönetimi performansı üzerine etkileri, 3) Bilgi yönetiminin örgüt performansı üzerindeki etkilerinin içsel ve dışsal değişkenler göz önünde bulundurularak ampirik biçimde test edilmesi konularının gelecekteki araştırmalara konu edinilmesi beklentisindedir.

KAYNAKÇA

Acuner, T. ve Yılmaz, G. (2000), “Günümüzün Etkin Liderlik Anlayışı: Değişimci Liderlik”, *Yönetim ve Ekonomi*, 6: 1-12.

Arthur Andersen and APQC (1996), “The KM Assessment Tools: External Benchmarking Version”, *APQC Magazine*, Winter, 12-15.

Agarwal, D. (1997), *An Ampirical Investigation of the Impact of Advanced Manufacturing Technology on Business Performance*, Phd Dissertation, The City University of New York, 45.

Argote, L. and Ingram, P. (2000), “Knowledge Transfer: A Basis for Competitive Advantage in Firms”, *Organizational Behaviour and Human Decision*, 82(1):150-169.

Avram, G. (2006), “At the Crossroads of Knowledge Management and Social Software”, *The Electronic Journal of Knowledge Management*, Volume 4(1): 1-10.

Avolio, B. J., Bass, B. M. and Jung, D. I. (1999), “Re-examining the Components of Transformational and Transactional Leadership Using the Multifactor Leadership Questionnaire”, *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 72, 441-462.

Awad, M. A. and Ghaziri, H. M. (2004), *Knowledge Management*, Upper Saddle River, New Jersey: Pearson Education, Prentice Hall.

Babu, G. S., Rao, T. M., Ahmed, S. and Gupta, K. S. (2008), “Relationship Between Leadership Capability and Knowledge Management: A Measurement Approach”, *Journal of Information & Knowledge Management*, 7(2): 83–92.

Barquin, R.. (2001), “What is Knowledge Management?, Knowledge and Innovation” *Journal of the KMCI*, 1(2):127-142.

Bass, B. M. (1997), “Personal Selling and Transactional/Transformational Leadership”, *The Journal of Personal Selling & Sales Management*, 17(3): 19-28.

Bass, B. M. (1998), *Transformational Leadership; Industry, Military, and Educational Impact*, New York: Lawrence Erlbaum Associates.

Bass, B. M. and Riggio, R.E. (2005), *Transformational Leadership*, Second ed., Taylor & Francis Inc.

Bass, B. M. (1990), *Organizational Behaviour and Management*, Boston: PWS-KENT Publishing.

Bass, B. M. (1985), *Leadership and Performance Beyond Expectations*, New York: Free Press.

Başol, Ö. (2005), *Havacılık Sektöründe Dönüştürücü Liderlik Tarzının Örgütsel Öğrenme Gelişimine Etkisi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Becerra-Fernandez, I, Gonzalez, A. and Sabherwal, R. (2004), *Knowledge Management: Challenges, Solutions, and Technologies*, Upper Saddle River, New Jersey: Pearson Education, Prentice Hall.

Bharadwaj, S., Bhushan S. and Saxena, C. (2005): “Knowledge Management in Global Software Teams”, *Vikalpa*, 30(4): 65-75.

Boisot, M. H. (1998), *Knowledge Assets: Securing Competitive Advantage in the Information Economy*, New York: Oxford University Press.

Bolat, T. ve Seymen, A., O. (2003), “Örgütlerde İş Etiğinin Yerleştirilmesinde Dönüştürücü Liderlik Tarzının Etkileri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(9): 62.

Bontis, N. (1999), “Managing Organizational Knowledge by Diagnosing Intellectual Capital: Framing and Advancing the State of the Field”, *International Journal of Technology Management*, 18(5-8): 433-62.

Bukowitz, W. R. and Williams, R. L. (1999), *The Knowledge Management Field-Book*, Knowledge Management Process Framework, 9-12.

Burns, J. M. (1978), *Leadership*, New York: Harper and Row Publishers.

Bülbül, H. (2008), “Bilgi Yönetim Modellerinin Üretim ve Firma Performansına Etkisi”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2007(18): 161-180.

Casillas, L. A. (2005), "A Multidimensional Model to Map Knowledge", *Journal of Knowledge Management Practice*, August, Vol. 6.

Cicourel, A. V. (1982), "Interviews, Surveys, and The Problem of Ecological Validity", *American Sociologist*, 17: 11-20.

Coad, A. F. and Anthony J. (1998), "Transformational Leadership and Learning Orientation", *Leadership and Organization Development Journal*, 19(3): 164-172.

Conger, J. A. and Kanungo, R. N. (1998), *Charismatic Leadership in Organizations*, Thousand Oaks, CA: Sage.

Crawford, C. B. (2003), "Exploring the Relationship between Knowledge Management and Transformational Leadership", *ALE 2003 Conference*, Anchorage, Alaska, 16-19 July.

Crossan, M., Lane, H. and White, R. (1999) "An Organizational Learning Framework: From Intuition to Institution", *Academy of Management Review*, (24)3: 522-537.

Çakar, N. D. ve Yıldız, S. (2010), "Bilgi Yönetimi Ve Örgütsel Etkinlik İlişkisi: Örgüt Kültürü ve Örgüt Yapısının Temel Etkileri", *Ege Akademik Bakış / Ege Academic Review*, 10 (1): 71-93.

Daft, R. L. (2000), *Management*, 5th ed., New York: The Dryden Press.

Darroch, J. (2003), "Developing a Measure of Knowledge Management Behaviours and Practices", *Journal of Knowledge Management*, 7(5): 41-54.

Davenport, T. ve Prusak, L. (2001), *İş Dünyasında Bilgi Yönetimi*, çev. Günhan Günay, İstanbul: Rota Yayınları, s. 85.

Drucker, P. (2002), "Knowledge Work", *Executive Excellence*, 19, (10): 108-118.

Eisenbach, R., Kathleen W. and Rajnandini P. (1999), "Transformational Leadership in the Context of Organizational Change", *Journal of Organizational Change Management*, 12(2): 80-88.

Fawcett, S. E. and Steven R. C. (1996), "Enhancing Logistics Performance to Improve the Competitiveness of Manufacturing Organizations," *Production and Inventory Management Journal*, 37(1): 33.

Gold, H. A., Malhotra, A. and Segars, A. H. (2001), "Knowledge Management: An Organizational Capabilities Perspective", *Journal of Management Information Systems*, 18: 185-214.

Gökkaya, Ö. (2005), *Örgüt Dönüşümünde Transformasyonel Liderliğin İncelenmesi*, Gebze İleri teknoloji Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gebze, 115.

Gronn, P. (1997), "Leadingfor Learning: Organizational Transformation and the Formation of Leaders", *Journal of Management Development*, 16(4): 274-283.

Gümüşuoğlu, L. ve İlsev, A. (2009), "Transformational Leadership, Creativity, and Organizational Innovation", *Journal of Business Research*, 62: 461-473.

Hinkin, T. R. and Tracey, J. B. (1999), "The Relevance of Charisma for Transformational Leadership in Stable Organization", *Journal of Organization Change Management*, 12(2): 105-119.

Hitt, W. D. (1995), "The Learning Organization: Some Reflections on Organizational Renewal", *Leadership & Organization Development Journal*, (16)8: 17-25.

House, R. J. and Aditya, R. N. (1997), "The Social Scientific Study of Leadership: Quo Vadis?", *Journal of Management*, 23(3): 409-473.

Hughes, D. (1990), "Managing High-Tech Product Cycles", *Academy of Management Executive*, (6)2: 51.

İpçioğlu, İ. ve Erdoğan, B. Z. (2004), "İşletmelerde Liderlik ve Bilgi Yönetimi Arasındaki İlişkinin İncelenmesine Yönelik Bir Araştırma", 3. *Ulusal Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi*, 25-26 Kasım, Eskişehir.

Kaşlı, M. (2007), "İş Özellikleri Modelinin Otel İşletmelerinde Uygulanabilirliğine Yönelik Bir Araştırma", *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 8(2): 159-174.

Kelloway, E. K., Barling, J. and Helleur, J. (2000), "Enhancing Transformational Leadership: The Roles of Training and Feedback", *Leadership & Organization Development Journal*, 21(3): 145-149.

Keçecioğlu, T. (1998), *Liderlik ve Liderler*, İstanbul: Kalder Yayınları.

Knowledge Associates, (2002), *Global KM Benchmarking Survey*, <http://www.knowledgeassociates.com/ka/kabase.nsf/0/807>, 03.11.2011.

KPMG Consulting (2001), *Knowledge Management Framework Assessment Exercise*, <http://kmsurvey.londonweb.net>, 03.07.2010.

Lang, J. C. (2001), "Managerial Concerns in Knowledge Management", *Journal of Knowledge Management*, (5)1: 43-57.

Lee, Ching C. and Yang J. (2000), "Knowledge Value Chain", *The Journal of Management Development*, (19)9: 783-793.

Lei, D., Hitt, M. A. and Bettis, R. (1996), "Dynamic Core Competences through Meta-Learning and Strategic Context. *Journal of Management*, 22: 549-569.

Maani, K. and Benton, C. (1999), "Rapid Team Learning: Lessons from Team New Zealand America's Cup Campaign", *Organizational Dynamics*, 28(4): 48-62.

Masi, R. J., and Cooke, R. A. (2000), "Effects Of Transformational Leadership on Subordinate Motivation, Empowering Norms, and Organizational Productivity", *International Journal of Organizational Analysis*, 8: 16-47.

McEvily, S. K. and Chakravarthy, B. (2002), "The Persistence of Knowledge-Based Advantage: An Empirical Test For Product Performance and Technological Knowledge", *Strategic Management Journal*, 23: 285-305.

Mushtaq, R. and Bokhari, R. H. (2011), "Knowledge Sharing: Organizational Culture and Transformational Leadership", *Journal of Knowledge Management Practice*, Vol. 12, No. 2.

Nonaka, I. and Takeuchi, H. (1995), *The Knowledge-Creating Company: How Japanese Companies Create the Dynamics of Innovation*, Oxford University Press, New York.

O'dell, C., Grayson, C. J. and Essaides, N. (2003), *Ne Bildiğimizi Bir Bilseydik*, İstanbul: Dışbank Kitapları, Rota Yayıncılık.

Özalp, İ. ve Öcal, H. (2000), “Örgütlerde Dönüştürücü Liderlik Yaklaşımı”, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 4: 207-227.

Özkalp, E. ve Kirel, Ç. (2001), *Örgütsel Davranış*, Eskişehir.

Sabuncuoğlu, Z. ve Tüz, M. (2005), *Örgütsel Psikoloji*, Bursa: Alfa Basım Yayıncılık.

Politis, J. D. (2001), “The Relationship of Various Leadership Styles to Knowledge Management”, *Leadership & Organization Development Journal*, 22(8): 354-364.

Politis, J. D. (2004), “Transformational and Transactional Leadership Predictors of the ‘Stimulant’ Determinants to Creativity in Organisational Work Environments”, *Electronic Journal of Knowledge Management*, Volume 2, Issue 2: (23-34).

Santora, J. C., Seaton, W. and Sarros, J. C. (1999), “Changing Times: Entrepreneurial Leadership in a Community-Based Nonprofit Organization”, *Journal of Leadership Studies*, 6(3-4): 101-109.

Saruhan, S. C. ve Müge L. Y., (2009), *Çağdaş Yönetim Bilimi*, Beta Yayıncılık, İstanbul.

Sarros, J. C. and Santora, J. C. (2001), “The Transformational-Transactional Leadership Model in Practice”, *Leadership & Organisational Development Journal*, 22(8): 383-393.

Scott, S. V., and Wagner, E. L. (2003), “Networks, Negotiations and New Times: The Implementation of Enterprise Resource Planning into an Academic Administration”, *Information and Organization*, 13(4): 285-313.

Serinkan, C. (2008), *Liderlik ve Motivasyon Geleneksel ve Güncel Yaklaşımlar*, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

Slater, S. F. and Narver, J.C. (1995), “Market Orientation and the Learning Organization”, *Journal of Marketing*, 59(3): 63-74.

Snow, C. C. and Lawrence, G. (1980) "Strategy, Distinctive Competence and Organizational Performance", *Administrative Science Quarterly*, 25: 317-336.

Soliman, F. And Spooner, K. (2000), "Strategies for Implementing Knowledge Management: Role of Human Resource Management", *Journal of Knowledge Management*, 4(4): 337-345.

Sharma, N. (2005), *The Origin of the "Data Information Knowledge Wisdom" Hierarchy*, <http://wwwpersonal.si.umich.edu/~nsharma/dikworigin.htm>, 11.12.2010.

Sosik, J. J. (1997): "Effects of Transformational Leadership and Anonymity on Idea Generation in Computer-Mediated Groups", *Group & Organization Management*, 22: 460-479.

Stone, G., Russell, R. F. and Patterson, K. (2004), "Transformational Versus Servant Leadership: A Difference in Leader Focus", *The Leadership & Organization Development Journal*, 25(4): 349-361.

Şahin, B. (2009), "Örgütsel Gelişmenin Sağlanmasında Dönüştürücü Liderlerin Rolü", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(3): 97-118.

Teece, D.J., Pisano, G. and Shuen, A. (1997), "Dynamic Capabilities & Strategic Management", *Strategic Management Journal*, 18(7): 509-533.

Tuomi, I. (2000), "Data is More than Knowledge: Implications of the Reversed Knowledge Hierarchy for Knowledge Management and Organizational Memory", *Journal of Management Information Systems*, 101-104.

Yukl, G. (1999), "An Evaluation of Conceptual Weakness in Transformational and Charismatic Leadership Theories", *Leadership Quarterly*, 10 (2): 285-305.

Zagoršek, H, Dimovski V. and Škerlavaj M. (2009), "Transactional and Transformational Leadership Impacts on Organizational Learning", *JEEMS* 2/2009: 144-164.

THE CENTRAL DOME SPACE COMPOSITION IN THE OTTOMAN CLASSICAL ARCHITECTURE

Zihni TURKAN*

ABSTRACT

The Central Dome Space Composition, defines how the dome which is used as cover in buildings, has developed to dominate the central part of a building and secured uniformity of space. The composition goes back a long way in the history of construction. We see an example of it in İstanbul St. Sophia with the space of gigantic dimentions it created. This concept began during the Anatolian Turkish Architecture period, improved during the Ottoman Classic Architecture era and in the XV. century it reached its peak with Architect Sinan's application of it in mosque construction. Where a space had to be covered by a single dome, so that it would not be necessary to increase the number of load bearing columns, square, hexagonal or octagonal load bearing systems were designed to carry the roof. Edirne Selimiye Mosque (1569-1575), which Sinan himself describes as the masterpiece of his proficient period where he employed the Central Dome Composition in the most effective manner, has become one of the most favoured works of the Classical Ottoman Architecture. The unbroken space achieved by the Central Dome brought central altitude and monumental status to the structure.

Keywords: Central, Dome, Composition, Sinan, Ottoman, Mosque.

ÖZET

Merkezi Kubbeli Mekân Kompozisyonu, yapılarda örtü sistemi olarak kullanılan kubbenin, yapıların merkezine hakim olacak biçimde gelişerek, mekân bütünlüğü sağlamak üzere kullanılmasını tanımlamaktadır. Kompozisyon, yapı tarihinde çok öncelere dayanmakta ve örneği, devasa ölçülerde bir mekân oluşumu ile İstanbul Ayasofya'da görülmektedir. Bu kavram, Anadolu Türk Mimarisi'nde başlayıp, Klâsik Osmanlı Mimarisi'nde gelişmiş ve XV. Yüzyılda, Mimar Sinan'ın camilerdeki uygulamalarıyla doruğa ulaşmıştır. Tek kubbe ile örtülü mekânlarda, örtü büyüklüğüne bağlı olarak taşıyıcıların artmaması için, kare, altıgen veya sekizgen planlı taşıyıcı sistem oluşturularak örtü taşıtırılmıştır. Sinan'ın, merkezi kubbe kompozisyonunu en etkin hale getirdiği ve ustalık dönemi eseri olarak ifade ettiği Edirne Selimiye Camii (1569-1575), Klâsik Osmanlı Mimarisi'nin en gözde eserlerinden olmuştur. Merkezi kubbeye sağlanan mekân bütünlüğü, yapıya, merkezi yükselme ve anıtsallaşma getirmiştir; içte de uygun bir kompozisyonla mekân birliğini sağlamıştır.

Anahtar Sözcükler: Merkezi, Kubbe, Kompozisyon, Sinan, Osmanlı, Cami.

* Yrd. Doç. Dr., Yakın Doğu Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi (zturkan@neu.edu.tr)
YDÜ Sosyal Bilimler Dergisi, C. V, No. 1, (Nisan 2012)

Introduction

The dome used as covering system in buildings which has developed in a manner dominating the center of a structure, supported on weight bearing pillars and giving wholeness to a space is defined as *Central Dome Space Composition*, (Concentric Dome Space Composition).

The concept of centrally placed dome plan (and volume) in architecture is a very old idea which has been used in a variety of buildings. *St. Sophia* in İstanbul, where the dome is both centrally situated and the space it creates of enormous dimensions, is a magnificent example.¹

In Turkish Art, the *Central Dome Composition* came into use during the Anatolian Turkish Architecture period and continued to develop during the Ottoman Classical era. In the XV. Century, *Architect Sinan* employed the most advanced form of this system. In the architecture of mosques, the developed dome in front of the niche (altar) together with the *Central Dome Composition* provided the wholeness of space in structures.

It is well known that in Western Anatolia, the buildings in which the central plan system incorporating the dome is used as the main cover, had shown a consistent development since the beginning of the XIV. Century.² Before *Sinan*, all the main elements of a single dome architecture were used³ and although Anatolia projected an appearance of being free from the archaic and highly decorative conceptions of the middle ages, the structures were still on cubic footings joined to the spherical cover in the simplest manner, with massive walls, little broken and static in character.⁴

Sinan, persistently made use of the dome covering for mode creating and with his skill and mastery he succeeded in establishing connections between space and variations of external mass and also between the main dome, secondary domes and other units of the structure.⁵ If, while covering a baldachin with a single dome of exceptional dimensions, it is desired to increase the number of

¹ O. Arık, "Ölümsüz Sinan", *Sanat Dünyamız*, Year 3, No: 7 (May 1976), İstanbul, p. 45.

² D. Kuban, "Mimar Sinan ve Türk Mimarisi'nin Klasik Çağı", *Mimarlık 11*, Year 5, No: 49 (November 1967), İstanbul, p. 16.

³ Kuban, 1967, p. 16.

⁴ Kuban, 1967, p. 16.

⁵ Kuban, 1967, p. 16.

load bearing columns a square, hexagonal or octagonal plan system can be employed⁶ (Fig. 1a, 1b, 1c).

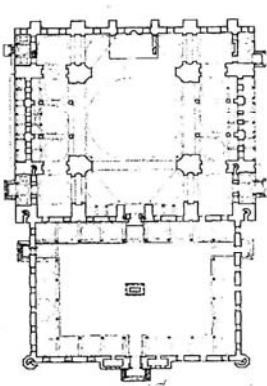

Fig. 1a- Square Plan
Aslanapa -1988)

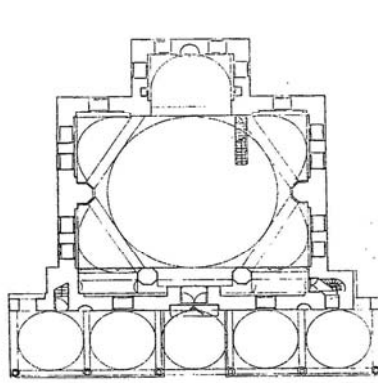

Fig. 1b- Hexagonal Plan
(From Aslanapa -1988)

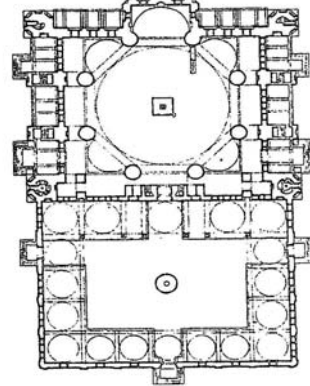

Fig. 1c- Octagonal Plan (From
(From Aslanapa -1988)

Traditional Lines That Lead to the Central Dome Composition

Many different types of mosque architecture in Anatolia during the Seljuk and Principality periods attained the desired perfection with *Architect Sinan's Central Dome Composition* which has developed during the classical Ottoman Art era. As a result of these developments the standard plan types came into being.⁷ In the Anatolian Turkish Architecture, the mosques built before *Sinan* typologically, can be grouped as follows:

1- Seljuk Period

- a) Kûfe type,
- b) Emevi type,
- c) Single dome cubic type,
- d) The type that extends along the axis of the Mihrab (niche)
(i- Basilica type, ii- Pavilion type)
- e) The Aiwan type.

⁶ D. Kuban, "Architecture of the Ottoman Period", *The Art and Architecture of Turkey*, Switzerland, 1980, p. 145.

⁷ Arık, 1976, p. 46.

2- Principality Period

- a) Single dome cubic type,
- b) Kûfe type,
- c) Basilical type,
- d) Emevi type,
- e) Equivalent multi-unit type,
- f) The Reverse “T” type,
- g) In back to back equivalent two dome type,
- h) Central type,
- i) Dome in the center, aiwan on the side.

We can observe the main trend (line) in some of these types developing into the classical mosque type in the following order: *Silvan Ulu Mosque* (1157), *Manisa Ulu Mosque* (1366), *Edirne Üç Şerefeli Mosque* (1447), *İstanbul Eski Fatih Mosque* (1470), *Manisa Hatuniye Mosque* (1489), *İstanbul Zincirlikuyu Atik Ali Paşa Mosque* (1497) and *İstanbul Bayezid Mosque* (1506).⁸

Although *Edirne Üç Şerefeli Mosque* is looked upon as the first important example of the *Central Dome Composition* architecture, it can fairly be said that this was the result of constant trials along these lines in Anatolia since the XII. Century.⁹ *Silvan Ulu Mosque*, *Manisa Ulu Mosque* and *Manisa Hatuniye Mosque* are the same type as *Umayyad Mosque* in Damascus built by Emevies, with an important dome incorporated into the plan. The development of domes in front of the Mihrab (niche) in the crosswise rectangular plans, supported on pillars away from the walls, exemplify the transition to the central dome concept (Fig. 2a, 2b). We can now examine four different plan diagrams of four different mosques built one after the other during the Ottoman Classical Art era where we can see clearly the development of the *Central Dome Composition*.¹⁰

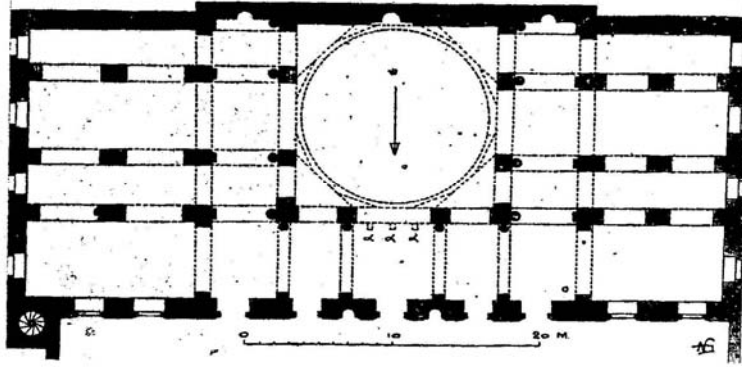
a) *Edirne Üç Şerefeli Mosque*; is a rectangular enceinte with a hexagonal baldaquin positioned in the center and each of the lateral spaces covered by two small domes. The four corners of the centrally situated hexagonal baldaquin rest on supports fixed to north and south walls, the east and west sides are supported

⁸ Arık, 1976, p. 46.

⁹ M. Sözen, R. Arık, K. Asova and others, *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, İstanbul, 1975, p. 58.

¹⁰ O. Arık, *Turkish Art and Architecture*, Ankara, 1985, p. 145.

by two free standing hexagonal pillars and the dome is placed on the arches between these supports (Fig. 3).

2a- Silvan Ulu Mosque Plan (From C. E. Arseven)

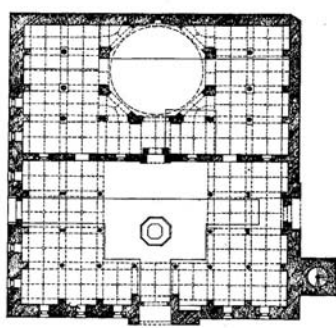

Fig.2b- Manisa Ulu Mosque Plan (From O. Aslanapa -1989)

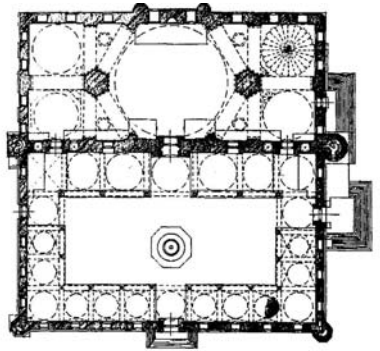

Fig.3- Edirne Üç Şerefeli Mosque Plan (From O. Aslanapa -1989)

b) *İstanbul Eski Fatih Mosque*; the cover system which consists of the dome in front of the Mihrab (niche) attached to the dome in the middle and the three lateral small domes, is considered the first stage of the central dome concept development in İstanbul (Fig. 4).

c) *İstanbul Beyazid Mosque*; is a continuation of the development in *İstanbul Eski Fatih Mosque*. The central dome in *İstanbul Beyazid Mosque* is balanced by attaching two half domes to its north and two to its south sides. The spaces on the east and west sides were covered by four small domes (Fig. 5). Within this development period it is in this example that we see the similarity to *İstanbul St. Sophia* (Fig. 6).

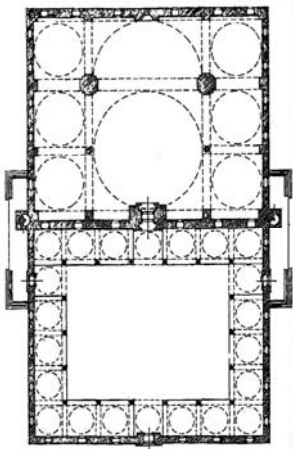

Fig.4- İstanbul Eski Fatih Mosque Plan
(From C. E. Arseven)

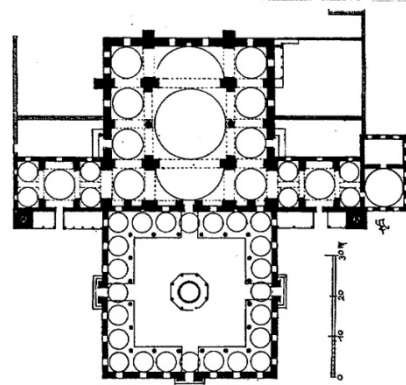

Fig.5- İstanbul Bayezid Mosque Plan
(From C. E. Arseven)

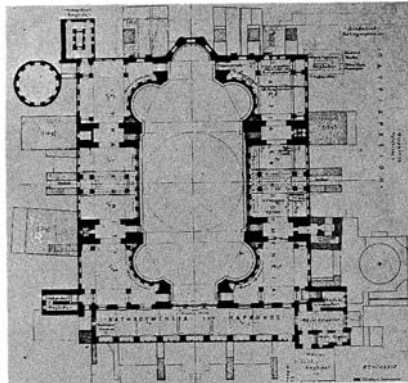

Fig.6- İstanbul Saint Sophia Plan (From C. E. Arseven)

d) *İstanbul Şehzade Mosque*; is the mosque where the central dome space covering design was the final stage in dome design by *Sinan*. The completed covering system is composed of a central dome resting on four pillars with four half domes attached to it on all four sides and four small domes on each corner 4 (Fig. 7).

In the process of development we have summarised above we can see that the square baldaquin reached its best form in *Sinan*'s first great work *Şehzade Mosque*. After attaining this result *Sinan* worked on early hexagonal and octagonal baldaquin diagrams of pre-classical era and perfected each one of them. As examples of hexagonal baldaquin we can mention: *Beşiktaş Sinan Paşa Mosque* (1555), *Topkapı Kara Ahmet Paşa Mosque* (1558), *Fındıklı Molla Çelebi Mosque* (1561), *Babaeski Semiz Ali Paşa Mosque* (1565). *Eminönü Rüstem Paşa* (1561) and *İstanbul Azapkapı Sokullu Mehmet Paşa Mosques* (1577) are examples of the octagonal baldaquin.¹¹

In the process of this development there exist applications of other designs. One of the best among these is *Mihrimah Sultan Mosque* in Üsküdar-İstanbul (1543 -1548). In this work, *Sinan* made some changes to the design by doing away with one of the half domes, the half dome attached to the central dome in the north, and the four small domes in the corners.¹² (Fig. 8).

Edirne Selimiye Mosque (1569-1575) (Fig. 9) is one of *Sinan*'s most significant works; "The masterpiece of my life" as *Sinan* himself put it. He was 80 years old at the time. In this building *Sinan* employed the *Central Dome Composition* most effectively. Here the lateral domes were removed and the central dome with a diameter of thirty-one and a half meters covered the entire space. The central dome is supported on eight pillars and the arches in between. The *Central Dome Composition* which has been going through constant development until now in this work of *Sinan*, reached its peak both in expanse and height.¹³

¹¹ O. Aslanapa, *Mimar Sinan'ın Hayatı ve Eserleri*, Ankara 1988, pp. 50-96.

¹² M. Sözen, 1975, p. 167.

¹³ O. Aslanapa, *Türk Sanatı*, 2nd ed., İstanbul 1989, pp. 26 -264.

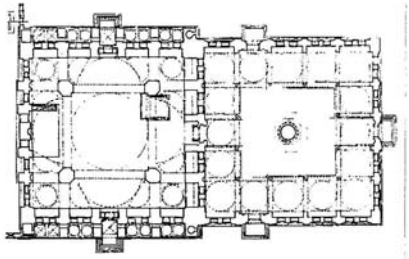

Fig.7- İst. Şehzade Mosque Plan
(From M. Sözen)

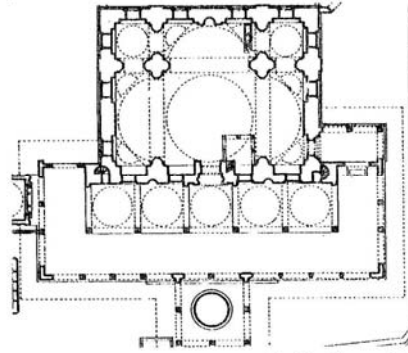

Fig 8- İst. Üsküdar Mihrimah Sultan
Mosque Plan (From M. Sözen)

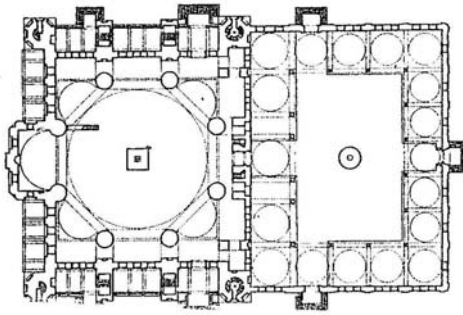

Fig.9- Edirne Selimiye Mosque Plan (From O. Aslanapa -1988)

The Connection of “Single Dome Cubic Mescit” Type to the Development of the Central Dome

In Anatolia there are many examples of “Single Dome Mescit”¹⁴ type buildings erected during Seljuk and Principality Periods. The domes in these buildings rest on four load bearing walls planned in the form of a square.

We can show *Bursa Alaaddin Bey Mosque* (1326) as example for the standard type; *Bilecik Orhangazi Mosque* (from technical and workmanship points of view, it is believed to belong to the first half of the XIV. century) for the crosswise type; *Mudurnu Yıldırım Bayezid Mosque* (1382) for the type where the dome is supported on eight pillars attached to the walls and *İznik Yeşil Mosque*

¹⁴ M. Sözen, 1975, pp. 48-49.

(1391) for the type exemplifying the transition of the interior space into rectangular shape.¹⁵ In the “Single Dome Cubic Mesjit” type, the non-existence of free standing load bearing pillars made it necessary to have thicker walls. Thicker walls form aiwans in places and these in turn spoil the uniformity of space that can be created by a central dome. At the same time the appearance of the exterior becomes a blunt and rough mass and the building devoid of the rising elegance and monumental appearance.

In İstanbul, *Silivrikapı Hadım İbrahim Paşa Mosque* (1551) (Fig. 10), which is taken as an example of the “Single Dome Cubic Mesjit” of the Classical Ottoman Art, it is noticeable that only the liveliness in the lower part of the arches enhance the appearance of the interior.¹⁶ It will also be observed that the aiwans formed as a result of the thickness of walls supporting the dome spoil the uniformity of space inside the building. *İstanbul Edirnekapı Mihrimah Sultan Mosque* (1565) (Fig. 11) also is one of the notable examples of “Single Dome Cubic Mesjit” type because of its plan diagram and dome covering.

It can be said, therefore, that “Single Dome Cubic Mesjit” type did not have any influence on the development of central dome.

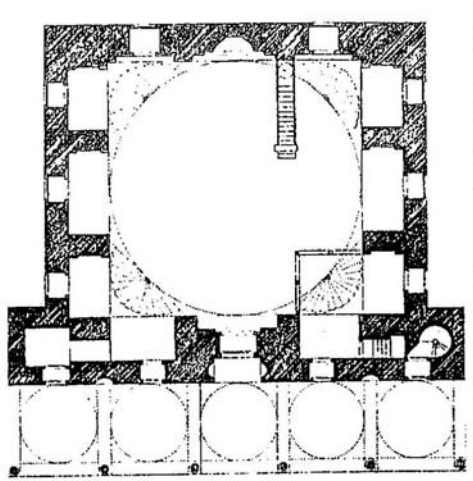

Fig.10- İst. Silivrikapı Hadım İbrahim Paşa Mos. Pl. (From O. Aslanapa -1988)

¹⁵ Aslanapa, *Mimar Sinan'ın Hayatı ve Eserleri*, pp. 50-53.

¹⁶ C. E. Arseven, *Türk Sanatı Tarihi*, III. Fascicle, İstanbul, p. 238.

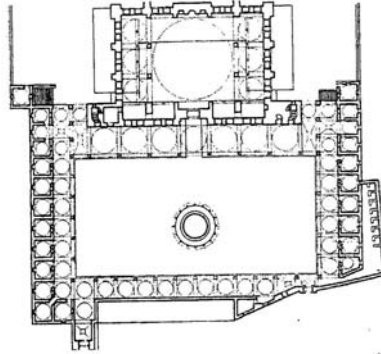

Fig.11- İst. Edirnekapi Mihrimah Sultan Mosque Plan (From O. Aslanapa -1988)

The Contribution of Reverse “T” Type and Multi-Dome Space Concepts to the Development of “Central Dome”

In the reverse “T” type mosques the design of the plans resembles an upside down “T” and is composed of more than one space. The domed central part is used as a mosque and the spaces on the sides for other purposes. The spaces are separated by walls with passage ways in some parts. *Bursa Orhan Bey Mosque* (1339), *Bursa Yeşil Mosque* (1420), *Bursa Muradiye Mosque* (1426) are examples of this type (Fig. 12a, 12b, 12c).

The plan designs and load bearing systems lead to division of space resulting in loss of wholeness in space. The example to this type, which can be said to be nearest in design to the central dome system, is *Amasya II. Bayezid Mosque* (1486). However, even this building is a long way from exhibiting the main features of wholeness of space which the *Central Dome Composition* can provide (Fig. 13).

In the “Equivalent Multi-Unit Mosque” type, which followed the multi-dome concept, because of the multi-unit space covering the number of load bearing pillars within the space and the arches connecting them also increase. Consequently, the space is broken up into many units and the central wholeness is spoiled. *Bursa Ulu Mosque* (1399) (Fig. 14), *Edirne Eski Mosque* (1414), *İstanbul Zincirlikuyu Atikali Paşa Mosque* (1497) can be shown as examples of this type.

So, it can be seen that the “Reverse T” type and the “Multi-dome Space” concepts, because of their both character and also, because of the load bearing

cover peculiarities, did not contribute anything to the development of *Central Dome Composition*.

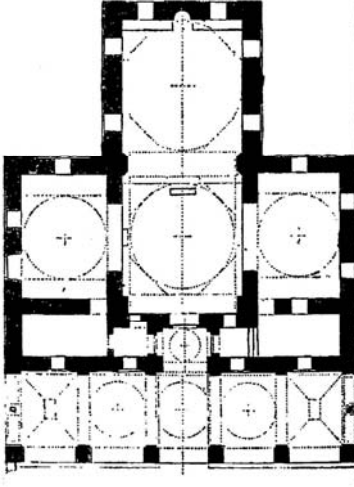

Fig.12a- Bursa Orhan Bey Mosque Plan (From C. E. Arseven)

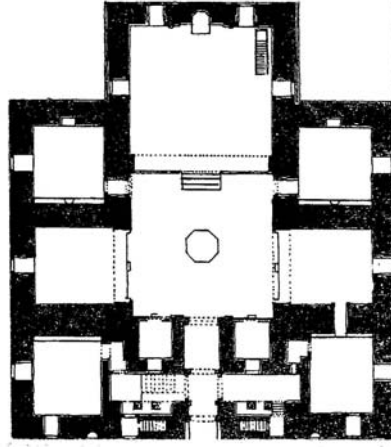

Fig.12b- Bursa Yeşil Mosque Plan (From C. E. Arseven)

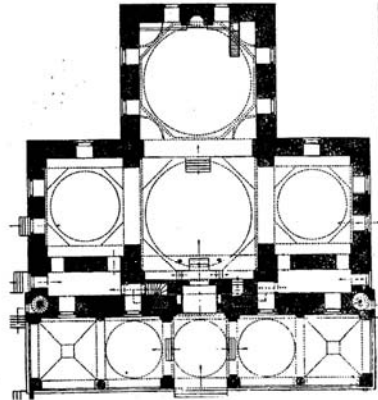

Fig.12c- Bursa Muradiye Mosque Plan (From C. E. Arseven)

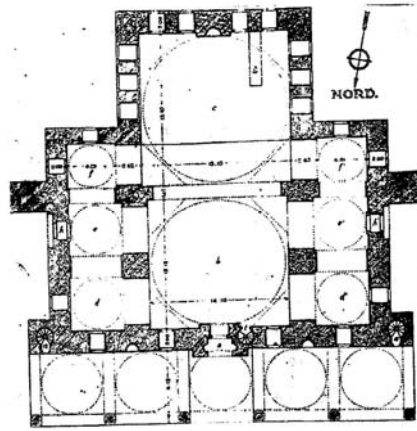

Fig.13- Amasya II. Bayezid Mosque Plan (From C. E. Arseven)

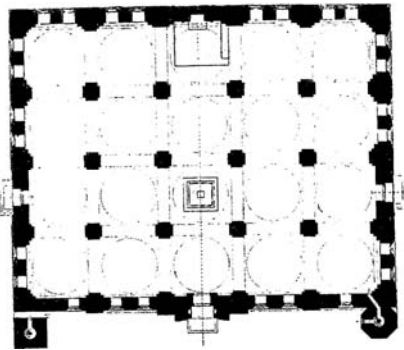

Fig.14- Bursa Ulu Mosque Plan (From C. E. Arseven)

Conclusion

The *Central Dome Space Composition* of the Ottoman classical era, which contributed to architecture in general, had been in use at different times long before the Ottomans and with *St. Sophia* in İstanbul it reached monumental dimensions. But, its application in *St. Sophia*, which is a late Roman or early Bizantium work, is the only example of this type in monumental dimensions; it does not exhibit lines which we can call pre or post development. Viewed from this point, in Bizantium Art, *St. Sophia* is a trial effort.

In Ottoman Classical Architecture the development of the composition by *Sinan* came about by continuing to use and improving the traditional Anatolian

Turkish Art lines. The wholeness of space provided by the central dome brought central altitude and monumentality to the building.

The various trial works of *Architect Sinan* were based on the earlier Turkish Architecture. These lineal, square, hexagonal and octagonal baldaquin systems can be observed in buildings of Seljuk and Principality periods. Each and every one of these systems were perfected by *Sinan*. However, it can not be said that the “Single Dome Cubic”, “Reverse T” or “Equivalent Multi-unit” type buildings have contributed anything to the development of the *Central Dome Composition* concept.

BIBLIOGRAPHY

Arık, M. O., “Ölümsüz Sinan”, *Sanat Dünyamız*, Year 3, No: 7 (May 1976), İstanbul, pp. 45-47.

Arık, M, O., *Turkish Art and Architecture*, Ankara, 1985.

Arseven, C, E., *Türk Sanatı Tarihi*, III. Fascicle, İstanbul.

Aslanapa, O., *Mimar Sinan’ın Hayatı ve Eserleri*, Ankara, 1988.

Aslanapa, O., *Türk Sanatı*, 2nd ed., İstanbul, 1989.

Kuban, D., “*Mimar Sinan ve Türk Mimarisi’nin Klasik Çağı*”, *Mimarlık* 11, Year 5, No: 49 (November 1967), İstanbul, pp. 14-34.

Kuban, D., “Sinan’ın San’atı”, *Türkiyemiz*, Year 2, No: 3 (February 1971), İstanbul, pp. 2-13.

Kuban, D., “Architecture of the Ottoman Period”, *The Art and Architecture of Turkey*, Switzerland, 1980, pp. 137-169.

Sözen, M., Arık, R., Asova, K., and others, *Türk Mimarisi’nin Gelişimi ve Mimar Sinan*, İstanbul, 1975.

Yetkin, S. K., *Türk Mimarisi*, Ankara, 1970.

YAZARLARA NOTLAR

1. *YDÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, hakemli bir dergidir ve Nisan ve Ekim aylarında olmak üzere yılda iki kez yayımlanır.
2. Derginin yayım dili Türkçe ve İngilizce'dir.
3. Dergide yayımlanan tüm yazıların yayın hakları Yakın Doğu Üniversitesine devredilmiş olur. Dergide yayımlanan her türlü yazıdan yapılacak alıntılarda kaynak gösterilmesi zorunludur.
4. *YDÜ Sosyal Bilimler Dergisi*'ne gönderilen yazılar özgün olmalı, başka bir yerde yayımlanmamış ya da yayımlanmak üzere başka bir yere gönderilmemiş olmalıdır. Gönderilen yazının bir başka biçimi yayımlanmak üzere incelenmek için bir başka yayımcıya gönderilmiş, ya da yayımlanmış, yada yayımlanacak ise yazar bunu yazısını dergiye gönderdiğinde açıkça belirtmelidir.
5. Yayımlanmak üzere dergiye gönderilen yazılar, yayın kurulu tarafından ilk değerlendirmesi yapıldıktan sonra hakemlere gönderilir. Hakemden gelecek rapor doğrultusunda yazının basılmasına, yazardan makalesinde düzeltme istenmesine ya da basılmamasına yayın kurulu karar verir. Yayın kararı yazara (birden çok yazar varsa, adı ilk belirtilmiş olana) en kısa zamanda bildirilir. Yayımlanmayan makaleler yazarlara geri gönderilmez.
6. Hakem değerlendirmesinin tarafsızlığını sağlamak için hakemlere gönderilen yazıda yazarın kimliğine ilişkin herhangi bir bilgi olmamalıdır. Yazarlar makalelerinin başlığını, ad, soyadı, unvan, bağlı bulundukları kurum adı, posta adresi, telefon ve e-posta adreslerini ayrı bir kâğıda yazarak bir kapak sayfası hazırlayıp makaleleri ile birlikte göndermelidir. Hakemlere gönderilecek metinde makalenin başlığı, makale metni, Türkçe ve İngilizce özetler bulunmalı, kimlik bilgileri yer almamalıdır.
7. Dergide yayımlanması istenilen metinler MS Word dokümanı olarak elektronik ortamda e-mail eki olarak ya da CD olarak aşağıdaki adreste doğrudan Editör'e gönderilmelidir. Yazarlar isterlerse buna ek olarak metnin yazılı kopyasını da gönderebilirler. Yazılı metinler A4 kağıdın bir tarafına 2 aralıkla yazılmalı ve bütün sayfalara birbirini izleyen numaralar verilmelidir.
8. Ana dili İngilizce olmayan yazarlar, İngilizce yazdıkları metinleri göndermeden önce ana dili İngilizce olan bir uzmana okutup gerekli düzeltmeleri yaptırmalıdır.

9. Yazılara yayımlanan yazarlara yayımlanan makalenin 20 adet ayrı basımı ve bir adet dergi bedelsiz olarak gönderilir.
10. *YDÜ Sosyal Bilimler Dergisi*'ne gönderilen makalelerin yazım ve biçim koşulları bakımından son denetimlerinin yazar tarafından yapıldığı, yazarın makalenin disketteki ya da CD'deki biçimiyle basılmasına onay verdiği kabul edilir. Makale dergi editörlüğüne teslim edildikten sonra baskı düzeltmeleri için yazara geri gönderilmez. YDÜ, Sosyal Bilimler Dergisi yazım ve biçim kurallarına uygun olmayan makaleler hakeme gönderilmez ve basılmaz.
11. Gönderilen metnin tamamı daktilo harfleri ile tek aralıklı, A4 kâğıdın alt ve üstünde 5cm, yanlarda 4 cm boşluk kalacak şekilde yazılmış olmalıdır.
12. Makaleler için belirlenmiş standart bir uzunluk söz konusu olmamakla beraber 9000–10000 kelime hedeflenmelidir. 10000 kelimedenden fazla olan metinler ancak özel koşullarda kabul edilir.
13. Makale, italik harflerle ve içerden yazılmış yaklaşık 100 kelimedenden oluşan, temel savını ve varılan sonucu betimleyen bir özet ile başlamalıdır. Özete makale içeriğini karakterize eden 6 anahtar sözcük veya deyim eşlik etmelidir.
14. Metin 12 punto büyüklükte Times New Roman yazı tipi ile yazılmalıdır. Makale başlığı ve ana alt başlıklar 14 punto, Times New Roman yazı tipi, bold ve ana metinden ayrı olmalıdır. İkincil alt başlıklar 12 punto, Times New Roman, bold ve metinden ayrı olmalıdır. İkincil alt başlıkların altındaki alt başlıklar 12 punto, Times New Roman, bold ve italik olmalı ve paragrafın ilk cümlesinin başında yer almalı ve bir nokta ile sonlanmalıdır.
15. Bütün çizelge, grafik ve diyagramlara şekil denilmeli ve birbirini izleyen numaralar verilmelidir. Tablolar olanaklar elverdiği ölçüde az sayıda olmalı ve sadece çok gerekli bilgiler içermelidir. Her şekil ve tabloya Arap rakamları ile bir numara verilmeli ve numaradan sonra başlığı yazılmalıdır ve metin içinde atıf yapılmalıdır.
16. Kaynaklara gönderiler dipnot biçiminde olmamalı, ilgili kaynak(lar) metinde araç içine alınarak (yazar soyadı, yayım yılı: -gerekiyorsa- sayfa numarası/ ya da ilgili sayfalar/bölüm) biçiminde gösterilmelidir.
17. Metin içindeki gönderiler ve metne ilişkin ek açıklamalar sırayla numaralandırılmalı ve metnin sonunda, kısaltma ve sembol listesinden önce “Notlar” başlığı altında yer almalıdır.

18. Metinde gönderi yapılan kaynakların tümü, makalenin en sonuna yerleştirilecek bir kaynakçada yer almalı, gönderi yapılmayan kaynaklar bu listeye konulmamalıdır. Dergi, kitap, derleme, sempozyum adları açık olarak ve italik (ya da koyu renkte) yazılmalıdır.

Prof. Dr. Aykut Polatoğlu

YDÜ Sosyal Bilimler Dergisi Editörü

İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

Yakın Doğu Üniversitesi

Lefkoşa/ KIBRIS

e-posta: apolatoglu@neu.edu.tr

Fax: 0(392) 675 1051

NOTES FOR CONTRIBUTORS

1. *NEU Journal of Social Sciences* is a refereed journal published twice a year, April and October.
2. Manuscripts should be written in Turkish or English.
3. Copyrights of the articles appearing in the *NEU Journal of Social Sciences* belong to the Near East University. Authors may use the article elsewhere after publication provided that permission is obtained from Near East University.
4. Articles submitted to *NEU Journal of Social Sciences* should be original contributions and should not be published elsewhere or should not be under consideration for any publication at the same time. If another version of the article is under consideration by another publication, or has been, or will be published elsewhere, authors should clearly indicate this at the time of submission.
5. Manuscripts submitted to the journal will first be viewed by the Editorial Board then forwarded to the referees. In line with the evaluation of the referees, Editorial Board will make the final decision, either in favour or against publication, or return the manuscript back to the author for any revision required by the referees. Authors will be informed of the decision of the Editorial Board regarding publication in the shortest time possible. Manuscripts which are not published will not be returned back the authors.
6. The reviewing of manuscripts is based on the anonymity of the author and the confidentiality of readers' and editors' reports. To guaranty the anonymity in the review process, authors should include a separate title page with their name, institutional affiliation, full address and other detailed contact information. The title of the article alone should appear on the top of the first page of the manuscript.
7. Complete manuscripts should be submitted to the editor, as an MS Word document, either electronically via e-mail attachment, or on a high density 3.5-inch diskette, or CD at the address shown below. Authors may submit additional hardcopies, if so desired. These should be typewritten on A4/Letter paper, on one side only, double spaced and with ample margins. All pages (including those containing only diagrams and tables) should be numbered consecutively.

8. For English written articles, authors whose first language is not English should ensure that a draft of their article has been read and corrected by a competent person whose first language is English.
9. Authors whose articles published in the journal are entitled to 20 free off prints and a copy of the issue in which their article appears.
10. Authors are responsible for ensuring that their manuscripts conform to the journal style. The editors will not undertake retyping of manuscripts before publication.
11. All parts of the manuscript should be typewritten, single spaced, with margins of 5 cm at the top and bottom, and 4 cm on left and right sides of an A4 / paper.
12. There is no standard length for articles, but 9000-10000 words is a useful target. Articles longer than 10.000 words will be accepted only in exceptional cases.
13. The article should begin with an indented and italicised summary (abstract) of around 100 words, which should describe the main arguments and conclusions of the article. Abstract should be accompanied by up to 6 key words or phrases that characterise the content of the article.
14. All material should be 12-point, Times New Roman type. Article title and principal subheads should be 14-point Times New Roman type, bold and set on a line separate from the text. Secondary subheads should be 12-point Times New Roman, bold and set on a line separate from the text. Sub-subheads 12-point Times New Roman type, bold and italic, run-in at the beginning of the paragraph, and followed by a period.
15. All diagrams, charts and graphs should be referred as figures and consecutively numbered. Tables should be kept to a minimum and contain only essential data. Each figure and table must be given an Arabic numeral, followed by a heading, and be referred to in the text.
16. To cite the works you used in developing your article, use the author-date system. For each work to which you refer, give the author's last (family) name, date of publication of the work cited, a page number(s) if needed.
17. Please do not use footnotes. Use endnotes to elaborate or comment on material in the text and place them at the end of the text under the subhead "Notes". Notes should be numbered consecutively through the article with a numeral corresponding to the list of notes placed at the end.

18. List of references (the bibliography) that follows the endnotes should be given in alphabetical order. Only works actually cited in the text should be included in the references.

Prof. Dr. Aykut Polatoğlu

NEU Journal of Social Sciences

Faculty of Economics and Administrative Sciences

Near East University

Lefkoşa/ KIBRIS

e-mail: apolatoglu@neu.edu.tr

Fax: 0(392) 675 1051